

N. IORGA

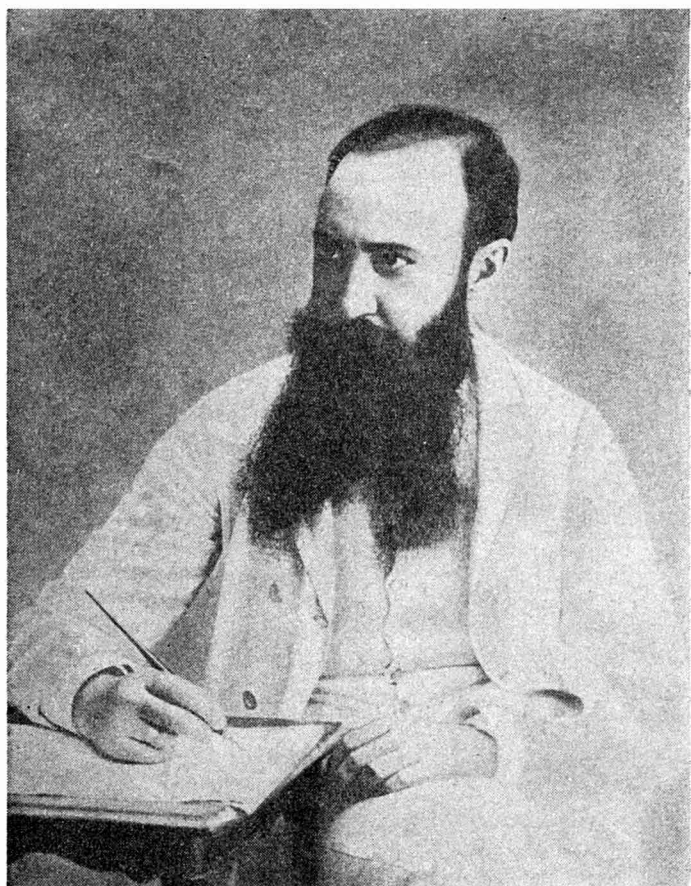

pagini
alese

Editura pentru literatură

N. IORGA • PAGINI ALESE • 1

Coperta de Val Munteanu

M. Gorza

N. IORGA

Pagini alese

1

Antologie și Studiu introductiv de
M. BERZA

1965

EDITURA PENTRU LITERATURĂ

STUDIU INTRODUCŢIV

E obiceiul ca, în introduceri cum e aceasta de faţă, să se prezinte scriitorul ale cărui opere — sau fragmente de opere — se publică, încercându-se de a se arăta părţile lui pozitive şi negative, de a se explica poziţiile adoptate de dînsul şi de a i se fixa locul în dezvoltarea culturii căreia îi aparţine. În cazul nostru, acest lucru prezintă dificultăţi deosebite. Opera lui Iorga e atît de vastă — poate cea mai vastă operă din istoria culturii universale — ea atinge domenii atît de felurite, încît un studiu de ansamblu al ei, spre a ajunge la rezultate temeinice, va trebui întreprins de un grup de cercetători cu o temeinică pregătire ideologică şi de specialitate, dispunînd de răgazul necesar unei asemenea încercări. Într-adevăr, scrierile lui Nicolae Iorga — mergînd de la scurtul articol de ziar la operele în mai multe volume masive — se ridicau în 1934 la nu mai puţin de 13 682¹, căroro li s-au adăugat alte cîteva mii în ultimii ani ai vieţii sale. Din punctul de vedere al conţinutului, ele cuprind, alături de studii de istorie îmbrăţişînd întreg trecutul omenirii în cele mai variate aspecte ale lui, cu o atenţie deosebit de stăruitoare asupra fenomenelor de cultură, scrisul cotidian al unui om ce nu a rămas străin de nici una din problemele vremii sale, indiferent de valoarea în sine a soluţiilor ce le propunea. La aceasta se adaugă scrieri de caracter memorialistic, evocări de personaje dispărute, piese de teatru, versuri, cugetări. În aceste condiţii, oricît de necesară ar fi pentru cultura noastră actuală definirea critică a personalităţii

¹ V. Barbu Theodorescu *Bibliografia istorică şi literară a lui N. Iorga (1890—1934)*, Bucureşti, 1935, şi *Bibliografia politică, socială şi economică a lui N. Iorga (1890—1934)*, Bucureşti, 1937.

lui Iorga și a locului ocupat de el — prin faptă, prin cuvânt și prin scris — în societatea românească de la sfârșitul veacului al XIX-lea și din primele patru decenii ale veacului nostru, atare încercare nu poate fi întreprinsă decît cu multiple precauții și în mai multe etape. De aceea mă voi mărgini să schițez în paginile ce urmează o imagine de ansamblu, premergătoare unei adevărate reconsiderări, rămînînd să stăruiesc apoi asupra modului cum a fost alcătuită ediția de față și asupra scopurilor urmărite de ea.

I

Născut în 1871, Iorga lua contact, în anii săi de formație, cu o societate în plină și rapidă transformare. Ultimele decenii ale veacului trecut au reprezentat pentru țara noastră o epocă de avînt al dezvoltării capitaliste. Este vremea cînd an de an, adesea cu capitaluri străine, se construiesc noi fabrici și se întemeiază bănci și felurite societăți pe acțiuni, cînd se extinde punerea în valoare a zăcămintelor subsolului, cînd petrolul românesc se afirmă pe piața mondială, transformînd România într-un centru de interes al capitalismului internațional. Bogățiile circulă cu mai multă înlesnire pe noile șosele și drumuri de fier, cele două maluri ale Dunării sînt legate prin podul de la Cernavodă, porturile fluviale se modernizează, cel de la Constanța, refăcut, începe a primi vase de mare tonaj. Dar această creștere a forței economice a țării este însoțită de o gravă criză a societății românești. Dacă orașele, luate în ansamblu, se dezvoltă într-un ritm accelerat, în sinul lor diferențele de avere și de moduri de viață se accentuează, contrastul între centru și mahalale devine tot mai grav. Și mai grav este însă contrastul dintre sat și oraș. Sărăcia bîntuie în satele românești. Stors de înucă pentru a putea face față dijmei boierești, care de la o zecime a ajuns la jumătate din recoltă, supus fiscalității unui stat cu tot mai multe nevoi,

subalimentat, ros de bolile sărăciei și desculț, țăranul apărea, cum va spune Iorga în 1906, ca o „stafie vinătă”¹. „Că țăranimea noastră este cea din urmă dintre țăranimile din Europa, supt toate raporturile, în această privință nu poate să existe îndoială”², afirma tot el un an mai târziu.

Această societate, cu o țăranime ținută în mizerie, cu un proletariat incipient aflat la bunul-plac al industriașilor; cu o burghezie în plină expansiune și o boierime care-și irosește de obicei veniturile stoarse din munca țăranului în hotelurile și cazinourile marilor stațiuni din Apus, trăiește, în ciuda progresului cunoscut din punct de vedere constituțional, în forme doar aparent democratice, marea majoritate a națiunii fiind lipsită în fapt de exercițiul real al drepturilor politice. Înțelegerea, când tacită și când fățișă, între cele două partide în care sînt grupați membrii claselor dominante — boierimea și burghezia — împiedică orice măsură mai radicală capabilă să ajute la transformarea raporturilor sociale. Jocul alegerilor aduce alternativ la putere guverne liberale sau conservatoare, fără ca ceva să se schimbe în situația maselor largi ale societății. O oligarhie — scria Iorga în 1900 — „s-a organizat în chip savant, spre a-și asigura, pentru ea și descendenții săi, prada veșnic renăscută a bugetelor. O oligarhie fără trecut, fără de dragoste de neam, fără de vise de viitor : haită de vulgare carnivore, care ne ruinează și ne necinstesc.”³ „După juisorii ipocriți care sînt oamenii maturi de azi — constata Iorga în aceeași epocă — avem acum — era și de nădăjduit — juisorii cinici, tinerii adorabili care luptă vitejește sub steagul fără de culoare sau, mai bine, sub colorile cameleontice ale poftelor lor. Azi, aici ; mâine, dincolo. Trebuiau desigur două partide, pentru că sînt prea mulți...”⁴ Cît despre tipul ideal al reprezentanților

¹ *Oameni cari au fost*, I, București, 1934, p. 247.

² *Discursuri parlamentare*, v. ed. de față, vol. II, p. 331.

³ *Opinions pernicleuses d'un mauvais patriote*, București, 1900, p. 155.

⁴ *Ibidem*, p. 149—150.

locali ai puterii de stat, el ne este zugrăvit tot de Iorga, prezentându-l pe subprefect : „Fură trei ani, trei ani rabdă. Fabrică alegeri și-i plac și lui fetele care știu bine menirea lor pe lume. I le aduc jandarmii. Joacă în cărți. A fost de zece ori liberal, e acuma a cincea oară conservator.“¹

În domeniul formelor de viață, te izbea invazia modelor apusene — îndeosebi franceze — graba cu care păturile înstărite căutau să imite înfățișarea și felurile de trai din Occidentul luat ca îndreptar.

Cultura românească, la această vreme, cunoscuse deja o perioadă de bogată înflorire : e perioada marilor noștri clasici, în care creaseră sau creau încă Alecsandri, Eminescu, Creangă, Vlașuț, Sadoveanu, ca să nu rostim decît numele cele mai strălucite. Și totuși, pe lângă creatorii autentici, numeroșii diletanți — manifestînd în domeniul culturii aceeași îndepărtare de tradiție și primind fără suficient discernămint influențele de peste hotare — dădeau cîteodată vieții noastre culturale un aer de improvizație, uneori chiar de farsă.

Condiția socială, temperamentul, acuitatea viziunii și capacitatea critică cu care era înzestrat l-au făcut pe Iorga să nu accepte această societate astfel cum i se înfățișa.

Fiu și nepot, după tată, de avocați botoșăneni, iar mai departe strănepot de negustori înstăriți, după mamă, Iorga se trăgea din vechi familie boierești cu tradiții de cultură, fiind strănepotul marelui vornic Iordache Drăghici, unul dintre promotorii „constituției cărvunarilor“ din 1822 și tatăl celui din urmă cronicar moldovean. La vîrsta de cinci ani, el rămîne însă orfan, menit unei copilării în sărăcie, cu veșnice mutări din casă în casă, în căutarea locuinței celei mai ieftine, cu truda mamei de a agonisi hrana copiilor cosînd rochii pe la vecine sau traducînd mici bucăți din franțuzește, ori cu ajutorul, de atîtea ori dat în silă, al rudelor cu dare de mîna. Mai bine de jumătate de veac mai tîrziu, aceste

¹ *Oameni cari au fost*, I, p. 248.

umilințe ale copilului înzestrat cu o sensibilitate deosebită vor stăruii încă vii în amintirea istoricului acoperit de glorie : „O, teribilul sentiment de a te simți miluit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu milă sau cu o compătimire care doare și mai rău !” Și, făcînd ecou versurilor dantești, va zice și el : „Și eu am «mîncat pîinea altuia»” și „am «suit scările casei străine»”¹.

La o vîrstă cînd alții silabisesc încă sub straja celor mai mari, Iorga era silit să sporească venitul subțire al familiei dînd lecții altor copii : „O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani ! Unde nu m-au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozielor lăsați liberi, străbătînd cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou deasupra pămîntului !”²

Dar experienței proprii i se adaugă de timpuriu descifrarea unei realități sociale mai largi. Descrierea unei vacanțe petrecute la moșia unui văr, înainte de intrarea în Universitate, se încheia astfel, după evocarea frumuseților vieții de la țară : „Dar am văzut și oameni venind încrezători la socoteală și plecînd deznădăjduiți că le-a crescut datoria. Am înțeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrișnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întîrziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă seara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo dușman al unei societăți sprijinite pe astfel de baze.”³

Veneau apoi, cum spuneam mai înainte, anumite însușiri temperamentale care-l împingeau pe Iorga spre aceeași atitudine de opoziție față de societatea în care trăia. Trecerea la capitalism dezvoltase și în societatea românească formele individualismului

¹ *O viață de om*, v. ed. de față, vol. I, p. 31.

² *Ibidem*, p. 41.

³ *Ibidem*, p. 74.

burghez, cu corolarul lor, egoismul și tendința de parvenire cu orice preț. Or, Iorga aducea între factorii esențiali ai personalității sale un adînc sentiment al socialului, o puternică nevoie de solidaritate, de acțiune în comun, de depășire a individualului prin închinarea propriei activități unor nevoi obștești. Pentru el, munca este însăși forma de manifestare a acestei solidarități necesare, căci solidaritatea „înseamnă mai întii recunoașterea necesității unor scopuri cărora oricine trebuie să le închine credința și munca sa, gata să înfrunte orice primejdie și să primească asupra-și orice suferință”¹. „Fiecare... — spunea Iorga altă dată — are de făcut un singur lucru : datoria lui, datoria lui întregă, orice s-ar alege de dînsul după ce și-a făcut datoria, pentru că nu interesează acel care-și face datoria, ci interesează datoria care s-a făcut. Acest lucru, așa de dulce și de greu, care este datoria...” De aici, din aceste străfunduri organice și morale totodată, vine acea activitate debordantă pe care a desfășurat-o Iorga pînă la sfîrșitul vieții și care-și găsește expresia și în atîtea din cugetările sale. „Și e în această jertfire a noastră, unul după altul, ca și cum n-am fi fost — spunea el la căpătîiul unui mort — o înaltă învățătură. Căci cu adevărat noi nici nu am fost. Ci numai faptele noastre au fost, și ele rămîn de acum înainte necontenit amestecate, mai ales, tot mai slab, dar pentru vecie, în viața celor ce vin după noi.”² Pentru Iorga „e ciudat cum se pot gîndi oamenii la moarte cînd e atît de făcut în viață”³, iar ideea odihnei de dincolo de moarte îi apare ca o absurditate : „Nu te odihnești niciodată pentru munca ce ai făcut-o, ci pentru aceea ce o vei face. De aceea n-are nici un înțeles odihna din mormînt.”⁴ Se poate spune chiar că la baza mării lui iubiri de viață

¹ *Sfaturi pe întunerec*, I, București, 1936, p. 195.

² *Oameni cari au fost*, v. ed. de față, vol. II, p. 49.

³ *Cugetări*, Vălenii-de-Munte, 1911, p. 10.

⁴ *Ibidem*, p. 27.

stă tocmai această posibilitate de muncă creatoare pe care o oferă : „Moartea nu ne privește pe noi, ci pe acea putere care o dă. Noi n-o putem face așa sau altfel în *esența ei*. Pe noi ne privește viața, căci *noi* o creăm din zilele ce ni se dau.“¹

Între elementele care explică atitudinea protestatară a lui Iorga față de societatea în care trăia sînt, fără îndoială, și unele aspecte ale gîndirii sale istorice. El primise, îndeosebi prin Ranke, de la istoriografia romantică, ideea dezvoltărilor organice, a transformării societăților prin adaptarea continuă a instituțiilor la nevoile schimbătoare ale momentului. Această concepție, asimilînd evoluția unei societăți cu creșterea unei plante și excluzînd salturile revoluționare, îl făcea pe Iorga să considere evoluția politică a României în jumătatea a II-a a veacului al XIX-lea ca pe o falsificare istorică, ca pe o bruscă îndepărtare de la o tradiție seculară, prin importul unor forme constituționale străine. Refuzului opus modalităților pe care le căpăta desfășurarea vieții politice la sfîrșitul veacului trecut și începutul veacului nostru — cînd se închegau ideile politice și sociale ale lui Iorga — se adăuga astfel, pentru a-l întări pe cel dintîi, un refuz teoretic al evoluției constituționale a României moderne.

Dar, înainte de a ajunge să-și constituie sistemul de gîndire istorică, Iorga a mai făcut o experiență care, deși trecătoare, nu a rămas fără urmări în formarea personalității sale : e vorba de inițierea sa la socialism. Rosturile acestei experiențe care data încă din anii liceului au fost definite de însuși Iorga în *O viață de om, așa cum a fost*. Povestind scurta sa participare la activitatea cercurilor socialiste, el adaugă : „Universitatea era să aducă o schimbare totală a convingerilor, căpătînd pe acelea pe care nu era să le mai schimb, chiar față de exagerările, ridicule sau criminale, ale doctrinei mele, pînă la vîrsta pe care am avut-o. Dar din acest socialism de zori ai cugetării mi-a rămas ce trebuie ca milă de oameni, de orice om, cu atît mai mare milă cu cît el e

¹ *Cugetări*, Vălenii-de-Munte, 1911, p. 7.

mai nenorocit, de să-mi ajungă ca să rezist acestor rătăciri barbare, ca și pedantismului intelectualilor satisfăcuți de ei înșii și trufiei prostești a oamenilor ajunși.“¹ După cum e lesne de observat, în acest reziduu supraviețuitor nu se mai găsesc ideile socialiste, ci doar un fond de generozitate umană, favorabil ascuțirii spiritului critic.

Pornită din izvoare atît de felurite — și fără îndoială că schița noastră nu le-a epuizat pe toate — reacția lui Iorga față de societatea contemporană s-a manifestat în toate domeniile activității lui. Începînd cu analiza nemiloasă a culturii românești așa cum i se înfățișa ea la sfîrșitul veacului trecut, într-o serie de articole publicate întîi în *L'Indépendance roumaine*, apoi strînse în volumașul *Opinii sincere. Viața intelectuală a românilor în 1899*, critica lui se extinde asupra vieții politice și a stărilor sociale. De aici, Iorga va trece la participarea activă la viața publică, fiind ales pentru prima oară deputat în 1907. În 1919—1920 prezidează Camera deputaților, iar în 1931—1932 este președinte al Consiliului de Miniștri.

Întreaga activitate de cinci decenii a lui Nicolae Iorga — de istoric, de critic literar (în 1904—1905 conduce *Sămănătorul*, iar apoi întemeiază și conduce alte reviste literare), de jurnalist (din 1906 pînă în pragul sfîrșitului este directorul *Neamului românesc*, fundat de el) și de om politic — poartă pecetea acestei nemulțumiri față de realitățile vremii sale.

Ca istoric, el pornește de la constatarea că „nu există nici o istorie a cărei reconstrucție să fie mai imperios cerută decît istoria poporului meu“². Acțiunea de „reconstrucție“ e începută de la bază: publicarea materialului informativ. Marile arhive din cele mai multe țări ale Europei, arhivele publice din țară, colecțiile particulare, bisericile ale căror inscripții sînt citite, cărțile vechi ale căror însemnări sînt descifrate îi dau un imens număr

¹ *O viață de om*, vol. I, p. 134—135.

² *Opinions sincères, La vie intellectuelle des Roumains en 1899*, Buc., 1899, p. 42.

de documente inedite, care sînt publicate în colecția „Hurmuzaki“ a Academiei Române¹, în colecțiile personale *Acte și fragmente*² și *Studii și documente*³ sau alte tipărituri. O muncă de migală și răbdare este dusă în același timp de istoric, pe baza acestor materiale noi, pentru stabilirea critică a faptelor, și numai după aceea el se îndreaptă spre marile sinteze, cu adevărat înnoitoare ale istoriei românești, dintre care cea dintîi — *Istoria poporului român în cadrul formațiunilor sale statale*⁴ — e dată în 1905, iar ultima — *Istoria românilor*⁵ — operă masivă în 11 volume, în 1936—1939.

Paralel cu studiile de istorie a patriei, care rămîn totdeauna în centrul preocupărilor sale, Iorga continuă și cercetările de istorie generală, către care îl îndreptau atît specializarea sa inițială în universitățile din Franța și din Germania — din 1894 era profesor de istorie universală la Universitatea din București, ilustrînd această catedră pînă la sfîrșitul vieții sale — cît și nevoia unui orizont mai larg și convingerea că numai în cadrul general al dezvoltării umane poate fi înțeleasă orice istorie națională. El dă astfel, pe baza unei cunoașteri directe a izvoarelor cum rareori s-a întîlnit în istoriografie, lucrări ca *Imperiul bizantin*⁶, scurtă istorie a Bizanțului, reluată apoi în cele trei volume

¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X, XI, XII, XIV și XV. Singurele aceste volume însumează cca 6.000 de pagini în 4°.

² *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, 3 vol., București, 1895—1897.

³ *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 31 vol., București și Vălenii-de-Munte, 1901—1916. Între numeroasele publicații de izvoare ale lui Nicolae Iorga o mențiune specială e necesară cel puțin pentru colecția de documente de istorie generală, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*, 6 vol., Paris (I—III) și București (IV—VI), 1899—1916.

⁴ *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, 2 vol., Gotha, 1905, în colecția „Allgemeine Staatengeschichte“, întemeiată de Heeren și Ukert.

⁵ Apărută și în franceză: *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, București, 1937—1945.

⁶ *The Byzantine Empire*, Londra, 1907.

ale *Istoriei vieții bizantine*¹, *Istoria Imperiului otoman*², operă rămasă pînă azi cea mai însemnată tratare de ansamblu a subiectului, *Istoria poporului francez*³, *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale în Europa*⁴, *Elemente de unitate ale lumii medievale, moderne și contemporane*⁵, sau *Încercarea de sinteză a istoriei omenirii*⁶, ale cărei înalte năzuințe au fost reluate în *Istoriologia umană*, operă menită să înfățișeze ultimul stadiu al gândirii sale istorice.

Noua sinteză a istoriei universale întreprinsă de Iorga nu a putut fi dusă la capăt. Ea se găsea doar la stadiul notelor de lectură și al redactărilor parțiale pe probleme ale antichității îndepărtate, cînd, în noaptea de 27 noiembrie 1940, s-a petrecut una din acele crime care dezonorează umanitatea. Smuls de la masa lui de lucru de către ucigași legionari și împușcat în apropiere de Ploiești, marele învățat cunoștea răzburarea necruțătoare a bestialității ridicate împotriva valorilor intelectuale și morale.

Proporțiile operei, noutatea vederilor, universalitatea preocupărilor i-au creat lui Iorga, în lumea științifică internațională, o situație cu totul excepțională. *Doctor Honoris Causa* al celor mai vechi universități europene, membru a numeroase academii, vicepreședinte al Comitetului internațional pentru științele istorice, învățatul român a fost una dintre figurile de prim-plan ale științei istorice din vremea sa, unul din glasurile cu mai mult răsunset în congresele internaționale ale disciplinei sale.

În viața publică a țării, Iorga a avut meritul de a diagnostica cu acuitate racilele societății burgheze și de a le denunța cu vehemență. El a cerut constant mai multă dreptate pentru clasele obijduite și mai multă adevărată libertate înlăuntrul unui stat

¹ *Histoire de la vie byzantine*, București, 1934.

² *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 vol., Gotha, 1908—1913.

³ București, 1919.

⁴ 3 vol., București, 1920—1922.

⁵ 3. vol., București, 1921—1922.

⁶ *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, 4 vol., Paris, 1926—1928.

ce i se vădea confiscat de clasa dominantă. De aceea îl găsim printre principalii luptători pentru trecerea moșiilor, sub forma împrăștiării individuale, din mâinile latifundiarilor într-acele ale țărănimii care le-a lucrat de veacuri, și pentru participarea reală a straturilor largi ale societății la viața publică. Și, cum vedea în partidele politice principalul instrument al falsificării vieții publice, Iorga a fost un inamic consecvent al guvernării prin partide.

Dar critica sa, oricât de necruțătoare ar fi fost uneori, nu a știut să meargă pînă la concluziile ei logice. Produs al societății burgheze, Iorga rămîne doar un nemulțumit al orînduirii în care trăia, fără de curajul soluțiilor radicale. Format într-o vreme în care clasa muncitoare era încă slab dezvoltată la noi, el nu i-a pretuit capacitatea de luptă și de conducere politică, nu a înțeles că ea reprezenta viitorul. Legat de clasa dominantă prin origine și prin ideologie, el o dorea mai generoasă, mai înțelegătoare față de nevoile maselor, mai vrednică prin fapta și viața ei, o dorea conducătoare prin virtute și capacitate, dar nu pur și simplu înlocuită din rosturile ei în societate. De aceea critica lui la adresa beneficiarilor orînduirii burgheze — îndeosebi la adresa moșierimii — are mai adesea semnificația unei chemări la ordine decît a unei trîmbițe de atac. Și aceasta pentru că, deși nu ignora existența claselor, deși recunoștea prezența luptei de clasă în istorie, el trăia sub mirajul ideii de solidaritate socială în cadrul națiunii.

Pentru Iorga, lupta de clasă nu este elementul dinamic al transformărilor sociale, fenomen natural și normal în societățile împărțite în clase, ci doar manifestarea unei stări morbide a organismului social, care poate și trebuie să fie îndreptată prin efortul claselor dominante. Astfel, de exemplu, în discursul la mesaj, rostit în iulie 1920, răspunzînd acuzației de înțelegere cu partidul socialist, Iorga spunea, referindu-se la conducătorii acestuia : „Dumnealor conduc curenul socialist, pe care, la dreptul vorbind, nu l-au creat dinșii, ci masele muncitoare ajunse la

conștiința drepturilor lor. Da, masele muncitoare au creat un partid muncitoresc ; acest partid este încă un strigăt de suferință, pe care nimic și nimeni nu-l poate înăbuși, dar ceva îl va face să înceteze, și anume : dreptatea deplină, politică, socială și culturală acordată acestei clase..."¹ De aceea, deși putea să justifice o răscoală, cum s-a întâmplat în 1907, Iorga era împotriva ideii de revoluție, în care vedea primejduirea lentelor achiziții ale societății și ruperea unei evoluții organice, fără a înțelege că adevărata revoluție este ea însăși un fenomen tot atât de organic în dezvoltarea unei societăți, cât și izbucnirea în primăvară a frunzelor unui copac. Pe această cale intrau însă elementele de conservatism social, anulind în bună parte rezultatele criticii sale și transformându-l, implicit, într-un sprijinitor al orânduirii existente.

Poziția lui Iorga în cadrul societății burgheze e oarecum mai lesne de definit *per a contrario* : ideea unei societăți care să suprimă proprietatea individuală și al cărei agent realizator să fie clasa muncitoare el o întîmpină cu un refuz categoric ; totuși, idealul său social era departe — după cum s-a văzut — de a fi un ideal burghez. Pentru a-l găsi, ar trebui, poate, să ne îndreptăm spre anumite aspecte, ușor idealizate și acestea, ale evului mediu, așa cum le aflăm în gândirea istorică a lui Iorga — așezări țărănești libere sau comune orașenești într-o anumită fază a dezvoltării lor, cu o societate de largă colaborare umană, în cadrul unor autonomii locale capabile să asigure libertatea și participarea tuturor la conducere, o lume de muncă solidară și de modestie, de creație spontană și de sinceritate.

Neizbuțind să deslușească viitorul, Iorga își ancorează idealul în trecut, încercînd să modeleze prezentul în lumina acestui trecut idealizat. De aici derivă în bună parte caracterele pe care le capătă poziția lui în viața politică, în mișcarea literară, în activitatea istoriografică.

¹ *Discursuri parlamentare*, II, București, 1940, p. 112.

În viața publică, la care a participat activ vreme de patru decenii, Iorga nu a adus un sistem de idei politice, ci a reprezentat mai presus de toate ideea de tradiție. Critica societății contemporane are continuu, în scrisul și în vorba lui Iorga, acest fundal al trecutului, și orice măsură de înnoire e văzută ca o legare de tradiție, pe care este menită să o ducă înainte. Această tradiție, izvorită din înseși manifestările de viață ale poporului român luat ca unitate de viață pe deasupra claselor, este, deci, concepută ca o tradiție națională.

Ideea valorii tradițiilor unui popor este, fără îndoială, o idee cu totul respectabilă. Și acțiunea lui Iorga de punere în valoare a tradițiilor naționale a avut însemnate părți pozitive, asupra cărora vom avea ocazia să revenim. Dar a lega acțiunea politică prezentă de îndreptarul oferit de un trecut idealizat nu este fără de primejdie. Ea duce mai întâi la utopie : nu utopie prefiguratoare, ci, dacă se poate spune așa, utopie retrospectivă. De fapt, Iorga nu a arătat niciodată cum s-ar fi înfățișat acea societate regenerată, pe care o dorea cu atîta pasiune și o aștepta cu atîta încredere. O putem doar caracteriza prin negație : fără de proprietari storcînd venituri imense din sudoarea țaranului, fără de trusturi, monopoluri și invazia capitalului străin, fără de politicieni veroși etc., etc., sau prin valori morale : oameni cinstiți, harnici, devotați binelui public etc., etc. Lipsesc, însă, elementele unei definiții pozitive, de raporturi sociale și politice.

S-ar părea că utopia este doar o primejdie individuală pentru gînditorul care se lasă prins în mrejele ei. Ea poate avea, însă, implicații sociale atunci cînd exercită o influență asupra opiniei publice, în măsura în care împiedică concentrarea eforturilor în vederea soluțiilor reale, legate de viitor, și nu de trecut.

Dar mai exista încă o primejdie, pe care Iorga n-a știut s-o evite. Ideea de tradiție este strîns legată de aceea de popor în sensul etnic, nu social, una condiționînd-o pe cealaltă.

În discursul său de intrare la Academie, în 1911, Iorga da, desigur, o largă definiție a noțiunii de popor : „Astfel, *popor* are astăzi cu totul alt înțeles decât odinioară. El nu e curat, unitar, liniștit, sigur ca o stîncă de marmură albă, în care nu pot pătrunde rădăcini și de pe care nici un vînt nu poate culege praful călător spre alte locuri, ci poporul, unitate firească, are viața lui organică, asemenea cu viața individualităților ce trăiesc pe lume.“¹ Această concepție va face din el un adversar neînduplecat al rasismului. „Nu există rasă cristalizată o dată pentru totdeauna — afirma Iorga la Congresul internațional de istorie de la Zürich, în 1938 — și care să trebuiască a fi ferită de infiltrații, ce s-ar putea împiedica... Antropologia, cu constatările ei absolute, este cel mai mare dușman al rigidelor concepții rasiale.“² Totuși, a existat în patriotismul fierbinte al lui Iorga — ale cărui rosturi pozitive le vom vedea iarăși mai departe — o exaltare a propriului neam, care l-a dus la forme de șovinism și de xenofobie. El însuși va ajunge, de altminteri, să se înspăimînte de evoluția ulterioară a ideilor sale naționaliste — de „exagerările, ridicule sau criminale, ale doctrinei“ sale, cum am văzut că se exprima în 1934, pentru ca patru ani mai tîrziu, în 1938, în plin hitlerism și legionarism, să scrie : „Pentru unii dintre aprinșii apărători ai ei de astăzi, adevărați energumeni gata de toate loviturile, nedreptățile și cruzimile, în credința că în ființa lor etnică se găsește ceva cu totul excepțional și misterios, care le dă dreptul de a amenința, de a porunci, de a stăpîni, de a exploata, de a deznaționaliza și de a distruge, ideea națională a ajuns să fie un monstru.“³

Idealului patriarhal în politică îi corespunde un tradiționalism asemănător în domeniul culturii și îndeosebi într-acelel al teoriei literare. Și aici, pornind de la o critică a realităților contemporane

¹ Două concepții istorice, în *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 89.

² *Ibidem*, p. 248.

³ *Sfaturi pe întunec*, II, p. 328.

ce nimerea drept și de la o fecundă concepție asupra legăturilor dintre creatorii de artă și societate, Iorga ajunge, în practică, la o prea îngustă viziune a autenticității unei culturi naționale și la o supraevaluare a fondului etnic, în detrimentul rolului jucat de condițiile sociale în geneza operei de artă. Și, cum acest fond etnic este în primul rînd unul țărănesc, interesul lui literar se concentrează în jurul țărănimii. Stăpînit de ideea tradiției, refractar investigării în zone mai puțin clare ale sufletului omenesc și eforturilor de înnoire a mijloacelor de expresie, judecînd fenomenul literar cu deosebire prin prisma noțiunilor de „sănătos“ și „nesănătos“, Iorga se dovedește de atîtea ori neînțelegător față de adevărații creatori ai vremii sale. Istoricul literar care a știut să dezvăluie cu atîta strălucire frumusețile marilor opere ale scrisului universal a promovat adesea, în această căutare a unei literaturi „sănătoase“, talente firave, lipsite de adevăratul dar al zămislirii. De aceea tocmai rolul său de *spiritus rector*, însemnat la un moment dat, cînd era animatorul celui mai reprezentativ grup de scriitori — care-i cuprindea pe Vlahuță, Coșbuc, Iosif, Gîrleanu, Sadoveanu etc. — rolul acesta devine apoi neînsemnat, literatura românească continuînd să se dezvolte în afara influenței sale.

Ideea de tradiție se regăsește în centrul preocupărilor lui Iorga și în domeniul activității istorice. Istoricul, pentru el, nu e un om desprins de societate, cercetarea trecutului nu poate fi simplul rod al unei curiozități intelectuale. Într-una din lecțiile sale de deschidere, Iorga da această splendidă definiție a rostului istoricului: „O viață uriașă, în plină transformare tumultoasă și roditoare, cere pentru sine totul și distruge ceea ce nu i se dă. Mulțimile nu mai sînt ceva care să corespundă sclavilor antichității, închise în temnița ignoranței, ca aceia în a ergasteriilor. Dacă ne vom coborî la ele, cu fiecare pas în jos, ne vom simți în fapt înaintați; dacă vom rămîne pe piscurile noastre, vom muri de foamea realităților pe care noi înșine le vom fi refuzat.

Să scriem și să predăm ceea ce trebuie, lucrurile de care societatea are nevoie și în sensul pe care societatea îl pretinde ca să ne audă și să ne asculte. Să intrăm în lupta care se poate lipsi de noi, poate, dar departe de care noi înșine nu însemnăm nimic. Pulsul preocupărilor noastre să bată în ritmul, fie și înfrigorat, al timpului. Orice subiect am trata, îndată ce trecem de domeniul, pe care să-l știm mărginit și să-l concepem modest, al constatărilor noi, cu care se îmbogățește istoria, să-l interpretăm în sensul vremii noastre, să-i stoarcem ceea ce această vreme dorește pentru folosul ei. Să pornim de la societatea contemporană și să revenim la dinsa.“¹

Dar în ceea ce deslușește Iorga în nevoile societății contemporane, pe care istoricul are datoria să le slujească, elementele de viață nouă se împletesc cu acele de conservatism.

Istoricul, pe de o parte, trebuie să fie „un mărturisitor al unității neamului“², ajutând, prin opera sa, la formarea conștiinței naționale și a unității culturale, premisă necesară, la popoarele care nu și-au realizat încă statul unitar, cum era cazul românilor la începutul veacului, a unificării politice în fața imperialismelor cotropitoare. El trebuie să apere „dreptul la viață al statelor mici“ — cum își intitula Iorga o comunicare la Academie din 1915. Dacă a insistat atât asupra condiției țărănimii în trecut — idealizând uneori liniile tabloului — o făcea îndeosebi pentru a afirma drepturile țaranului asupra pământului pe care-l mucea și pentru a justifica exproprierea latifundiarilor. Sub amenințarea totalitarismului fascist, Iorga invoca întreaga experiență istorică pentru a dovedi că „statul nu creează, ci întrebuintează, coordonează, conduce. Pentru aceasta el trebuie să aibă puteri în afară de dînsul, care se găsesc firește în societatea însăși. Iar societatea nu le poate dezvolta decît în deplinătatea libertății de gîndire și de expresie.“³ Iar în fața succeselor militare ale lui Hitler,

¹ *Noi direcții în istorie*, în *Generalități*, p. 141—142.

² *Generalități*, p. 98.

³ *Ibidem*, p. 323.

în toamna anului 1940, istoricul menit unei morți apropiate afirma că, prin tot ce poate da ca rezistență morală, cunoașterea trecutului este „o necesitate pentru conștiința umană”¹.

Dar, pe de altă parte, adversitatea lui Iorga față de ideea de revoluție, gândul că salturile revoluționare întrerup acea dezvoltare organică la care ținea atât de mult și primejduiesc achizițiile de civilizație ale unor lungi străduințe, convingerea că prin cultură și reforma morală se poate ajunge, fără zguduri, la reformarea societății, pe care o socotea necesară, îl fac în cele din urmă pe istoric să vadă în obiectul studiului său un instrument de preservare a formelor sociale în ființă.

Încă din 1913, la Congresul de istorie de la Londra, Iorga afirma : „În radicalismul cotropitor al epocii noastre, ușor cucerită de sofismul îndrăzneț, de străduințele unei false originalități, de analogii înșelătoare, se va impune curînd frîul experienței istorice, căci ea este singura forță care poate să împiedice ruina totală a tradițiilor, prăbușirea unui echilibru social și politic absolut necesar umanității”². Iar în 1933, în lecția de deschidere intitulată *Ce istorie contemporană se face*, considera că în școli se predă „o falsă și periculoasă istorie contemporană” : „Ea nu e o istorie a dezvoltării adevărate și întregi a omenirii, ci o prezentare tendențioasă și molipsitoare a revoluțiilor, un mijloc de a educa tineretul prin lecția celor de ieri pentru pregătirea celor de mîine, o substituie a eroului de cugetare și muncă prin eroul de agitație și de revoltă”³. Teama de accesul maselor la putere pe cale revoluționară face, astfel, din istoricul Iorga un apărător al „echilibrului social și politic” atunci în ființă, considerat drept „absolut necesar umanității”.

O analiză a concepției istorice a lui Iorga și a aportului său în dezvoltarea studiilor istorice nu poate fi dată cu nici un chip în cadrul restrîns al acestei introduceri. Cîteva aspecte se cer

¹ *Generalități*, p. 327.

² *Ibidem*, p. 127.

³ *Ibidem*, p. 191.

însă subliniate. Am amintit mai înainte de imensa cantitate de material documentar adusă la lumină de acest neobosit cercetător al arhivelor, material care, după ce a îngăduit atunci înnoirea cunoștințelor îndeosebi asupra trecutului patriei, rămîne și azi de un folos neprețuit cercetătorilor. Nu e cazul să insistăm nici asupra numărului covârșitor de fapte materiale stabilite de Iorga și care fac din opera sa o adevărată mină de informații pentru oricine întreprinde un studiu istoric ; se cade să ne oprim însă cel puțin asupra a două puncte din programul său teoretic, pe care are meritul de a le fi ilustrat practic în atît de numeroase lucrări. Cel dintîi se referă la raporturile dintre social și individual în desfășurarea istoriei, pe care le definea astfel în discursul de recepție la Academie, la care am mai avut prilejul să ne referim : „Astfel eroii nu se găsesc la o parte, în palate ori în temple. Și privirea nu se oprește îndelung, atentă, respectuoasă, admiratoare, asupra lor, prin care s-ar dovedi dreptul de a trăi al unei nații, pentru ca pe urmă să cuprindă într-o repede mișcare mulțimea care, în jurul clădirilor de marmură de unde primește poruncile, dar unde n-are voie să pătrundă, circulă, se sfătuieste, cumpără și vinde, se ceartă și se luptă. Eroii, pe cari doar istoricii vechilor concepții și metode i-au izolat de ceilalți, pentru ca pe urmă alți istorici, mai noi, să se răzbune asupra lor, lăsîndu-i să piară în cămările lor mari și reci, fără ambrozia lor zilnică, eroii se întorc înapoi în mijlocul acelorora cari i-au înălțat și pe cari i-au condus, cari i-au hrănit și pe cari i-au luminat, cari au dat mai la urma urmelor toate elementele materiale, ba mai mult, toate elementele inconștiente, subconștiente ori mai puțin conștiente, din care în mintea lor superioară ori în supraomeneasca lor voință s-a elaborat în chip minunat ideea strălucitoare și voința călăuză, prin care numele lor vor trăi totdeauna, fără ca ele singure să poată însă reprezenta o epocă întreagă. Se vede, atunci, nu neagra gloată a celor mulți și mici, și, iarăși, nu hlamida albă ori veșmîntul de purpură, aurul, argintul, pietrele scumpe și mărgăritarele de pe trupul protagoniștilor, ci

siliința, munca, lupta, înaintarea, retragerea, răsărirea în lumină ori cufundarea în întuneric a tuturor, unul condiționind pe celălalt, și acesta creind condiții noi pentru munca tuturor, absolut solidară.“¹

Cel de al doilea punct, amintit în treacăt și mai înainte, privește caracterul de integralitate a desfășurării istorice. Mai întâi, Iorga a protestat întotdeauna împotriva aceluia mod de tratare a materiei istorice, atît de răspîdit în vremea sa, prin cuprinderea faptelor, după natura lor, în tot atîtea „sertărașe“ de istorie economică, politică, culturală etc., tăindu-se astfel tocmai posibilitatea înțelegerii raporturilor reciproce dintre aceste domenii : „Și atunci cînd ar vorbi de cea mai neînsemnată parte din materia sa, el (istoricul) va trebui să aibă starea de spirit a fiziologului, care și în cercetarea celui mai mărunț vas, a țesăturii celei mai banale, are în mintea sa marele sistem de viață, solidar, unitar, din care aceste obiecte ale studiului său fac parte“². În al doilea rînd, e necesitatea unei viziuni generale a desfășurării în timp, depășirea limitelor cronologice ale propriei specializări, fatal restrînse în practica comună, pentru a se putea explica într-adevăr situațiile la care s-a oprit istoricul, sau, după cum spunea Iorga, „necesitatea absolută de a nu cugeta altfel decît pe linii care ar străbate toată dezvoltarea omenirii“³. În al treilea și cel din urmă rînd, în numele aceleiași idei de integralitate, Iorga s-a ridicat totdeauna împotriva tratării istoriei unui popor în afara dezvoltării istorice generale, ca simplă istorie locală : „...deosebirea de pînă acum între istoria universală și istoria națională dispare, deosebire care e menită să rămînă doar în osebirile pedante ori comode ale catedrelor istorice. Viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dinsele și înrîurind neconținut viața acestora.

¹ *Generalități*, p. 90—91.

² *Ibidem*, p. 90.

³ *Ibidem*, p. 216.

Fiecare nație e o energie, avînd izvoarele și împrejurările ei deosebite, caracterul și misiunea ei specială. Dar nici una din aceste energii nu se poate izola absolut pentru studiu și nu trebuie să fie izolată pentru aceasta. Trăiesc doar în același aer și merg pe același pămînt toate aceste rîuri care își taie fiecare cursul lui ; aceeași căldură și aceleași vînturi și aceleași ploii hotărîsc volumul lor de ape, aceleași greutateți ale pămîntului au să le biruiască, săpînd albiu și îmblinzind stîncă în prunduri, fărîmițînd-o în nisipurile cu care se joacă. Și, curgînd oricît de departe unul de altul, prin aceea că la rîndul lor ele fac cerul senin și noros, ele deschid calea vînturilor, ele determină calitatea aerului, se înrîuresc astfel neconținut între sine. Istoria unui popor nu atinge astfel istoria celorlalte prin mențiuni fugare sau scurte capitole de influențe reciproce, ci se fixează și se păstrează în mediul firesc de universalitate umană, căruia îi aparține în cea mai superioară esență.“¹

Aceste calități eminente ale înțelegerii istorice pe care le arăta Iorga nu implicau însă o interpretare materialistă a trecutului. Concepția sa istorică rămîne o concepție idealistă. Neținerea în seamă a rolului fundamental jucat de transformările în baza economică și a funcțiunii luptei de clasă în desfășurarea istorică i-au răpit adesea posibilitatea unei explicații reale a fenomenelor studiate. Dacă ar fi vorba de un determinism în concepția istorică a lui Iorga, acesta ar trebui căutat mai curînd în domeniul forțelor sufletești, al stărilor de spirit, al ideilor indiferent de originea lor socială, al căror rol îl socrate fundamental în istorie. E drept, pe de altă parte, că pentru cercetătorul obișnuit cu mînuirea metodei materialismului istoric, de atîtea ori explicațiile lui Iorga — valabile pentru studiul final al actului istoric, în care intervine, în ultimă instanță, voința umană — deschid adevărate orizonturi noi, rămînîndu-i doar să fixeze cu propria-i metodă geneza însăși a acestor stări de spirit și acțiuni conștiente.

¹ *Generalități*, p. 91.

De aici valoarea deosebită a moștenirii istoriografice a lui Iorga, a cărei preluare critică se impune cu necesitate istoricilor noștri. Dar aceasta nu înseamnă mai puțin că și prin concepția sa istorică Iorga a oferit societății burgheze un sprijin însemnat, fie și împotriva propriilor sale aspirații spre progresul social. În vasta sa operă și în acțiunea-i de aproape jumătate de veac, piscurile însoțite și colțurile de umbră se înfruntă astfel. Rămâne în sarcina noastră, a celor de azi, să le deslușim, să le explicăm și să le ierarhizăm, spre a avea imaginea întregă a rolului jucat de Iorga în dezvoltarea societății și a culturii românești.

II

Însăși editura în care apare această culegere de texte¹ arată că e vorba mai întâi de toate de urmărirea valorilor literare din opera lui Nicolae Iorga. Căci Iorga este fără îndoială unul din cei mai mari scriitori în limba noastră. Și aici s-a întâmplat un fenomen ciudat, anume, că niciodată conștiința publică românească nu a realizat acest lucru. Desigur că Iorga a avut cititorii lui devotați — dar îndeobște nu pentru valorile de artă ale scrisului său — după cum e adevărat că el și-a obținut capitolul într-o istorie a literaturii române de amploarea aceleia publicate de G. Călinescu în anii ultimului război. Mai mult, un T. Vianu în *Arta prozatorilor români* sau în alte locuri a procedat la o analiză ascuțită a stilului lui Iorga. Și totuși, oamenii de cultură din țara noastră n-au recunoscut niciodată în Nicolae Iorga pe unul dintre cei mai de seamă creatori de valori literare ai poporului român. Stăruia — și stăruie încă în mintea generațiilor mai înaintate în vîrstă, căci cele tinere îl ignorează cu totul — ideea că scrisul lui Iorga este un scris greu de urmărit, complicat, „încîlcit”. Această idee, deși nu se justifică prin nimic, este

¹ În toate fazele editării ei, am găsit în tov. Radu Albala un colaborator prețios și de gust sigur.

explicabilă în parte prin abundența aluziilor din studiile sale de strictă specialitate, care cer o pregătire deosebită pentru a fi urmărite. Ea devine direct absurdă atunci cînd e raportată la scrieri în care preocuparea dominantă nu este aceea științifică.

A doua ciudățenie nu se mai referă la cititori, ci la autorul însuși, la natura talentului său. După cum aminteam mai sus, Iorga a scris și pagini de ceea ce se înțelege în mod curent prin literatură. Condeiful său a dat numeroase piese de teatru, după cum nevoia exprimării prin vers a fost resimțită de Iorga pînă la capătul existenței sale. Această producție literară a fost primită de contemporani cu zîmbete uimite, considerîndu-se ca o slăbiciune a unui savant puțintel „original“. Este cert că lectura atentă a acestor scrieri — mai ales în ceea ce privește versurile — va găsi și pagini care merită să fie reținute. Și totuși, nu atunci cînd „făcea literatură“ Iorga a fost marele scriitor de care pomeneam. Ființele cu adevărat vii lăsate de condeiful său nu sînt cele din piesele de teatru, ci din paginile de evocări adunate în *Oameni cari au fost*, din *O viață de om*, sau din atîtea scrieri de istorie sau de istorie literară. La fel, Iorga nu-și dă măsura de poet al naturii în pastelurile sale — de multe ori frumoase, de altminteri — ci în proza paginilor de călătorie, după cum nici satira sa incisivă nu se găsește în vers, ci în articolele de gazetă. De aceea am și lăsat la o parte din culegerea de față ceea ce este propriu-zis „literatură“, spre a-l prezenta pe Iorga în realizările sale cele mai înalte.

Gruparea însăși pe capitole a textelor alese din opera lui Nicolae Iorga urmărește dezvăluirea fețelor atît de variate ale darului său de scriitor, cu gama largă de forme pe care le ia fraza sa și care se topesc toate în unitatea unuia dintre cele mai personale stiluri. Se vor vădi, astfel, atît întinderea registru-lui străbătut de condeiful lui Iorga, cît și perfectă adaptare a structurii frazei la sentimentul sau ideea pe care le exprimă. Dar tocmai pentru că și aici, ca în orice operă de artă autentică, avem a face cu o vehiculare de idei și de sentimente, cititorul

va avea putința să se apropie de multe din aspectele cele mai însemnate ale gândirii lui Iorga, de unele din laturile esențiale ale personalității sale.

Este cert, pe de altă parte, că nu întreg Iorga se află în paginile acestei culegeri. Ele sînt, așa cum se prezintă, rezultatul unei duble selecții, tinzînd să aducă în fața cititorului texte care, strălucind prin frumusețea formei, îl pun în același timp în contact cu ceea ce putem numi valorile permanente ale operei lui Iorga. Cine va studia, de pildă, dincolo de această antologie, ideile politice și sociale ale lui Iorga, va găsi desigur numeroase pagini care nu consună întotdeauna cu cele înfățișate aici. Pentru noi, care nu aveam sarcina de a pregăti informația necesară studiului de care vorbeam la începutul acestor rînduri, problema care se punea era de a nu da locul unei imagini false, fie prin aceea că am fi scos în evidență aspecte în fapt secundare în ansamblul operei, fie că, valabil la un moment dat, cuprinsul lor de idei ar fi fost repudiat mai tîrziu de însuși autorul ilustrat. Dar nici una, nici alta nu se întîmplă în cazul nostru. Pozițiile exprimate în paginile alese sînt dominante în activitatea și opera lui Iorga — în această privință ne va confirma, fără îndoială, cercetarea largă a cărei necesitate o aminteam — iar pe de altă parte, multe din lucrările din care am extras pasaje au fost republicate de autorul lor în ultimii ani ai vieții, uneori — cum e cazul discursurilor parlamentare din anii 1907—1908 — însoțite de note în care se confirmă în chip categoric pozițiile adoptate altădată.

Vom urmări acum, după aceste explicații, ceea ce mi-am îngăduit să numesc valorile permanente ale scrisului lui Iorga, sub îndoitul lor aspect de formă și de cuprins, așa cum se înfățișează ele în fragmentele adunate aici. În acest scop, vom urma ordinea capitolelor în care au fost grupate, gruparea însăși lăsîndu-se de altminteri călăuzită doar de notele dominante, de vreme ce, într-un scris atît de complex ca cel al lui Iorga, evocarea de peisaj, amintirea istorică, nota de critică socială se îm-

pletesc în chip obișnuit. Singure paginile autobiografice din *O viață de om* vor fi cercetate — din pricini care se vor lămuri la vreme — în afara rîndului.

Capitolul intitulat *Priveliști din țară* cuprinde extrase dintr-un grup de scrieri publicate între anii 1904—1906, dintre care cele mai izbutite din punctul de vedere artistic sînt, fără îndoială, *Sate și mănăstiri din România* și *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*. Izbutite, desigur, nu prin efortul mai mare depus în realizarea lor, ci prin natura interesului pe care spectacolele înseși erau în stare să-l deștepte. Căci Iorga nu a fost niciodată un scriitor care să reia indefinit o pagină pînă la împlinirea unui anumit ideal artistic, el mulțumindu-se să „comunică” cititorului propriile impresii și gînduri, de unde nu numai abundența operei, ci și sentimentul atît de prețios al spontaneității pe care ți-l lasă lectura ei.

Întregul grup de scrieri amintit este rezultatul unei duble nevoi resimțite de Iorga: aceea de a cunoaște personal întreg pămîntul locuit de români — atunci, în cea mai mare parte a lui aflat sub stăpîniri străine — și aceea de a-i face pe aceștia să și-l cunoască. Cea dintîi era concluzia logică a activității istoricului, care, atît de tînăr încă, dădea la iveală, alături de rezultatele unor întinse cercetări de arhivă și de numeroase studii de amănunt, o sinteză înnoitoare a istoriei românești, publicată într-o colecție de colaborare internațională. Pe de altă parte, Iorga începuse să joace un rol tot mai activ în viața publică a vremii sale. Pentru amîndouă aceste preocupări, cunoașterea directă a pămîntului pe care s-a desfășurat istoria neamului și cunoașterea cît mai întregă a acestuia în înfățișările lui actuale se impuneau cu necesitate. Călătoria însăși era astfel un mijloc de formație pentru călător, pentru un călător care nu înțelegea să cerceteze marile orașe și priveliștile vestite, ci se îndrepta, în trapul mărunt al cailor de birjă, din sat în sat și din mă-

năstire în mănăstire, acestea din urmă fiind tocmai păstrătoarele celor mai bogate urme din trecut.

Cărțile, rezultat al călătoriei, urmăreau alte scopuri. Ele erau mai întâi un instrument în lupta pentru unitatea națională, a cărei înfăptuire se impunea cu necesitate poporului românesc. Însă pentru aceasta trebuiau stimulate energiile, trezite nădejtile, statornicită încrederea, trebuia făcută, prin cunoașterea reciprocă. apropierea între ramurile neamului care-și duceau, despărțite de vreme îndelungată, existența. Rolul acesta l-au jucat scrierile lui Iorga — și nu numai cele din grupul amintit — scrieri care treceau adesea munții sub coperte false, pentru a dejuca vigilența autorităților habsburgice.

Dar mai era și altceva de făcut. Tendințelor de cosmopolitism, de preamărire a tot ce era străin : peisaj, forme de viață, valori culturale, care se vădeau la începutul veacului în sînul claselor dominante, trebuia să li se opună, pentru restabilirea unui just echilibru, valoarea tradițiilor noastre, frumusețile pămîntului românesc, împlinirile noastre pe tărîmul culturii. Ca în întregul scris al lui Iorga, avem a face, adică, nu cu notațiile unui estet dornic de senzații rare, ci cu cărți luptătoare, menite să răspundă nevoii de cunoaștere a unui popor ce se ignora încă.

Poate că ceea ce te cîștigă mai întâi în aceste pagini este însuși ritmul lor, un ritm de curgere, care redă perfect instantaneitatea imaginii. Iorga nu se instalează niciodată într-un peisaj, nu-și așază șevaletul pentru a compune un tablou. Totul e fluid, totul se încheagă și se desface, pentru a se strînge iarăși în noi imagini, așa cum se formează acestea pe însăși retina călătorului. De aici sentimentul de continuă înaintare în spațiu, sentimentul pur al călătoriei, am putea spune. Fraza aleargă încordată, ca împinsă de un resort interior, fără nici o podoabă inutilă, cu strictul necesar de adjective determinante, cu rare comparații și cu și mai rare metafore. Dar cu aceste mijloace simple, cît de plastică este viziunea ce se cuprinde în ea ! Iorga se revelează un mare poet al naturii, care prinde în icoanele-i fugare formă,

culoare, sunet, dînd viață complexă și veșnic schimbătoare peisajului.

Cîteodată, după împrejurări, domină forma, relieful, și imaginile par închegate de ochiul unui sculptor, ca în această evocare de culmi de munte : „Soborul de uriași se ține și mai departe. În față, în urmă, la dreapta, la stînga, unde privești, fără o singură spărtură — căci drumul se strecură și nu cutează să taie, iar bieteles rîuri sînt mulțămite că-și pot căuta de cale — vezi ceaunele răsturnate, căciulile cu țugui, tablele întinse, zimții, spinările ciolănoase.“¹

Alteori domină notațiile de culoare, ca, de pildă, în această descriere a împrejurimilor Bucureștilor, toamna : „Se văd locuințe risipite, turmele rătăcitoare prin aurul șters al imașelor moarte, pe care-l pătează, ici și colo, de un verde îndrăzneț, vioi, o buruiană mai îndărătnică sau un colț de ripă ferit de arșiță și de veștejirea pașilor. Lîngă miriști, lîngă porumbiștile presărate de cioturile frînte ale strujenilor, arătura nouă, vînată de măruntele ploi dese, aruncă vîrfuri fragede de verdeață din sămănăturile anului ce va să vie. Iar pădurile cu brațe negre sau înfășurate încă în strălucite zdrențe roșii, ruginii, galbene, cuprinse de frigul iernii ce se apropie, par că se apără prin negurile în care se înfășură.“²

Dar culorile și forma se schimbă sub influența luminii, și Iorga notează, cu interesul unui pictor impresionist, transformările : „Deodată, un vîntișor se ridică și spărturi albastre se fac răpede, ca prin minune, în pînza lăptoasă a norilor. Soarele nu se vede încă, dar spre răsărit e un freamăt pripit al negurilor deasupra dealurilor. Departe, tocmai în celălalt capăt al bolții, costișe, văi se auresc ușor de raze al căror drum nu-l înțelegi ; chiar în șes, de tot aproape, vîrfuri de arbori se luminează puțin.

În sfîrșit, un zîmbet sfios pătrunde prin norii pe care vîntul

¹ *Sate și mănăstiri din România*, v. ed. de față, vol. I, p. 93.

² *Ibidem*, p. 107.

i-a suptiat pe încetul. Soarele însuși se ivește, întâi ca un șters disc de lună, apoi stăpîn pe întreaga lui strălucire. O mîngiere caldă atinge obrazul, și în aceeași clipă cîmpul și zările s-au preschimbat. Porumbul zdrențos pare înfășurat în scutece de aur, focuri roșii, galbene, albastre săgetează din roua luminoasă, depărtările se vădesc ca la ridicarea unei perdele, și tocmai în fund apar înălțimile albastre, pe care călătorește o scamă de nori desțesuți.“¹

Pentru a întregi lumea naturii, se adaugă sunetul sau, alteori, un anumit timbru al liniștei : „Palatul farmecelor zace încremenit. Numai din cînd în cînd suflarea vîntului trezește în această uriașă alăută un sunet ca al mării îndepărtate, sau cîte o cascadă foșnește mătăsos în fundul prăpastiei.“²

Astfel se desfășoară priveliște după priveliște, în ritmul însuși al înaintării, fără de căutarea locului rar, fără de poetizare, fără de efuziuni lirice. Imaginile sînt luate dintr-o lume familiară, limba e aceea pe care o poate înțelege oricine. Rareori, la acest neîntrecut învățat, cîte o amintire „livrescă“, ca în această imagine a pădurilor de brad ale Neamțului : „În dreapta, în stînga, în fund, aceeași perdea a milioanei de ace întunecate, care nu suspină, nu freamătă, nu cheamă, ci se mișcă numai de un tremur ușor — pădure vie cu înfățișarea morții ca zeei cari, pogorîndu-se pe pămînt, iau fața oamenilor, dar nu simt, nu zimbesc și au glasuri care vin din alte lumi“³.

Rareori, de asemeni — ca în acest din urmă pasaj, sau în unele schițări de amurguri : „Se face seară în singurătate. Soarele a scăpătat după nori vineți. Încă o dată, toate se aprind de o trecătoare lumină roșietecă, de o fantastică tristeță. Apoi, din cerul rece, întunerecul cade ca o ploaie de cenușe“⁴ — natura se umple de mister și de melancolie. De obicei, ea e un izvor de

¹ *Sate și mănăstiri din România*, v. ed. de față, vol. I, p. 81.

² *Ibidem*, vol. I, p. 141.

³ *Ibidem*, p. 134.

⁴ *Ibidem*, p. 102.

energie, un mijloc de îmborsărire a forțelor pentru om. De altminteri, omul îl simți mai totdeauna prezent prin munca lui, prin acțiunea pe care o desfășoară asupra naturii, prin posibilitățile pe care acestea le oferă vieții sale. E greu să mai întâlnești în jurnale de călătorie atita atenție acordată arăturilor, holdelor, muncilor de la țară. Poetul e dublat de un gospodar, un gospodar ce vrea să-și dea seama de marea gospodărie a țării.

De aici și stăruința asupra satului, privit nu ca element de pitoresc, ci în calitatea locuințelor, în bogăția vitelor, în înfățișarea îmbrăcăminții. Și aici, însă, prin creionarea repede, nervoasă, prin darul de a nota esențialul, prin culoare, se depășește stadiul simplei informații, imaginea obținând calitatea de artă. Icoane simple de viață de țară se perindă astfel, străbătute uneori de bucuria unei sănătoase vieți țărănești, alteori de mila înfiorată în fața mizeriei truditivilor glii.

Omul nu e prezent, însă, în paginile de călătorie ale lui Iorga, numai prin făptura lui vie. El e de față și prin fapta lui de altădată. Mai întâi, prin creațiile lui de artă. Acum o jumătate de veac, când erau scrise aceste cărți, vechea artă românească, obiect de mândrie pentru poporul nostru, era cunoscută doar în puține din monumentele sale mai însemnate, mutilate de multe ori și acestea prin restaurări lipsite de pietate față de vechile pietre. Călător neobosit, Iorga se oprește la fiecare biserică de sat, la fiecare schit sau mănăstire și, în descrieri sobre dar pline de plasticitate, face să trăiască un întreg tezaur de artă.

Dar și dincolo de monumentul care-l veșnicește oarecum în materialitatea lui, trecutul i se înfățișează pretutindeni. Peste tot el răsare în fața-i, animă locurile, le dă o dimensiune în plus, aceea a timpului. Viu într-adevăr, căci nu avem de-a face cu rememorări savante, cu lecții de profesor sau cu atit mai puțin cu însăilări sarbede de fraze comemorative, ci cu un adevărat dar al transpunerii în trecut, al transformării acestuia într-un prezent familiar și august totodată. Cititorul nu va uita niciodată succesiunea de tablouri, când înfiorate și când senine, din viața Sna-

govului, de pilda, sau iureşul pribegilor munteni adăpostiţi la Braşov. Cîteodată, ca la nişte adevărate altare ale patriei, la Posada sau în munţii dacilor, fraza se face grea, adîncă de rezonanţe, străbătută de un suflu de furtună, graiul devine rugă sau imprecăţie : „În numele zeilor păgîni cărora v-aţi închinat fără izbîndă, pace vouă, strămoşi biruiţi, care aţi lăsat ca o moşte-nire de nenoroc neamului ce a pornit de la voi, neamului care în preajma cetăţii lui Decebal nesupusul a iobăgit cu trupul până ieri, ca să nu fie pe deplin slobod cu sufletul nici până în această zi cînd vă pomenesc numele în taina cruntă a pădurii voastre“¹.

În lumina celor spuse pînă acum, se înţelege de ce, în opera de călătorie a lui Iorga în cuprinsul ţării, oraşul se află pe un plan oarecum secundar. Factorul social dominant în interesul lui era ţărănimea, considerată atît sub aspectul muncii ei creatoare de bunuri, cît şi sub cel de păstrătoare a vechilor tradiţii. Clasa muncitoare de la oraşe, puţin dezvoltată de altminteri la începutul veacului, nu i-a atras atenţia pe care o merita. Pentru modurile de viaţă ale burgheziei şi ale boierimii avea mai curînd dispreţ. De aceea, alături de anumite colţuri patriarhale, de unele aspecte de viaţă populară, doar vechile centre de viaţă istorică ale noastre sau legate de trecutul nostru, ca Tîrgoviştea, Suceava, Braşovul, Sibiul deşteaptă adevărate vibraţii în sufletul călătorului, care-şi regăseşte verbul strălucit.

Dacă Iorga încerca să dea contemporanilor săi sentimentul valorilor româneşti, dacă se străduia să-i lege de tradiţiile ţării, el nu credea că acestea sînt îndestulătoare spre a asigura viaţa spirituală a unui popor. Propriile-i aspiraţii de cultură şi formaţia-i de istoric care îmbrăţişa în cercetările sale cîmpul vast al istoriei universale ar fi fost singure suficiente spre a-l împiedica de la aceasta. În concepţia sa, de altminteri, istoria, creată de

¹ *Sate şi mănăstiri din România*, v. ed. de faţă, vol. I, p. 192—193.

popoare, se împlinește — după cum s-a văzut — în acest mediu general uman în care națiunile își trec unele altora propriile cuceri. De aici, nu opoziție între propriul popor și lumea dinafară, ci integrarea acestuia în umanitate, care este cea de a doua mare realitate pe lângă aceea a patriei. Nevoia unor cât mai largi orizonturi de cultură — prin asimilare, însă, nu prin simplu împrumut — a fost totdeauna proclamată de Iorga. Pentru cercetătorul de istorie universală, pe de altă parte, călătoria era și aici — ca aceea în cuprinsul țării pentru istoricul trecutului românesc — un instrument de cunoaștere, un mijloc de înțelegere a vremilor de altădată, prin contactul cu mediul geografic al acțiunilor istorice, cu mărturiile acestor vremi și cu popoarele de azi, care păstrează încă în modurile lor de viață urme ale unui trecut de veacuri.

Începute încă din vremea primului său contact cu străinătatea, la vârsta de 19 ani, în 1890, notele de călătorie ale lui Iorga, strânse în volume sau risipite prin reviste, se succed vreme de jumătate de veac, până în ajunul morții. Ele constituie un fel de vastă geografie culturală a celei mai mari părți a Europei, la care se adaugă notele de călătorie în America. Am întrebuințat termenul de geografie culturală pentru că acesta este aspectul lor predominant. Nu însă, de bună seamă, singurul. Există și aici notații de peisaj, evocări de viață populară, pentru care Iorga a avut totdeauna o atît de caldă simpatie, creionări de colțuri de oraș. Alături de monumentul prestigios prin vechime și artă, apar adesea crîmpeie de umilă viață modernă, și într-aceasta stă, poate, tocmai unul din farmecele cărților de călătorie ale lui Iorga, în atît de întinsa rază vizuală a călătorului care nu disprețuiește spectacolele mărunte ale existenței.

Dar ceea ce predomină între preocupări este totuși descifrarea trecutului prin monumentele pe care le-a lăsat mărturie — una dintre cărți, *În Franța*, are chiar ca subtitlu *Drumuri ale unui istoric*. Lucrul e lesne de înțeles, căci aici nu mai era vorba de o „anchetă“ menită să dea seama de starea actuală

a unui popor, care să fie și neamul tău. Poate că trebuie căutată și o evoluție în timp, care împinge tot mai mult către aceeași direcție. Curente de artă, schimburi și influențe de la popor la popor, forme de guvernământ, evenimente istorice, personalități dominante cîndva vin astfel să se înfățișeze cititorului în notații rapide sau în largi tablouri, dar totdeauna cu acel sentiment de viață trăită, atît de caracteristic scrisului lui Iorga. Tonul însuși e oarecum schimbat. O largă simpatie umană, o rîvnă de înțelegere a celor mai variate forme de viață istorică iau locul acelei încordări interioare, acelei înfiorări în glas care străbate în evocările trecutului propriei patrii.

Poate că, în privința vibrației intime, trebuie deosebite, în ansamblul paginilor de călătorie în străinătate ale lui Iorga, cele despre Veneția și cele despre Grecia. Frumusețile cetății lagunelor, prestigiul unui trecut de cutezătoare creație și de mărețe împliniri de artă, persistența unor atît de prietenoase forme de viață populară, legăturile cu românii, pe care le descifrase în vechile hîrtii din arhive și — de ce nu am spune-o — vraja propriilor amintiri din anii tineri petrecuți acolo au făcut din Veneția ca o a doua patrie pentru Iorga.

Mai curioasă apare la prima vedere apropierea de Grecia. Omul de energie năvalnică, de reacții violente, romanticul care a fost Iorga a păstrat totdeauna, nu ca pe o simplă amintire a începuturilor lui de elenist, ci ca pe o nevoie de depășire a propriului zbucium interior, nostalgia seninătății elenice. O vom regăsi prezentă în portrete ca cel al lui Petre Rășcanu sau Maurice Croiset.

O mențiune deosebită merită poate și Ragusa — Dubrovnicul — nu numai pentru căldura pe care a pus-o Iorga totdeauna în amintirea acestui oraș, dar și pentru că i-a prilejuit una dintre cele mai mari reușite ale limbii literare românești. E vorba de o singură frază, o frază *vorbită* la originea ei, care se află cuprinsă în conferința despre Veneția, al cărei text îl dăm în întregime pentru multipla lui frumusețe :

„Dacă Marea o voiești, mai du-te la acel dumnezeiesc oraș al Ragusei dalmatine, cu ziduri sure înălțându-se, pare că, din Marea de cobalt fără valuri, supt cerul de un nemilostiv albastru, ca al Africei uscate : porți întunecoase, străzi de palate în jurul domului bătrîn, pretutindenî reminiscențe din vremea Republicei, piețe îngrămădite de fructele Sudului, migdale și smochine proaspete ; mari case pustii, pline de diplome și de portrete, fine tipuri aristocratice răsărind dintre florile roșii ca sîngele ale oleandrilor, și, afară, cîmpii din care răsar, ca la noi prunii ori cireșii, smochini și portocali, buruienile țepoase ale unei vegetații africane ; iar după ziua caldă, lină, grea de splendoare, copleșitoare de frumuseță, în răcoarea serii, pe malul de piatră, de cealaltă parte, de către munte, venind călări, în superbe lor costume roșii, violete, cusute cu aur, țărani slabi și țărancele palide din Herțegovina, cari te întîmpină, străine ! cu un *dobr vecer*, o «bună seara» ca pe vremea patriarhilor.“

Puține fraze din literatura universală s-au arătat vreodată atît de încăpătoare ca aceasta. Marea meridională, vegetația Sudului, cetatea medievală, melancolicile apariții ale supraviețuitorilor, peisajul de munte și evocarea, cu prelungiri pînă în trecutul biblic, a coborîrii țăranilor călări, totul — natură, zidire, vîrste diferite de civilizație — se cuprinde în această unică frază. Totul se ordonează logic și simplu înlăuntrul ei, ca într-o mare operă de arhitectură. Ritmului larg de la început, evocînd întinderea mării și albastrul cerului, îi urmează notațiile scurte, nervoase, prin care se construiește imaginea orașului. Vine, apoi, ca un popas de odihnă, seria de adjective care determină tonalitatea atmosferei, care materializează oarecum vremea, după care ritmul devine iarăși ascendent, dar de data aceasta în arcuiri line, grave — coresponzînd ritmului coborîrii țăranilor din munte — pînă ce se statornicește în perspectiva nedefinită a timpului biblic.

Ultima bucată pe care o dăm din acest ciclu — *Marea, cum am cunoscut-o* — este, ca și *În ce stă frumusețea Veneției*, tot

o conferință, însă de data aceasta o conferință la radio, deci, după toate probabilitățile, scrisă dintru început. Rostul ei în culegere e să arate capacitatea de sințetizare a scriitorului, puterea de a determina poetic, prin puține elemente, caracterele deosebitoare ale unor realități în esența lor aceleași. Ești purtat astfel, în cuprinsul doar a câteva pagini, prin mărire Sudului european, în cele septentrionale, pe coasta africană și pe cea americană a Atlanticului, în Pacific, pentru ca, în cele din urmă, pe malul mării noastre, la Mangalia dobrogeană, să ți se înfățișeze spectacolul de veșnic început de lume al înălțării luceafărului de dimineață.

Volumul al doilea se deschide cu portrete și evocări de oameni dispăruți — „oameni cari au fost“, cum îi numește Iorga în culegerea în patru volume pe care a dat-o el însuși în ultimii ani ai vieții sale. Timp de aproape patru decenii, cu o stăruință al cărei egal nu-l cunoaștem, Iorga a însemnat trecerea din viață — uneori și comemorările — a unui număr imens de oameni mari și mici, români mai ales, dar și străini, artiști de toate felurile, învățați, figuri de prim-plan ale scenei politice, dar și, de multe ori, chipuri care păreau a nu avea nici o strălucire. E o adevărată istorie contemporană — contemporană scriitorului — o istorie, ca să folosim un alt titlu de carte a lui Iorga, „în chipuri și icoane“. Istoria se țese de la sine din luminișurile care se deschid asupra persoanelor și evenimentelor. Interesul care stă la baza acestei scrieri însă e altul — e cel al moralistului. Iorga a fost un moralist în amîndouă înțelesurile cuvîntului : într-acel de scrutător al sufletului omenesc, cu reacțiile și capacitățile lui, îndeosebi cele care se răsfrîng asupra societății, și în sensul obișnuit de propovăduitor al unei table de valori etice. În această operă de portretistică, cel dintîi se află de fapt în serviciul celui de al doilea. Opera, în finalitatea ei, e o operă de pedagog la scara unei nații. Ca atare, e și o

judecată, judecata unui șir lung de oameni ce părăseau viața, pentru binele sau răul ce l-au făcut între semenii lor. Criteriul judecății e tocmai acesta, al utilității sociale a unei existențe individuale, fie că acțiunea ei se desfășoară în cadrul propriei țări, fie că se revarsă într-acei larg al omenirii. Munca în folosul obștii — locală, națională sau general-umană, cele trei trepte neexcluzându-se, ci, dimpotrivă, cuprinzându-se una într-alta — este pentru Iorga — după cum am mai avut ocazia să amintim — suprema datorie a omului pe pământ, rostul lui însuși. O adevărată religie a muncii și a devotamentului social, care se desprinde din întreaga operă a acestui mare muncitor în serviciul societății, se regăsește cu deosebire în paginile portretelor, dar nu sub forma seacă sau mieroasă a predicilor, ci desprinzându-se imperios din însăși zugrăvirea figurilor și fixarea rosturilor lor pămîntești.

Spuneam mai înainte că în vasta galerie de portrete din *Oameni cari au fost* se află și chipuri fără nici o strălucire. Sînt poate tocmai cele mai reprezentative pentru gînduea lui Iorga. Oameii modești, lipsiți de orice glorie, trăind într-un colț uitat de țară, opuși tocmai gălăgioșilor care rețin atenția prin vana exhibiție a persoanei lor pline de importanță. Între aceștia, un Tenie, care străbătea pe jos orașul pustiu pentru a da lecții la școala de adulți, iar leafa o împărțea elevilor săraci, și a murit îngrijind răniții în spitale, un Ștefulescu, care a învățat slavonește ca să nu lase neștiute vechile documente ale Gorjului și a întemeiat un muzeu la Tîrgu-Jiu, atîția alți oameni obscuri, învățători care au luptat să aducă mai multă lumină în satul lor îndepărtat, tineri care și-au jertfit, fără murmur, viața în război. Chiar atunci cînd e vorba de învățați, de oameni de știință, accentul nu e pus atît pe strălucirea operei de gîndire personală, cît pe urma pe care au știut să o lase, pe instituțiile pe care le-au făcut să trăiască prin devotamentul lor, ca în cazul unui Bianu sau Țițeica, sau pe tăria morală a unui om care a știut să înfrîngă soarta, cum a fost Gheorghe Longinescu.

În arta portretisticii lui Nicolae Iorga — ale cărei realizări nu ne întîmpină numai în *Oameni cari au fost*, ci și în atîtea pagini de istorie sau de istorie literară — se desprinde mai întîi darul caracterizării fizice :

„...acel chip de pustnic părăsit, înnodat în articulații și cu graiul mort, acea față de o gălbeneală de ceară, foarte liniștită, acei ochi stinși supt ochelarii bătrînești, cari păreau înfipti în carne, și părul buhos, mișos, care, în bogăția și neorînduiala lui, dădea acestei fețe de patriarh încremenit și o iluzie de tinerețe zglobie“ (Nicolae Ionescu)¹.

Sau :

„Era mic și slab, cu o figură extrem de fină și de nobilă, pe care o străbăteau fulgerele unor visuri ce nu se pot întrupa în cuvinte, și atunci în ochii poate timizi, poate copilărește șireți, trecea o flacără“ (Amos Frîncu)².

Portretul fizic are, însă, numai menirea de a face cît mai viu personajul și de a lăsa să se întrezărească unele din însușirile sale sufletești. Acestea, și mai ales sufletul întrupat în fapte, îl preocupă în primul rînd pe moralist. Ascunzișurile gîndului sînt cercetate, semnificațiile faptei sînt luminate, și judecata vine, în cele din urmă, să glorifice sau să condamne. Dar, în drum, în puține trăsături, se deschid perspective nebănuite asupra unei întregi societăți, asupra unei epoci istorice. Destinele individuale, reduse la esența lor, se găsesc astfel integrate cadrului general-uman căruia i-au aparținut.

Vibrante ele însele de sentiment, lirice într-un anumit sens, portretele lui Iorga au capacitatea de a crea stări afective în cititor, de a-i smulge adeziunea, de a-l tirî spre concluzie prin aderare, nu prin simpla convingere. Fraza lor, după sentimentul de care e încărcată, este cînd drapată larg ca o togă, cînd străbătută de fulgerări de sabie, cînd săgetată de dispreț. Uneori,

¹ *Oameni cari au fost*, v. ed. de față, vol. II, p. 17.

² *Oameni cari au fost*, vol. III, 1936, p. 382.

ea aleargă simplu, ca într-o povestire despre un mort drag și totuși depărtat; câteodată devine gravă, cu sonorități de aramă, grea de umbra marilor mistere.

Între procedeele folosite de Iorga în alcătuirea acestor portrete, câteva cel puțin merită a fi relevate în chip deosebit. Între acestea întâlnim adeseori definirea prin negație a personajului. Pentru a se stabili caracterul specific al acestuia, se procedează mai întâi la eliminarea tuturor posibilităților pe care le-ar fi putut îmbrățișa. E un mod de a curăți terenul pe care se va ridica pedestalul și, în același timp, un mijloc de a scoate în relief, pe acest fundal al posibilităților diverse, nota caracteristică a ființei analizate. Dintr-o dată, tabloul capătă adâncime, personajul se află integrat într-o serie, evocarea individului se lărgeste în perspectiva istorică :

„El n-a fost [mitropolitul Veniamin Costachi], ca unii episcopi și mitropoliți ardeleni, o întrupare a neamului nostru, în nevoile și speranțele lui, și n-a luptat în rîndurile mirenilor sau în fruntea lor pentru învierea și neatîrnarea țării și a poporului său. N-a fost un om al războiului care cucerește și mîntuie, și dușmanii noștri nu s-au temut înaintea lui. Scaunul lui de arhiereu n-a ajuns un înlocuitor al vechilor tronuri mîndre din vremea vitează. Energia, hotărîrea, ca și asprimea soldatului au fost străine de dînsul.

Nici scrisele lui, multe, foarte multe tălmăciri... nici aceste cărți sau prefețele la cutare lucrări... n-au însemnătate literară. Oricît ai vrea, nu vei putea găsi o mare pagină caldă, clară, nemuritoare, lamură veșnică a sufletului bun și curat, pe care s-o torni în bronz, scriindu-i dedesubt numele ca pe soclul unei statui. Ca și purtarea și firea lui întregă, scrisul harnicului tălmăcitor era smerit și sfios. Tablele legii pentru vremi noi nu le putea da el.“¹

¹ *Oameni cari au fost*, vol. I, 1934, p. 73—74.

Alteori, caracterizarea se face prin opoziție : „Alții au discutat, el a afirmat. Alții au negociat, el a pretins. Alții s-au supus, el dîrz a rămas împotriva sorții.

Da, soarta se hotărîse împotriva poporului său. La orice prilej ea a rostit osînda împotriva noastră. Unii au întins, înaintea fatalității, mîna către dușman. Alții au lăsat ceva crezînd că primesc mai mult. N-a fost poate unul care să nu fi îndulcit, măcar în formă, protestarea sa.

El nu s-a înjosit măcar să protesteze ; a negat. S-a închis în odaia lui și a făcut din ea cetate nebiruită.

Cu focul din ochii lui de dac sălbatec se apăra. Și gura lui stătea închisă ca în rînjirea unui blăstăm mut“ (I. M. Moldovan)¹.

Un alt procedeu de definire, folosit cu puternice efecte, este acela care constă într-o personalizare a morții după natura însăși a destinului căruia îi pune capăt :

„Și cînd, în apropierea celor optzeci de ani, îngerul morții a venit, el n-avea nici o cruzime în față, cum n-avuse nici o pripă în zbor : el sprijini pasul bătrînului care-l aștepta de mult și care-i era, acum, recunoscător pentru îndemnul făcut spre odihnă“ (I. Manolescu-Mladian)².

Sau :

„Dar sînt și alții, altfel oameni cari au avut un nume, o glorie, înaintea cărora s-au descoperit capetele mulțimilor admiratoare și pe cari moartea-i găsește morți și-i ia nu numai fără luptă, dar fără bărbăteasca supunere senină, îi ia cu un fel de deziluzie, ca din mormînt“ (N. Ionescu)³.

Sau, în sfîrșit :

„Omul nu e totdeauna așa cum apare cînd își îndeplinește chemarea, dar nici prea deosebit nu poate să fie. Și, dacă așa a fost și cu Petru Rășcanu, pe buzele lui trebuie să fi încremenit, în momentul despărțirii de acest pămînt, pe care de mult nu mai

¹ *Oameni cari au fost*, vol. II, 1935, p. 182.

² *Oameni cari au fost*, v. ed. de față, vol. II, p. 48.

³ *Ibidem*, p. 18.

calcă zeei, zîmbetul acelora ce pot vedea pentru întiași dată clar strălucirea Olimpului“ (P. Rășcanu) ¹.

Pentru a încheia aceste observații, voi mai aminti încă potențialul deosebit la care se ridică imaginea unei ființe prin transformarea ei în simbol. Astfel, de pildă :

„Acest om părea, cu statura sa înaltă, cu aspra lui privire, cu bătrîneța lui dirză, cu vorba-i puțină și sila de lume, icoana însăși a nenorocului nostru care nu se dă, a înfrîngerii noastre care în tăcere gătește, după cea din urmă luptă pierdută, clipa celei mai apropiate răzbunări“ (N. Densusianu) ².

Sau — de data aceasta cu deschideri de perspective nedefinite spre viitor — imaginea zborurilor lui Aurel Vlaicu. Aici tabloul capătă măreție pe două planuri : prin ridicarea acțiunii la valoare de simbol și prin trăirea acestui simbol de mulțimile însetate de libertate :

„Și, cînd l-au văzut acolo, tăind undele văzduhului luminos, frîngînd împotrivirile vîntului, întrecînd negurile, neamul lui întreg, toți acei iobagi de ieri, setoși de libertate, de lumină, de neatîrnare, i s-au închinat nu numai ca unui fiu iubit, mai isteț și mai viteaz decît ceilalți, ci ca unui vestitor, ca unui simbol. Cînd în vîjiitul lor nerăbdător porneau aripile, cînd pasărea de oțel se cumpănea singură sus, deasupra pămîntului, cînd se frămînta cu puterile cerești și le răpunea planînd liniștit vulturește, li se părea că zăresc în viitor o altă minune : urmașii lor, seminția lor desfăcîndu-se de sub stăpînirea vechilor puteri, înfruntînd vrăjmășiile din urmă, zburînd tot mai sus peste dinsele și odihnindu-se în lumina apoteozei victorioase.“ ³

Am lăsat să ne ocupăm mai tîrziu de fragmentele autobiografice, pentru că *O viață de om, așa cum a fost* este realizarea

¹ *Oameni cari au fost*, v. ed. de față, vol. II, p. 44.

² *Ibidem*, p. 38.

³ *Ibidem*, p. 45—46.

artistică cea mai complexă, aceea în care se îmbină toate darurile de scriitor ale lui Iorga. E straniu și întristător totodată pentru intelectualitatea noastră dintre cele două războaie cum acest *Dichtung und Wahrheit* al culturii românești a putut să treacă aproape neobservat la apariția sa. Și totuși, era vorba de o operă care în orice altă cultură ar fi fost singură în stare să asigure gloria unui scriitor.

După cum o spune el însuși și o indică și supratitlul cărții : *Orizonturile mele* — Iorga a căutat să dea aici „o istorie de idei“, istoria „alcătuirii ființei (sale) morale“. Și tocmai primul din cele trei volume ale scrierii, închinat formației propriu-zise — copilăria și tinerețea — este și acela de un preț cu totul rar. Nimic anecdotic în această carte întinsă ca un arc, nici o povestire de dragul de a povesti — Iorga trecuse de șaiszeci de ani când o scria — nici o dezvăluire a sentimentelor de ordine strict intimă, pe care de bună seamă că nu le dăduse uitării. Totul e subordonat ideii călăuzitoare, propriile stări sufletești fiind evocate în măsura rolului pe care l-au jucat în dezvoltarea viitoare a personalității sale sau au servit ca trepte în istoria acestei deveniri.

Dar, despuiată de orice balast inutil, câtă viață rămîne să cuprindă această carte ! Nu e vorba numai de pasionanta formație a unui tînăr de geniu — unul dintre fenomenele cele mai impresionante și care rămîne aspectul major al operei — dar de învierea întregului mediu uman și chiar natural, în contact cu care — prin influență sau, dimpotrivă, prin reacție — s-a împlinit această formație. De aici, din această integrare a copilului, și apoi a tînărului, în societatea în care s-a format, caracterul de frescă pe care-l ia povestirea.

După cum în descrierile sale de călătorie Iorga reușea să-ți dea sentimentul de a asista la crearea imaginii, de data aceasta — și farmecul nu e mai mic — el te face să asisti oarecum — îndeosebi pentru cele mai vechi amintiri — la actul însuși al rememorării, la aducerea din neant a icoanelor unei lumi dispărute. La aceasta contribuie și mișcarea grăbită a întregii scrieri,

tempo al devenirii, dar și, în același timp, încordare de a stoarce cât mai mult amintirii.

Calitatea memoriei lui Iorga e excepțională nu prin capacitatea de rememorare a faptelor, prin care a uimit pe contemporanii săi, ci prin concretul și frăgezimea amintirilor. Lucrurile își păstrează nu numai culoarea și forma, calități care se rețin mai ușor, dar Iorga reușește să regăsească în memorie senzațiile tactile, olfactive sau sonore, care de obicei se pierd mult mai lesne. E, astfel, un mic univers care învie și care, tocmai prin senzația de real și de dispărut totodată pe care ți-o dă, îți apare înzestrat cu o esență cu atât mai prețioasă. Pe alte căi, în alt mediu, se poate spune că ne aflăm „în căutarea timpului pierdut“.

Natura adevărată e relativ rară în această carte, deși copilul însetat de orizonturi cât mai largi o soarbe cu nesaț când vine în contact cu ea. Sub boarea de vrajă a amintirii se înfiripează însă neconținut colțuri de oraș, peisaje de țîrg moldovenesc — Botoșanii, Romanul, Negreștii, Iașii — ulițe cu grădini, curți cu straturi de flori sau case cu glastre la fereastră. Sînt toate acele grădini, „al căror dor — mărturisește Iorga — în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi, și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă“¹. În căsuțele de margine — aceea, neuitată, a cucoanei Marghioala Vizdogeasa și atîtea altele — unde văduva rămasă cu doi copii își adăpostește sărăcia într-o atmosferă patriarhală, mișună o întreagă lume, de multe ori de dezmoșteniți ai soartei, „tragice figuri, sfioase de lume“. Școala — școala primară, liceele din Botoșani și Iași, Universitatea — îi dă apoi lui Iorga prilejul de a zugrăvi, cu o artă portretistică stăpîină pe toate resursele ei, vasta galerie de profesori, trăind cu atîta intensitate în fizicul, gestul, orizonturile intelectuale, reacțiile lor în fața clasei. Tipurile acestora

¹ *O viață de om*, v. ed. de față, vol. I, p. 21

se rotunjesc tocmai în lupta continuă cu „inamicii“ din bănci, a căror prezență gălăgioasă, violentă chiar uneori, e tot atât de vie în amintirea lui Iorga, deși tratarea lor merge rar pînă la individualizare. Procedarea era justificată și artisticeste — căci impresia acestui ansamblu al „clasei“ e mai puternică decît aceea pe care ar fi putut-o da o serie de mici portrete individualizate — și din punctul de vedere al firului conducător, deoarece colegii au avut un rol, în procesul de formare urmărit, tocmai ca masă, și nu ca indivizi.

Între portrete, unul care se înscrie între cele mai impresionante ale literaturii noastre, nu trebuie uitat acela al tatălui, mort cînd copilul avea numai cinci ani, și reconstituit din crîmpeie de amintiri — îndeosebi amintirea unor gesturi — din fotografii, din povestiri.

Alături de oameni, se așază cărțile cu rolul lor esențial în închegarea personalității. Există, în această carte de aplecare asupra propriului trecut, o adevărată poezie-a lecturii, a unei lecturi însetate, dornice nu atât de cunoștințe, cît de a multiplica viața, de a dilata existența. Regăsirea în amintire a sentimentului cu care se făcea lectura e însoțită de aceea a sentimentelor pe care aceasta le stîrnea în sufletul copilului. Lungul șir al cărților — văzute pînă și în culoarea copertilor sau în tăietura literei — se înfățișează astfel nu ca simple titluri sau vagi memorări de subiecte, ci ca frînturi de îndepărtată viață sufletească.

Pentru semnificația lui adîncă, nu trebuie lăsat la o parte, chiar dintr-o trecere în revistă atât de sumară ca aceasta de față, nici adevăratul imn pe care marele cărturar îl ridică, în aceeași lucrare, slovei scrise : „O, sfintele mele cărți, mai bune și mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat... cu cîtă nesfîrșită iubire, cu cîtă nesățioasă patimă v-am cules de pe toate drumurile... pentru a face din voi... biserica celor patruzeci de mii de glasuri¹ care

¹ Biblioteca lui N. Iorga, dăruită Institutului de istorie universală, întemeiat de dînsul, formează azi baza bibliotecii Institutului de istorie al Academiei R. S. României, una dintre cele mai mari biblioteci din București.

finală același imn, peste marginile morții cui v-a scris, celui mare și nobil sfânt, martir totdeauna, care e idealul uman¹.

Dintr-o culegere de pagini reprezentative din opera lui Nicolae Iorga nu se putea să lipsească un capitol cuprinzând scrieri sau fragmente de scrieri, cu privire la literatură și artă. Și aceasta din înfocul motiv al locului pe care aceste preocupări îl ocupă în ansamblul activității lui Iorga și al valorii literare pe care o prezintă, de cele mai multe ori, asemenea scrieri.

Intr-adevăr, între constantele interesului său vreme de o jumătate de veac, începând de la schițele de istorie literară, publicate de tînărul de 19 ani prin revistele vremii, se găsește această îndreptare către fenomenul artistic, căreia i se datorează, pe lângă lucrările masive, rămase pînă azi fundamentale pentru cercetător, ca *Istoria literaturii române*², *Istoria literaturilor române*³ sau *Istoria vechii arte românești*⁴, un adevărat noian de articole de revistă, uneori strînse mai tîrziu în volum. E destul să spun că numai în domeniul artei vechi românești, articolele și notele publicate în *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice* se ridică singure la peste 200. Iorga nu s-a mîrginit, deci, cum fac istoricii îndeobște, să integreze fenomenul cultural în fenomenul istoric general, dînd capitole în acest sens în operele sale de istorie, ci a fost, între variatele sale preocupări, dar nu ca cea din urmă, și istoric al artei și al literaturii.

¹ *O viață de om*, v. ed. de față, vol. I, p. 71.

² *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., București, 1901; *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904 (aceste două opere au fost retipărite, cu alte întregiri, în *Istoria literaturii românești*, ed. a II-a, vol. I—III, București, 1925—1933); *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, 3 vol., București, 1907—1909; *Istoria literaturii românești contemporane*, 2 vol., București, 1934.

³ 3 vol., București, 1920—1925.

⁴ *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, în colaborare cu G. Balș, căreia i se datorează reluarea într-un capitol special a arhitecturii religioase moldovenești (p. 305—400 din volum).

În esența lor, ideile lui Iorga despre natura și rosturile operei de artă sînt, după cum voi încerca să arăt, valabile și azi.

În prefața la *Istoria artei medievale și moderne*, care cuprinde în titlu și explicația: „În legătură cu dezvoltarea societății“, găsim această formulă care sintetizează crezul lui Iorga în legătură cu fenomenul artistic: „părerea mea e că arta e explicabilă numai prin societatea căreia trebuie să-i fie aplicabilă, dacă nu vrea să fie o simplă jucărie individuală, un simplu exercițiu de tehnică, o simplă dibuire de drumuri care nu duc nicăiri“¹.

Prin realizarea ei, opera de artă rămîne, desigur, o creație individuală. Chiar cîntecul popular, oricîte aluviuni ar veni să-l transforme în largă lui circulație, oricît ar corespunde el simțirii generale a straturilor care îl fac să circule preschimbîndu-l veșnic, este, la originea sa, datorat unuia singur, „acel unul singur [care] avea nevoie de dînsul pentru iubirea, dorul, jalea, blestemul lui de atunci“². Naturii individuale a creației îi datorează caracterul său inefabil poezia, care „răsare de la sine printr-o misterioasă afinitate a simțirilor, ideilor și silabelor“³.

Individuală prin modalitățile ei de realizare, arta rămîne însă socială nu numai prin legăturile dintre creator și societatea căreia îi aparține, ci și prin acele dintre operă și societatea căreia i se adresează.

Artistul este un interpret al nevoilor, al tendințelor, al stărilor de spirit ale unei societăți. De aceea opera de artă nu poate fi înțeleasă decît cunoscînd tocmai stadiul de dezvoltare a societății pe care o oglindește. Ea este, în același timp, cu atît mai valabilă cu cît legătura cu societatea din care izvorăște e mai adîncă, aceasta fiind și singura cale de a ajunge la general-uman.

¹ *Istoria artei medievale și moderne în legătură cu dezvoltarea societății*, București, 1923, p. 3.

² *Balada populară românească*, v. ed. de față, vol. II, p. 112.

³ *Francesco Petrarca*, v. ed. de față, vol. II, p. 176.

În opera lui Dante, „în forme eterne a încremenit astfel nu o stearpă discuție de teolog medieval, o divagație de fantastic urmăritor al lucrurilor ireale, ci o pasiune omenească sinceră, puternică, neîmpăcată, setoasă de răzbunare“. Dante e „suflet din sufletul epocii sale, cum a fost carne din carnea oamenilor de atunci, cum s-a coborât în țerna care a cuprins, prieteni și dușmani, pe oamenii generației sale“¹. De unde concluzia aceleiași analize a operei lui Dante : „El este astfel dintre aceia foarte rari cari sînt pentru toate timpurile și toate popoarele, nu pentru că au căutat aceasta, ci tocmai pentru că au fost mai mult ai vremii și ai neamului lor, dar cu atîta putere, încît au ajuns pînă la izvoarele veșnice din care se adapă acolo, la locul lor, națiile și secolele“².

Explicabilă prin legăturile cu societatea care a produs-o, opera de artă, punîndu-te în contact cu formele de conștiință ale acesteia, oferă în același timp prilejuri de înțelegere a trecutului, pentru care alte materiale informative nu sînt îndestulătoare. De aici caracterul său pasionant pentru istoric, de scoică ce prinde zbulciumul unei mări.

Dar opera de artă nu exprimă numai ; ea are și virtuți creatoare. Dînd glas la ceea ce e difuz în conștiința unei societăți, îmbrăcînd în veșmîntul strălucit al formelor artistice sentimente care altminteri rămîneau mute, arta modelează totodată sufletele, le îmbogățește, le nuanțează. Poet cu adevărat mare, spune Iorga, este „acela care crește puterea de a simți a neamului său și, prin el, a omenirii“³.

De aici, însă, necesitatea unui sentiment de înaltă răspundere la acest *vates*, poetul, creatorul de artă în genere. Artă este, cum spune Iorga în altă parte, una dintre „marile utilități ale societății“. Ea nu poate fi joc, rafinare estetizantă, ermetism, cu atît mai puțin aplicarea unor formule de import. Artistul trebuie să

¹ *Dante Alighieri*, v. ed. de față, vol. II, p. 168.

² *Ibid.*, p. 170.

³ *Originalitatea lui Virgiliu*, v. ed. de față, vol. II, p. 164.

rămîna în contact cu societatea vremii sale, să o urmărească, printr-o intensă trăire, în toate frămîntările ei, în toate aspirațiile-i spre „lumină și fericire“, să o exprime și să o înalțe în același timp. În acest chip numai opera lui de ctitor sufletesc va fi „contrasemnata de acel sever și mare verificator care este: Adevărul“¹, atît în sensul autenticității sentimentelor ce se exprimă în formele artei, cît și într-acel al îmbrățișării realității obiective.

Artist el însuși, pasionat de creație sub toate formele ei — între care aceea de artă rămîne cea mai înaltă — istoric, moralist, Iorga va fi împins către cercetarea fenomenului artistic prin toate îndreptările interesului său de om și de cugetător. Paginile sale de istorie literară sau de istorie a artei își dobîndesc valoarea tocmai din formele multiple ale acestui interes.

Facultățile sufletești și orizonturile intelectuale ale autorului cercetat, mediul istoric în care s-a zămislit opera lui, curente de cultură ce-și lasă aluviunile în sînul ei, rosturile culturale și politice ale acesteia, valorile de artă veșnic vii pe care ea le duce cu sine, totul e adus înaintea cititorului, însă nu sub forma unei reci analize obiective, ci — datorită tocmai darurilor de scriitor ale lui Iorga, care aici își găsesc un larg cîmp de desfășurare — prin înviere. De fapt, avem aici o colaborare a artistului cu omul de știință, cel din urmă aducînd cunoașterea adîncă a operei și a epocii în care aceasta a fost creată, iar cel dintîi, puterea de simțire — prin care valorile afective ale unei scrieri devin iarăși realități prezente — și capacitatea de expresie plastică.

Lectura paginilor ce formează acest capitol va fi, cred, lămuritoare în această privință. Iată, de pildă, bucata închinată lui Iancu Văcărescu. Un poet minor, boier de huzur, care-și spune din cînd în cînd aleanul în versuri. În scrisul lui, sub influențe străine, sub vechi clișee literare, printre stîngăcii de exprimare, strălucesc pe alocuri versul nou și simțirea adevărată. Într-un ton de ușoară ironie, de „șagă“ moldovenească, perfect adaptată

¹ *Oameni cari au fost*, v. ed. de față, vol. II, p. 205.

personajului, Iorga îi urmărește formația, îi schițează cariera poetică și administrativă, deslușește noul în opera lui. Din trăsături mărunte, prinse în formule evocatoare, se înfiripă o figură reprezentativă pentru o epocă de transformare a societății românești. Analiza stăruie îndeosebi pe *Primăvara Amоруlui*. Încă din primele rînduri, sînt adunate ca într-un mănunchi elementele acestei poezii și schițate limitele personalității autorului ei :

„O bucată mai întinsă : vedenia lui Amor, care vine să vadă în somn pe un poet deprins de a-i deschide deseori ușa, dar care se face, data aceasta, pentru public, care nu trebuie să aibă prea rele idei de un tînăr ispravnic, a nu-l recunoaște. Cu Amor, care vorbește mult și înflorit, făcînd destăinuri de care «dulcele Iancu» nu mai avea nevoie, cu domnul mic al vieții sale, tînărul boier în vilegiatură pe «dealul» de lîngă cetatea marilor ruine, merge prin văzduhul nopții de vară, cînd în atîta taină argintie sînt înfășurate viile ce se coboară de la mănăstirea din vîrf a lui Mihai Viteazul, la ale cărui sfinte moaște nu are răgaz să se gîndească anacreonticul epicurian în giubea de ultimă modă.“¹

Alteori, cu Virgiliu, de pildă, sîntem în zona poeziei majore. Opera lui, augustă prin locul eminent ce-l deține în peisajul culturii romane, prin valorile poetice valabile pentru toate vremurile pe care le cuprinde, prin răsunetul în conștiința omenirii ce l-a avut datorită acestora, trezește altă gravitate în glasul celui ce o evocă.

Poate că ceea ce te cucerește mîi mult în paginile consacrate de Iorga lui Virgiliu, în afară de rigoarea desfășurării analizei, care te face să înaintezi pas cu pas spre ținuturi tot mai universale, și de orizonturile istorice care ți se deschid, este capacitatea de aderare poetică la originalul ce se tălmăcește. Urmărind textul poetului antic, alegînd elementele esențiale, Iorga reușește să recreeze, din frînturi de vers și cu traduceri care sînt

¹ *Tinerețele Văcărescului*, v. ed. de față, vol. II, p. 119—120.

un comentariu, însuși universul poetic virgilian, în toată frăgezi-
mea lui :

„Dar ceea ce știe și redă el mai bine, în trăsături eterne, e
viața cîmpului și a pădurii, uneori a mării vecine, viața dumberă-
vilor de vînătoare, cadrul *Georgicelor*, apoi apele revărsate, ursul
care se prăbușește de secure ; spice care se coc la soare ; focul
aprins de ciobani care, supt ochii lor impasibili, mistuie pădurea ;
taurul cu coarnele întinse spre omor ; mistrețul în laț care, scriș-
nind, își smulge săgețile din carne ; calul care, mînat de patimă
sau de sete, ciulește urechile și-și scutură coama revărsată... lupul
care, hămesit, adulmecă hrana, pîndind, noaptea, ud și înghețat,
staulul unde mieii zbiară supt paza mamei... ori fugind, speriat de
fapta-i, cînd a mîncat juncanul cel mare și a ucis pe păstor ;
șarpele ieșit la soare, ori tăiat în două, păsările ciripind sub stra-
șină... rîndunica rătăcită prin porticele casei bogatului ; șoimul
rupînd porumbul ori luptînd cu șarpele ; lebedele albe în stol
după hrană ; albinele în «cetățile de ceară» ori pe crini...
«neagra ceată a furnicilor pe cîmp»...”¹

Nu e locul să stăruim mai mult asupra acestui capitol atît de
atrăgător. În cel care urmează cîntitorul va găsi grupate extrase
din opere istorice, de istorie românească mai întii, de istorie uni-
versală apoi. Numărul lor relativ redus în raport cu vastitatea
întregului din care au fost desprinse se explică atît prin prezența
spiritului istoric peste tot în celelalte capitole, cît și prin faptul
că aici am încercat să grupăm îndeosebi bucăți care să facă
dovada unei anumite laturi a activității lui Iorga de deslușitor
al trecutului. Este vorba, cum era lesne de presupus, tocmai de
acea latură prin care istoria se poate apropia mai mult de artă
și, împrumutîndu-i procedeele, devine artă ea însăși, fără a
renunța, însă, la metodele-i proprii de verificare a materialelor
din care se face reconstrucția istorică. Altminteri spus, este a
substitui recii analize a faptelor și situațiilor istorice, strictei

¹ *Originalitatea lui Virgiliu*, v. ed. de față, vol. II, p. 162—163.

determinări cauzale și a raporturilor de forțe considerate în abstract, încercarea de a readuce la viață însăși lumea de altădată : „*la résurrection intégrale de la vie*“, cum definea acest ideal maestrul istoriografiei romantice franceze, Jules Michelet. Ea are la bază capacitatea pe care istoricul român o împărțea cu același Michelet și cu un Ranke, de a se transpune în alte societăți, simțite ca realități actuale, și de a transmite cititorului, prin forma expunerii, acest sentiment.

Iorga însuși era conștient de acest dar, poate cel mai izbitor al operei sale istorice, care-ți face totdeauna impresia unor amintiri de martor ocular, a povestirii cuiva care a cunoscut oamenii de care vorbește, a fost de față la faptele lor și-ți spune, în treacăt, câte ceva din multul pe care îl știe. Într-unul din fragmentele din *O viață de om* pe care le dăm în culegerea noastră, Iorga povestește primul său contact cu o carte de istorie, care erau tocmai *Letopisețele* tipărite de Kogălniceanu. „De atunci... am căpătat puțința — spune el, de a trăi aiurea, oricând și oriunde, cu aceeași realitate ca și aceea de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rari, trebuia să mă întorc.“¹

Această capacitate de strămutare în trecut este stimulată în cel mai înalt grad de arzătoarea dragoste de țară. Marile momente din istoria patriei, clipele de primejdie și de vitejie, ceasurile care pun în cumpănă soarta poporului său sînt acelea care trezesc cele mai adînci rezonanțe în sufletul lui Iorga. Puterea de evocare epică pe care o atinge în asemenea cazuri este neîntrecută în istoriografia universală. Mă voi opri asupra unui singur exemplu : bătălia lui Vlad Țepeș cu turcii.

Povestirea se deschide cu descrierea trecerii Dunării de către oștile sultanului și încercarea de oprire la vad, zădărnicită de artileria turcească : „Atunci sultanul trecu, și Vlad se făcu nevăzut, înghițit de codrii apropiați“². Frază de încheiere scurtă, menită să creeze un sentiment de mister, de așteptare anxioasă.

¹ *O viață de om*, v. ed. de față, vol. I, p. 11.

² *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii*, v. ed. de față, vol. II, p. 211

Sub această apăsare se desfășoară înaintarea turcească : „În drum nu se ivea nimic decît sate arse, fîntîni din care nimeni nu cuteza să scoată apă, lamuri secerate fără de vreme, pășuni dogorite și, din toate părțile, înainte, în urmă, la dreapta, la stînga, uriașa pădure de sălcii și fagi“¹. Laitmotivul pădurii revine și, o dată cu ea, acel „însoțitor tăcut“, care punea capăt vieții oricui se depărta de tabără. Urmează imaginea taberei înseși așezate pentru înnoptat, somnul „sub singura strajă a stelelor, ochii de foc ai lui Alah“. Și aici tabloul se încheie pe o prevestire : „De zgomotele nopții, de freamătul pădurii ei nu se îngrijeau“.

Tabloul următor e construit pe două contraste : acela dintre nemișcarea taberei cufundate în somn și iureșul românilor năvălind din pădure, pe de o parte, și acela dintre înaintarea tăcută a acestora : „Erau țerani cu opinci, cu o sabie aspră la coapsă, cu ciomege pe umeri : nici încălțăminte, nici armele lor nu făceau cel mai mic zgomot...“ și strigătul pe care-l slobod în momentul atacului : „...un chiot sălbatec cutremură văzduhul fără lumină și secerătorii începură, după poruncă, să taie un drum drept spre cortul sultanului“.

Mișcarea se intensifică la maximum în scena următoare : „Mohamed se deșteptă în strigătul de luptă al țerănimii românești, pe care-l urmară urlete de spaimă, țipete de durere, tropotul dobitoacelor înspăimîntate, fuga zgomotoasă a spahiilor cari sărise pe cai și se împrăștiase pe drumurile necunoscute, unde-i aștepta adeseori altă moarte“.

Ordinea este restabilită în apropierea imediată a sultanului : „Ienicerii făcură zidul lor de diamant în jurul lui Mohamed și valurile înnebunite ale călăreților, lovindu-se de acest zid, fură despicate cu săbiile ca niște dușmani. Aripile beglerbegilor se închiseră apoi înaintea ienicerimii, așteptînd.“ Gerunziul care cade greu la sfîrșitul ultimei fraze o dinamizează dintr-o dată, su-

¹ *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii*, v. ed. de față, vol. II, p. 212.

gerînd o dublă acțiune : una interioară — încordarea așteptării — și alta care se petrece în preajmă, al cărei rezultat se așteaptă.

După ceasuri de luptă, spahii sînt înfrinți : „atunci șirul strîns al ienicerilor, gata să moară pînă la unul, numai să-și scape mărețul domn, răsări, negru, mut, în raza roșie a faclelor de rășină. În fund se înroșeau zorile, ca din prisosul sîngelui ce se vărsase. Era ziua, care număra prin lumina ei destăinuitoare puterile fiecăruia. Românii cotiră, ei pătrunseră în tîrgul cel mare din mijlocul taberei, în bazar, îl prădară, și vîntul iute al dimineții îi fură în codrul de unde veniseră.“¹ În afară de grandoarea imaginii zidului de ieniceri, în afară de procedeul epic al legăturii dintre acțiunea umană și fenomenele naturii, sau de cadrul viu, participant oarecum la acțiune, al codrului, merită subliniată structura atît de deosebită a celor două fraze de la începutul și sfîrșitul acestui ultim pasaj. Cea dintîi, cu cele două subordonate așezate înaintea verbului propoziției principale și cele două adjective aflate în urma acestuia, contribuie la însăși sugerarea tăriei de neclintit a zidului ; cea de a doua, dimpotrivă, cu succesiunea celor patru verbe la perfectul simplu, cu ritmul accelerat al ultimului ei membru, ajută ea însăși la crearea sentimentului de mișcare, care se stinge cu mai mult ca perfectul final.

Nici critica societății românești de la sfîrșitul veacului trecut și din primele patru decenii ale veacului nostru, sau, în genere, critica societății burgheze, nu vor fi găsite de cititor numai în cuprinsul capitolului ce le este rezervat în chip deosebit. Aici se vor găsi însă reunite pagini al căror sens special e acesta și a căror frumusețe stă tocmai în capacitatea de expresie a protestului social. Autonomia capitolului se justifică astfel pe

¹ *Luptele lui Vlad Țepeș cu turcii*, v. ed. de față, vol. II, p. 213—214.

ambele planuri, al valorilor de artă și al semnificațiilor în ansamblul operei lui Iorga.

Pentru a fi cât mai reprezentativ, în sensul marcării înălțimilor, materialul care-l compune a fost ales cu precădere din cele trei momente ale existenței lui Iorga, când glasul său a avut semnificațiile cele mai adânci, anii 1906—1907, vremea primului război mondial și anii din preajma și de la începutul celui de al doilea război, care coincid cu sfârșitul vieții sale. Sînt tocmai momentele de mare criză, când, în fața vădirii contradicțiilor din sînul societății în care trăia, Iorga își regăsește cu cea mai mare intensitate esența propriei personalități. Paginile reunite ne fac să vedem, în același timp, fețe noi ale capacității de expresie a lui Iorga : darurile sale de mare gazetar și de orator.

Articolele din toamna anului 1906 cuprind cel mai aspru rechizitoriu ce se putea face societății românești din acea vreme. În euforia artificială pe care autoritățile se străduiau s-o creeze cu prilejul serbării celor 40 de ani de domnie ai regelui Carol I, aceste articole dezvăluiau brusc, dincolo de cortina fastuoasă a expoziției jubiliare, mizeria adîncă a păturii celei mai numeroase, țărănimea. Contrastul în care sînt puse aceste două lumi este de un puternic efect artistic, pentru că atinge fibrele umane cele mai adînci. Mila, indignarea, disprețul colorează puternic tabloul. Glasul capătă sonorități prevestitoare de furtună. Titlurile înseși — *Cain, Cain, ce ai făcut cu fratele tău Avel ! ; Ascundeți țeranii !* — țintuiesc atenția, implică substanța procesului ce se judecă. Biciuirea morală a clasei dominante este și o justificare prealabilă a răscoalei ce se va dezlănțui. Ea nu va fi decît momentul cînd „răsare, ca din fundul unui mormînt adînc și negru, Avel singerînd, care-și cere dreptatea în lumea lui Cain”¹.

Răscoala vine într-adevăr curînd și, încă la 18 martie 1907, Iorga afirma răspicat că răspunderea ei nu poate fi căutată „în altceva decît în obișnuita exploatare fără de margini și fără de milă,

¹ *Ascundeți țeranii*, v. ed. de față, vol. II, p. 327.

în neconținută jignire a muritorilor de foame și, pe alături, în cea mai proastă administrație din lume...”¹

„După ce se ucisese fără cruțare, după ce sate fuseseră aprinse și temnițele umplute de vinovați și nevinovați, pe care-i urmărea o ură de clasă neîmpăcată” — cum va afirma Iorga și în 1939² — s-au întrunit în iunie Camerele, în sesiune extraordinară. Cu acest prilej, Iorga a ținut primul său discurs parlamentar, din care dăm în culegerea noastră pasaje întinse. Acuzat de instigație la răscoală, de a fi autor moral al acesteia, vorbind înaintea unei Camere ostile, tânărul ce debuta în oratoria parlamentară — împlinea 36 de ani atunci — avea curajul să se ridice pentru a cere amnistierea țăranilor răsculați și, transformându-se în acuzator, de a face procesul sîngeroasei represiuni care avusese loc. Discursul este impresionant nu numai prin valoarea morală a poziției autorului său, prin capacitatea lui de a ridica o Cameră spre privilegiile marilor răspunderi și ale marilor îndatoriri, ci și prin sentimentul ce-ți trezește încă, după o jumătate de veac, de dibuire a tonului necesar pentru a se face ascultat, de luptă pentru a sili pe adversar să accepte adevărurile ce i se aruncă în față. Fraza e îndeobște simplă, familiară chiar, fără nici un fel de retorică. Din cînd în cînd doar tonul se ridică, pentru sintetizări de situații, pentru afirmații indiscutabile privind îndatoririle elementare. Construcția generală e limpede, ideile se înlănțuiesc cu rigoare logică, totul tinzînd să impună, dincolo de măsura justiției imediate a amnistierii, necesitatea afirmată dintru început, de „a da la cinci milioane de români o situație materială și morală la care au dreptul, și care trebuie să li se dea, dacă voim ca această țară să trăiască mai departe”³.

Al doilea grup de texte din acest capitol vine, cum spuneam, din anii primului război mondial. În acest răstimp, Iorga desfă-

¹ *Fiiți dreptți I*, v. ed. de față, vol. II, p. 329.

² Notiță precedînd discursul *În chestia amnistiei răsculaților țărani*, în *Discursuri parlamentare*, I, București, 1939, p. 7.

³ *Discursuri parlamentare*, v. ed. de față, vol. II, p. 331.

șoară o activitate devorantă, mai întâi pentru adâncirea conștiinței naționale, pentru îndrumarea opiniei publice spre participarea la războiul care trebuia să aducă alipirea teritoriilor de sub stăpînirea monarhiei habsburgice, iar apoi, în cursul însuși al războiului, pentru galvanizarea tuturor forțelor vii ale nației. Dar această acțiune de stimulare a energilor, de lămurire a conștiințelor, de dezvoltare a capacității de sacrificiu, nu se putea despărți de biciuirea tuturor slăbiciunilor, de înfierarea tuturor nedreptăților. De aici, locul pe care-l ocupă critica socială în scrisul lui Iorga din această vreme. Articole ca *Cei ce se leapădă, Stîmpărați-vă, Oltenii, Lupii* sau *Cu picioarele goale* sînt dintre cele mai puternice din vechea presă românească. Uneori, mînia violentă, indignarea duce condeiu și cuvintele cad grele ca o lovitură de bici. În *Stîmpărați-vă* se încheie bilanțul guvernării de șaizeci de ani a clasei dominante, în formele statului modern :

- „Nu i-ați putut da pămînt țeranului ;
- Nu i-ați putut da școală poporului ;
- Nu i-ați putut da administrația interesului public ;
- Nu i-ați putut da politica națională a statului ;
- Nu i-ați putut da armata idealului.

V-ați mîncat între voi ca niște cîni, ca niște fiare, pentru glorie, pentru cîștig, pentru ambiții de leneși și capricii de femei. Ați făcut dintr-o țară întregă scopul desprețuit al gîlcevilor voastre copilărești și criminale.“¹

În *Oltenii* — o familie de olteni pribegi, ajunsă în București în timpul retragerii din fața înaintării germane — străbate o caldă dragoste față de acei obijduiți, respectul trudei creatoare, nevoia de justiție socială :

„A voastră, frați fără noroc, care ați venit răscoliți de viforul cel strașnic, a voastră și a fraților voștri este toată această bogăție. Din zori și până în nopțe, ați trudit din neam în neam, fără să întrebați de ce și cît vi se cuvine și vouă, ați trudit și ați scos

¹ *Stîmpărați-vă*, v. ed. de față, vol. II, p. 363.

din țărână grîul care s-a făcut aur. Și din aurul acela pe care se văd parcă urmele sudorii voastre și a părinților voștri, din el s-au făcut aceste case înalte, aceste grilajuri aurite, această mătasă, această catifea, aceste blănuri scumpe care trec pe lângă voi, și nu e nimeni care să vă vadă.“¹

Alteori, ca în *Un oraș plăcut* — Bucureștii înainte de război și orașul părăsit de cei bogați, care se retrăseseră în Moldova — tonalitatea bucății e sarcasmul : „O, e foarte interesant, vă asigur. Veniți de vedeți. Dar, încă o dată vă rog, tot cite unul. Fiindcă altfel priveliștea se strică : o stricați.“²

O ironie spumoasă te întîmpină în *Cele două noblețe* „noblețea filofranceză, cu gîndul la petrecerile de odată ale Parisului“ și „noblețea doctrinară, a filoaustriecilor, cari se văd încă de acuma baroni ai imperiului“³, iar în *Fanarul, Parisul, Berlinul...* — dezgustul.

În ultimii ani ai vieții sale, reflecțiile lui Iorga asupra situației omului modern — „acest mucenic al unei civilizații absurde“ — devin tot mai stăruitoare. Primejdia hitleristă pe planul european, primejdia legionară pe planul intern veneau să îngroașe morii unui orizont și altminteri întunecat. Ideea „spațiului vital“, a rasei pure, a statului totalitar luau locul vechiului ideal pentru care luptase Iorga, a omului liber în mijlocul unei națiuni libere. Sub titluri a căror capacitate sintetică le conferea și o valoare artistică — *Supt ochii șarpelui, Quo vadis Hungaria?, Jocul cu sufletul omenesc, Dacă mai știi istorie, Bunele vremi ale lui Atila* — articolele lui Iorga din această vreme, scurte prin concentrarea la maximum, ca în fața unor lucruri care trebuie afirmate și nu discutate, reci aproape în energia lor hotărîre, dezvăluie primejdia, dau avertismente, condamnă. Sînt pagini ale lui Iorga din anii 1939—1940, care se așază între manifestă-

¹ *Olteni*, v. ed. de față, vol. II, p. 378—379.

² *Un oraș plăcut*, v. ed. de față, vol. II, p. 377.

³ *Cele două noblețe*, v. ed. de față, vol. II, p. 349.

rile cele mai nobile ale conștiinței europene. Spre a le da, parcă, în amintirea urmașilor, un timbru mai grav, un răsunet mai adinc, ele au fost plătite cu viața.

Dar de Iorga nu te poți despărți în perspectivele sumbre ale anului 1940. Energia nestăvilită și credința neînfrântă — una hotărînd-o poate pe cealaltă — au fost însușirile cele mai adînci ale firii sale. Peste cele mai grave primejdii ale ceasului se ridica într-însul totdeauna nădejdea. A crezut totdeauna în viitorul poporului său și a crezut, în ciuda tuturor vînturilor de nebunie, în viitorul omenirii. În țara mică de la începutul veacului, nu s-a îndoit că va vedea însuși înfăptuirea unității naționale, în timpul primului război, cînd armatele germane se băteau pe Siret, și rămas neclintit în credința victoriei finale; în cel de al doilea, cînd triumful armatelor lui Hitler părea neîndoielnic, a ridicat același: Nu! — de hotărîre. Se cădea deci să încheiem și noi ediția noastră prin pagini de nădejde, mesaj de încredere al lui Iorga în împlinirea înaltului ideal uman al dreptății în libertate.

M. BERZA

NOTĂ

Dăm mai jos, împreună cu siglele folosite, titlurile lucrărilor din care s-a alcătuit antologia (cifrele care urmează după sigle trimit la paginile ediției respective) :

AMERICA ȘI ROMÂNII DIN AMERICA. *Note de drum și conferințe*, Așezământul tipografic „Datina românească”, Vălenii-de-Munte, 1930 — ARA.

CINCI CONFERINȚE DESPRE VENEȚIA *ținute din însărcinarea Casei Școalelor*, ed. a II-a, Așezământul de tipografie „Datina românească”, Vălenii-de-Munte, 1926 — CV.

CITEVA ZILE PRIN SPANIA, Ed. Casei Școalelor, 1927 — CZS.

CONSTANTIN-VODĂ-BRÎNCOVEANU — VIAȚA ȘI DOMNIA LUI, Buc., 1914 (în : „Studii și documente cu privire la istoria românilor”, vol. XXIX) — CVB.

CUGETARE ȘI FAPTĂ GERMANĂ. *Zece lecții făcute la Iași în 1917*, ed. a II-a, Inst. de Istorie Universală, Buc., 1938 — CFG.

DISCURSURI PARLAMENTARE, vol. I, „Bucovina”, I. E. Torouțiu, Buc., 1939 — DP.

FAZE SUFLETEȘTI ȘI CĂRȚI REPREZENTATIVE LA ROMÂNI CU SPECIALĂ PRIVIRE LA LEGĂTURILE „ALEXANDRIEI” CU MIHAI VITEAZUL, Librăriile „Socec și Sfetea, Pavel Suru”, Buc., 1915 — FCR.

ISTORIA ARTEI MEDIEVALE ȘI MODERNE ÎN LEGĂTURĂ CU DEZVOLTAREA SOCIETĂȚII, Ed. Librăriei „Pavel Suru”, Buc., 1923 — IAM.

ISTORIA LITERATURII ROMĂNEȘTI, vol. I, ed. a II-a revăzută și larg întregită, Ed. Librăriei „Pavel Suru”, Buc., 1925 — ILR.

ISTORIA LITERATURII ROMĂNEȘTI ÎN VEACUL AL XIX-lea — DE LA 1821 ÎNAINTE, vol. I, „Minerva”, Buc., 1907 — ILRV.

ISTORIA LUI MIHAI VITEAZUL, vol. I, publicată de Ministeriul Apărării Naționale, Buc., 1935 — IMV.

ISTORIA LUI MIHAI VITEAZUL PENTRU POPORUL ROMĂNESC, *scrisă la 1900*, Tipogr. „Cultura neamului românesc”, Buc., 1919 — IMPV.

ISTORIA LUI ȘTEFAN CEL MARE POVESTITĂ NEAMULUI ROMĂNESC, „Minerva”, Buc., 1904 (pe copertă : „Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român...”) — ISM.

- ISTORIA POPORULUI FRANCES. *O încercare de explicație. Lecții făcute la Universitate*, Serviciul geografic al armatei, Buc., 1919 — *IPF*.
- IN FRANȚA. *Drumuri ale unui istoric*, Ed. Librăriei „Pavel Suru“, Buc., 1921 — *IF*.
- NEAMUL ROMĂNESC ÎN ARDEAL ȘI ȚARA UNGUREASCĂ LA 1906, ed. a II-a, Ed. Ministeriului de Interne, Buc., 1939— *NRA*.
- NOTE DE DRUM, „Neamul românesc“, 1913 — *ND*.
- OAMENI CARI AU FOST, 4 vol., colecția „Scriitori români contemporani“, Ed. Fundației pentru Literatură și Artă, Buc., 1934, 1935, 1936, 1939 — *OCF*.
- ORIZONTURILE MELE. O VIAȚĂ DE OM — AȘA CUM A FOST, I — *Copilărie și tinereță*, Ed. „N. Stroilă“, Buc., 1934 — *OV*.
- PE DRUMURI DEPARTATE. *Note de călătorie*, „Minerva“, Buc., 1904 — *PDD*.
- PENTRU INTREGIREA NEAMULUI. *Cuvântări din război — 1915—1917*, Bibl. „Epopeca neamului“, Ed. „Ancora“, 1925 — *PIN*.
- PORTRETE ȘI COMEMORĂRI, „Biblioteca pentru toți“, Ed. „Alcalay“, Buc., [1937] — *PC*.
- RĂZBOIUL NOSTRU ÎN NOTE ZILNICE, 3 vol., Colecția „Ramuri“, Ed. „Ramuri“, Craiova [f.a.] (vol. I : 1914—1916 ; vol. II : 1916—1917 ; vol. III : 1917—1918, 1 ianuarie—31 martie) — *RNZ*.
- ROMÂNIA CUM ERA PÎNĂ LA 1918, I *România „munteană“* ; II *Moldova și Dobrogea*, Buc., 1939—1940 (pe foaia de titlu : „România, mamă a unității naționale“.) — *RCE*.
- ROMÂNISMUL ÎN TRECUTUL BUCOVINEI, din publicațiile Mitropoliei Bucovinei, Buc., 1938 — *RTB*.
- SATE ȘI MĂNĂSTIRI DIN ROMÂNIA, ed. a II-a, Ed. Librăriei „Pavel Suru“, Buc. [f. a.] — *SM*.
- SFATURI PE ÎNTUNEREC. *Conferințe la radio*, 1936—1938, vol. II, Fundația pentru Literatură și Artă, Buc., 1940 — *SI*.
- ȚARA LATINĂ CEA MAI DEPARTATĂ ÎN EUROPA : PORTUGALIA. *Note de drum și conferințe*, Ed. Casei Școalelor, Buc., 1928 — *ȚLP*.
- VEDERI DIN GRECIA DE AZI ȘI CINCI CONFERINȚE DESPRE VIAȚA GRECEASCĂ ACTUALĂ, publicate de Casa Școalelor, Buc., 1931 — *VGA*.
- VIAȚA ȘI OPERA POETULUI PUBLIUS VERGILIUS MARO. Volum comemorativ publicat de „Revista clasică“, Buc. [f. a.] — *VOV*.
- NEAMUL ROMĂNESC, Buc., 1906, 1907, 1917, 1936, 1938, 1939, 1940. Datele bibliografice complete s-au marcat în călciiul paginii.

La transcrierea textului s-au avut în vedere normele uzitate la editarea textelor clasice. Titlurile celor 9 capitole sînt construite de antologist.

Locurile întreruperii fragmentelor s-au marcat prin cite un rînd de puncte, așezat între croșete.

Notele autorului — din care s-au omis cele conținînd exclusiv trimiteri la izvoare — s-au marcat : (n.a.)

Colaționarea textelor : *Cornelia Botez* ; complexul de operațiuni redacționale : *Radu Albala*.

Editura pentru Literatură

Am scris mai mult pentru acel public care prețuiește și folosește scrierile mele. El nu e strălucit, în el nu se întîmpină oameni bogați și de neam mare, cari n-au nevoie nici de ceea ce spun eu, nici de limba în care spun ; în el nu se întîmpină intelectuali fini, cari caută sentimente prefăcute, idei de o falșă originalitate și cuvinte abătute de la înțelesul lor obișnuit, cum se află în bătrînele literaturi europene : acești intelectuali și oameni învățați nici nu înțeleg felul meu de a scrie, care e acela în care s-a scris până la introducerea modelor apusene, felul de a scrie al cronicarilor și talmăcitorilor bisericești, care corespunde felului de a vorbi al poporului. Mă îndrept către cei mulți, umili și săraci : către învățătorul și preotul din sate, către cetitorul de peste munți, om cu inima curată, către tinerii din școlile înalte și către acei ce le-au părăsit de puțină vreme pentru a intra în viață. Sînt încredințat că aceea ce spun aici e pe înțelesul și pe inima lor.

I — FRAGMENTE AUTOBIOGRAFICE

I. ORIZONTURI MOȘTENITE

A scrie o autobiografie — și m-am gîndit deseori la aceasta — mi-a părut, la urmă, un lucru jenant și impiu. Cu ce drept amesteci oameni pe cari i-ai prins printr-o singură lature, într-un anume moment și a căror amintire, în legătură cu atîtea altele, a putut fi diformată de timp ? Oameni cari n-au avut o viață publică și cari nu sînt deci datori ca în fiecare clipă să stea cu înfățișarea, cu gîndul, cu fapta lor înaintea acelei opinii publice care știe așa de puțin totdeauna și judecă așa de mult și așa de tăios, creînd ea, alături de omul care a fost, unul care corespunde neștiinții și adesea invidiei și răutății sale ? Dacă vorbești de oameni încă vii — și ce răpede ne trecem, ca niște umbre triste pe ecranul veșniciei ! — atingi lucruri care-i dor, și de ce ai adăugi la durerile pe care trebuie să le cauzezi alte dureri pe care nu ți le cere nici o datorie, nu le pretinde măcar un interes care să se poată mărturisi. Atingi și lucruri bune din viața lor, al căror farmec dispăre îndată ce-l află și alții. Oricum, ei ar avea un drept să te oprească. Ei, străinii. Dar ce să spun de aceia de la cari vin și de aceia cari au stat lîngă mine, au trăit cu mine, de aceia cari vin de la mine ? Față de oricine te-a iubit datorești cea mai desăvîrșită discreție : acestea sînt lucruri care nu se scot în piață.

Că era altfel odinioară, aceasta se datorește unei naivități pe care noi n-o mai avem, unei simplități de viață tipică și unei apucături de spirit care tipiza și locurile deosebite, așa încît o viață de om se deosebea de alta numai prin nume, date și cîteva anecdote, fără a te cufunda pînă în adîncul care simte, pe care-l doare. Iar dacă e vorba de morți, de aceia cari nu se pot apăra și pe cari, cum sînt oamenii, nu-i nimeni care să-i poată

apăra, apoi cu cîtă precauțiune, pioasă și față de cei mai răi dintre cei răi, trebuie să te apropii de o viață pe care, cum de obicei se ascunde de fiecare o parte din el însuși, care, fiind cea mai smerită, poate să fie și cea mai bună, nu este de loc sigur că i-ai înțeles în adevăr ! Și, de fapt, oare în fundul nostru, al tuturor, nu este același om bun, făptură a puterilor pe care, oricum le-am numi, tot nu le pricepem, care zace uneori, din vina lui, și mai ales a atîtor altora, necunoscut pînă la moarte și care s-ar fi putut gîci doar, o clipă care nu se întoarce, clipă nepăzită, printr-un zîmbet sau printr-o lacrimă ?

Dar de tine poți vorbi, de tine într-o anume privință. Te cunoști prea bine ca să te poți lăuda prea mult. Ai atîta milă de tine ca să nu te înfățișezi mai rău de cum ești. Împrejurări ca ale altora de ce le-ai mărturisi ? Împrejurări ca ale nimănui, ele sînt adesea în domeniile unde nimeni n-are voie să se uite. De ce ni-am scoate în vitrină fericirile, care și cîte au fost, de ce ni-am striga în piața cască-gurilor sfintele noastre dureri ?

Dacă ai văzut fapte istorice, ai obligația să le păstrezi în forma în care și s-au înfățișat ție. A scrie istoria e o datorie pentru omenire, a o adăugi cu ce ai aflat e o obligație pentru fiecare, rămînînd ca acei cari pot scrie să adune ce au aflat de la cine poate numai vorbi. Dar mai e ceva care, pentru un anume fel de om, poate, trebuie să iasă la iveală. Anume, felul cum, din ce a văzut, din ce a cetit, din ce s-a prelucrat în el însuși, pe căi misterioase s-a alcătuit ființa lui morală. Mai ales dacă aceasta a tăiat brazde și a lăsat urme, chiar dacă acelea, mai curînd sau mai tîrziu, se acopăr ca valurile pe fața mării.

E, în acest caz, o istorie de idei, și ideile merită a fi știute în originea și dezvoltarea lor.

În ce putem, în ce facem e atîta care vine din ce ne încunjură. Și cel mai mîndru, mai sigur de sine, prostul care se îngîmfă ori pretențiosul de genialitate, care crede că toate pleacă de la el, încă nu-și poate ascunde sau, dacă i se pune în față, n-ar cuteza să tăgăduiască tot

ceea ce-i vine de la atîția oameni ca dînsul, mulți tocmai cît dînsul și unii mai mari decît dînsul, cari i-au stat împrejur, de la acea vastă umanitate risipită pretutindeni, acel eter uman umplînd toate spațiile în care oricine își lasă partea, fie ea și cît de mică.

Dar atîta n-ajunge pentru a înțelege tot ce avem în noi străin. „Străin“ e un fel de a vorbi, și nu cel mai bun, căci nici un om nu e străin cu totul de tine și nici tu nu poți fi străin de nimeni, nici de acela pe care, din vina lui sau și din vina ta, ajungi pentru cîtva timp — cine ar putea spune pentru totdeauna ? — a-l desprețui ori a-l urî mai mult. Mai trebuie ceva, așa de puternic și așa de plin de mister, care e omul denăntea ta, omul de la care vii și care, prin figuri pe care le-ai văzut, prin altele care n-au trecut niciodată înaintea ta, se înfundă în adîncul vremilor, până se pierde în nesfîrșirea lor ; părinții, moșii, strămoșii, viața pe care ai fost chemat s-o duci mai departe.

De la ei vine ceva mai scump decît toate moștenirile materiale, mai greu de purtat decît toate sarcinile, ceva care adesea trebuie înfruntat cu mai mult curaj desperat decît toate pericolele : felul lor de a fi, transmis, corectat, sintetizat cu mii și mii de experiențe, care ajunge până la tine, omul de azi. Ceva care abia poți să-l înfrînezi, dar să-l suprimi cu totul — nu, căci *morții nu se dau morți*. Ceva care în ceasurile în care nu e nimeni viu care să-ți stea alături dă puterile pe care le păstrează partea aceea singură care continuă viața lor, ca s-o păstreze măcar cum a fost, dar și s-o înalțe, și, pentru păcatele lor, s-o ispășească.

Ei, înaintașii, dau aplecări, întorsături de spirit, îndemnuri și *putințe de fapte*.

I-am simțit totdeauna în mine și cu mine, și, dacă am făcut și vreun lucru bun, lor li l-am închinat în partea care lor li revine, întocmai așa cum plugarul antic depunea o parte din rodul cîmpului sau al turmei înaintea icoanei zeului. Căci ei, antecesorii, sînt zei, zii noștri ocrotitori, pe căi pe care conștiința noastră trebuie să le aleagă, căci ele vin de la mulți din ei, și sînt așa de deosebite adesea cum ei au fost deosebiți.

Am învățat multe lucruri pentru care nu eu mi-am ostenit mintea. Am ajuns a înțelege și a vorbi ușor limbi pentru că ei le-au vorbit, am găsit în mine, pentru idei, un fir înnodat de dinșii, pe care n-aveam decât să-l duc înainte. Simțiri izbucneau la anume momente în mine, pe care ei le plătiseră prin suferințe pe care nu le-aș fi putut bănuși altfel. M-am oprit ca înaintea unor lucruri familiare în fața unor realități care erau ale mele, pentru că ei le trăiseră.

Am fost născut cu orizonturi depărtate în spațiu și în timp, cu prevestiri de străinătăți din fundul lumii și cu viziunile unui trecut din adâncul vremilor.

II. CEA DINTĂI ÎNVĂȚĂTURĂ

Eu n-am învățat a ceti și scrie : sînt lucruri care mi-au venit de la sine. Nu-mi aduc aminte de nici un ceas de pregătire „pedagogică“ pentru a descoperi literele și a le îmbina în silabe, care pe urmă să-mi dea cuvîntul. Poate de aceea nici cugetarea mea n-a plecat de la măruntele elemente prime ale unei desfaceri nenaturale, ca să ajungă apoi, tîrîndu-se, la ultimele rezultate. Toată această înceată alunecare spre înțeles obosește sufletele ; în orice caz, nu-ți dă impresia, singura care îndeamnă și asigură, că ai cucerit ceva, de o cucerire tot așa de cutezătoare ca a primelor noțiuni de natură și de viață, cele dintăi străbateri dincolo de hotarele în care ai fost închis. M-am deprins astfel să încerc, să îndrăznesc și să risc. Desigur că e ceva din acest întăi pas făcut pe sama mea în toată acea însușire a limbilor străine pe care am făcut-o fără gramatică și fără dicționar, îndată ce școala m-a lăsat din ghearele ei, care prind orice aripă și omoară.

Oricum, eu n-am avut în mîni niciodată pentru însăși limba neamului meu sau pentru cea franceză, care nu-mi prezinta greutăți la cinci ani — și franceză de carte, cum se va vedea, nu mizerabila franceză de guvernantă ! — acele urîte cărți de învățat pe de rost care se cheamă abecedariu și gramatică. Ci cartea mi-a stat înainte, cartea întregă, cartea pe care un om o scrie pentru oameni, iar nu îngînarea cu glas suptire a învățătorului sistematic pentru copii, ceva ca glasul falș cu care se vorbește cînilor de manșon și pisicilor de cultuce.¹

¹ La această vrîstă, în balconul casei Frank din Botoșani, am dovedit unei frumoase domnișoare, fiica farmacistului, că pot ceti direct în românește un text francez (n. a.).

De aici a ieșit un folos pentru care nu pot fi îndestul de recunoscător cui n-a alergat după mine cu ultimele metode ale științii. Am prins de la început felul de a vorbi al minților formate, al sentimentelor care s-au încercat cu viața. De aici mi-a venit desprețul, dezgustul pentru tot ce e strîmbătură, nenereală¹, artificialitate. Mi s-a spus că, în anii copilăriei dintăi încă, aveam groaza alintatului și gestul de netezire mă înspăimînta. Și, pe urmă, de ce sinceritate sau — una din două — calitate a trebuit să fie vorba bună ca să mă mîngîie și să-mi placă ! Pe răni nu se presară zahăr.

Românește am învățat din casa părințească, adecă din casa mamei, așa cum se vorbea : limpede, frumos și, mai ales, puternic și colorat, fără amestecul ziarului, discursului și cărții de succes — deși umbla prin toate colțurile *Dorul inimii* — în casele boierești ale Moldovei-de-Sus. Dar, cînd a fost vorba de slova tipărită, cum s-a nemerit de am avut înaintea mea înseși *Letopisețele* de vechi și bun grai ale lui Mihail Kogălniceanu...

[.]

Se crede că un copil nu poate să înțeleagă decît într-o biată formă topită, spălăcită, vulgarizată și trivializată povestea de vitejie și de cîrmuire grea, de suferință lungă și de puțină bucurie amestecată în atîta amar, care alcătuieste istoria țerii și a nației sale. Încercarea făcută, fără nici o intenție și nici un plan, cu mine dovedește că nu e așa. E sigur că din foile cronicii pe care am cetit-o după plac, cînd ici și cînd colo, n-am tras nici o provizie de nume, nici o cantitate oarecare de date. Ceea ce se impunea minții mele, care se deschidea unor zări mai largi — și ce largi în timp și în spațiu erau acestea ! — era întîmplarea, scena, și dintr-însa nu amănuntele, care pentru poveștile nescrise se înfig atît de adînc și trainic în memorie, ci impresia de total, senzația de viață. De viață trăită întocmai ca viața pe care o trăiam eu, dar aceea cu atîta zgomot și praf și

¹ *Nenereală* — bilbială.

singe ! Mă mutam, pur și simplu, în ea, în acea lume trăită cu un veac, cu două, cu mai multe în urmă. Din colțul odăiței cu tavanul jos și fereștile mici de la coana Marghioala Vîzdogeasa, eu priveam încăierările și luam parte la judecățile divanurilor ; din scaunul lor pecetluit cu zimbrul, vodă vorbea de ajungeau cuvintele până la mine. Nu eram părtaș, dar că eram și eu un martur, de aceasta nu mă puteam îndoii. De atunci, de cînd stătusem cu Dabija-vodă, cel care nu bea decît din oala de lut ; cu Alexandru Iliăș, care nu știa românește, dar era așa de bun ; cu Duca bogatul, ale cărui pietre scoase din rinichi le-am privit de atîtea ori ; cu Dimitrie Cantemir, prins cu muscalii lui cu tot în cursa de la Stănilești, am căpătat puțința de a trăi aiurea, oricînd și oriunde, cu aceeași realitate ca și aceea de la care plecasem și la care, bogat de amintiri ciudate și rari, trebuia să mă întorc. Nu m-am făcut istoric nici din cărți, nici de la profesori, nici prin metodele seminariilor ; eram așa de cînd îmi aduc aminte și poate și din ceea ce au lăsat în mine alții cari pe vremea lor au văzut larg istoria țerii, și au și făcut-o.

[.]

Tatăl meu, avocat al librarului ieșean Petrini, care lichidase, fusese plătit pentru serviciile sale cu unele din obiectele unui magazin unde se vindeau și acele lucruri de artă care multă vreme au rămas pe rafturile etajerelor noastre și din care cîte unul și astăzi se află la mine, dar și cu cărți. Frumoase cărți franceze din Editura Calmann Lévy, avînd flori în relief pe legătura lor multicoloră. Nimeni nu făcuse o alegere ; veniseră în bloc, și astfel stăteau înaintea mea, bucuros de atîta viață ce se cuprindea într-însele, și răsărea în fața mea cu același vechi și depărtat adevăr ca și isprăvile moldovenilor din alte timpuri.

Pot face lista lor și acuma, deși a trecut de atunci atîta vreme, o jumătate de veac și încă mai mult. Cu puțină sforțare, li cunosc și culoarea legăturii acestor cărți, de mult vîndute în lipsa mea la școală. Unde n-am mers eu cu dînsule, păreții de vălătuci ai umilei

căsuțe pierind ca o perdea de fum la cel dintâi avînt al imaginației trezite ! Cu un călător englez m-am dus în India și m-am așezat în răcoarea vilelor ascunse în tamarinii ¹, pe cînd servitori arămii se plecau înaintea senioriei-mele. Cu un călăuz care cunoștea Antilele Spaniole m-am primblat în palanchin ² pe străzile Havanei, uneori stropite cu sînge, strigînd și eu ca și creolii cu cari făcusem cunoștință : „*A la derecha, a izquierda*“ ³ — cele dintâi cuvinte spaniolești care mi-au sunat la ureche. George Sand ⁴, frumoasa doamnă cu ochii mari și părul negru încrețit pe tîmple, m-a dus în Veneția lui Orto Soranzo, și am netezit și eu, ca și iubitul Giovannei, ogarul cel alb al patricianului, dar uneori tot cu dînsa, în *Simon*, am intrat în satele din bogatul Berri al nașterii sale. Alsacia cu evreii ei superstițioși — ce frică-mi era, și de aceea receteam pasagiul — m-a făcut să mă înfior de strigătul la spate, care anunță, cum spune Daniel Stern ⁵, moartea apropiată și de fantomele albe în care se prefăceau pe malul gîrlei cămășile atîmuate. Mă scuturam de frigul viscoalelor scoțiene, care fac să piară cu grămada turmele, și uneori și păstorul împreună cu dînsule. Émile Souvestre ⁶ îmi deschidea interioruri de provincie franceză în care era atîta liniște, și măsură, și frică de orice lucru nou. În povești de marinari am ajuns să cunosc toată mecanica vasului-amiral și m-am ferit și eu să nu calc teribilele porunci ale căpitanului. Champfleury ⁷ m-a condus în sălile de gimnaziu francez, pline de învățătură pe de rost și de multă obrăznicie copilărească, de care suferea de-mi era așa de milă — și-mi este și până acuma — bietul profesor Delteil, și

¹ *Tamarin* — arbore exotic cu flori galbene, din ale cărui fructe se prepară o băutură răcoritoare.

² *Palanchin* — un fel de lectică.

³ La dreapta, la stînga (n.a.).

⁴ *George Sand* (1808—1876) — scriitoare franceză.

⁵ *Daniel Stern* — pseudonimul *Mariet d'Agoult* (1805—1876), scriitoare franceză.

⁶ *Emile Souvestre* (1808—1854) — scriitor francez.

⁷ *Champfleury* — pseudonimul lui *Jules Husson* (1821—1889), critic literar și romancier francez.

în Dijonul burgund de alaltăieri, în care sînt cămătari așa de nemiloși ca Blaizot, de trebuie ca un biet dogar să-și culce copiii cei mulți într-o biserică părăsită, făcîndu-li paturi din poloboace, dar, după o masă bogată, Dumnezeu l-a pedepsit — și-mi părea bine și mie — făcîndu-l să urle în visurile rele cînd pisici feroase se aruncau asupra lui și-l sfășiau. Împreună cu același camarad de rătăcire am mers în colțuri de țară franceză, unde răutatea de *Madame Brodard-la mère* tortura bătînd cu vergi copilul, care s-a vădit o copiliță, al organistului german, pentru o muzicuță dată în apă de alții, și mica ființă blondă a murit în chinuri, iar tatăl, acum cu totul singuratec, și-a luat lumea în cap. Ba până și în mansarda lui Chien-Caillou am mers cu acest călăuz ca să văd cum trăiește așa un tinăr foarte de treabă, cu talent, dar fără căpătii.

Multe drumuri am făcut eu pe atuncea, și oameni mari au fost uneori aceia cari m-au îndreptat la dînsese ! Prin Victor Hugo din *Orientale* am văzut pierind în flăcări Sodoma și Gomora, cînd îngerul a spus focului neștiutor : „aici“ ; prin el, zburînd pe aripile unei mărețe poezii, am intrat în palatul lui Ali-pașa, „lumină a luminilor“ pe care numai dervișul vagabond îl poate face „cîne“ și „blăstămat“ ; am văzut cum fata din Răsărit cearcă apa cu piciorul, am compătimit cald pe vizirul care-și vede toată oastea sămănată pe cîmpul de măcel, am auzit cum vuiesc în jurul casei *djinnii* neastîmpărați ai nopților, am strigat de bucurie cu Kanaris cînd a sărit în aer galera capudanului¹, ba îmi pare că am ajutat și eu să i se puie fitilul drept supt camera prafului de pușcă.

[.]

Îngust, foarte îngust întăiul meu orizont. Abia în două-trei licăriri, de bucurie sau de mare durere, îl deosebesc.

O casă străină, groaznicul lucru care se cheamă casa altuia, în care vii după alții cari au trăit, s-au iubit și

¹ Capudan — ofițer de marină în oștirea otomană.

s-au urît, au petrecut, au suferit și au murit acolo ; vii pentru un timp, îți plătești adăpostul, încarci apoi totul pe mâni aspre, grăbite, care pătează și strică, și te duci aiurea, iar pentru un timp numai, și iar plătindu-ți aco-perișul.

[.]

Acuma stăteam într-o casă cu un lung șir de odăi avînd fața spre curte ; mai târziu s-a așezat acolo un meșter polon, Ușlăinski ; văd cheia lui de aur mișcîndu-se la vînt. Două odăi și o săliță, în fund, o grădină, care pentru mine era mare ca o pădure fără fund. Trebuie să fi fost dincolo de zaplaz locuința unui Buicliu ; o căsuță armenească era în față, cu bătrîna Manana, fata Opisica și voinicul ei fiu, Mihai. Acolo m-a speriat cea dintâi javră, și de atunci nu le pot suferi la alții, iar cînd au numai două picioare, nici la mine. În fund, două odăițe, unde stătea ori venea o bătrînă cocoană Balașa, cu o frumoasă fată, Victoria, care a murit de piept pentru că îmbrăcase rochii dăruite după moarte. Chipul frumos, fața rotundă, ochii vioi mi-au rămas în minte ca și fețele de mironosițe ale armencelor și voinicia prietenoasă a lui Mihai. Uit ce e urît : orice element de frumuseță fizică sau morală rămîne nedespărțit de mine. Umbre simpatice de departe, dincolo de moartea lor, mă urmăresc și mă vor urmări pînă ce eu însumi voi trece în amintirea altora ca o umbră de trecut.

Ani de întăie copilărie, cu totul goi de alte amintiri. Numai din cînd în cînd picură cîte un moment rămas adînc înrădăcinat în minte. Moment de bucurie — pentru lucruri de nimic, dar de nimic era, în marginile acelea strîmte, și însăși viața mea — moment de adîncă durere, a cării urmă niciodată nu se poate șterge. În căsuța aceea cu șirul de trei odăi în lungime : două unde n-am fost niciodată, și care sînt, deci, dincolo de orizontul meu, cu lucrurile neștiute, și la urmă grozave pe care le-au cuprins, iar cealaltă plină de puțina mea viață de atunci, în căsuța cu lungul cerdac în care mă văd purtîndu-mă cu scaunul de sprijin și o dată căzînd,

desperat, în imensitatea lui, acolo s-au strecurat patru ani din viața mea, din viață atîta cît trăia tata.

Tot ce se mai prinde de mintea mea din cele de atunci e legat de dînsul, tatăl cu care nu-mi era dat să schimb un singur gînd.

L-am știut numai din ce mi s-a spus de dînsul. Tînăr student și medelnicer¹ de birou, prieten cu frații mamei. O căsătorie pe neștiutele cu o fată de șaisprezece ani, fără părinți, căci bunica murise, lăsînd copiii fără sprijin, fără îndreptare și sfat, iar la moșioara lui, cu a doua ori a treia soție, țerancă, bunicul închisese după dînsul porțile lumii în care trăise, și care nu fusese înțelegătoare și plină de cruțare pentru metehnele și lipsurile lui. O slujbă pe apucatele într-o biserică; înscrierea grăbită și fricoasă în matricule. Pe urmă, note răzlețe din viața lui de avocat corect, de funcționar cinstit. Mai în fund, aprige scene de tineretă, cu un rival de dragoste lovit la mînie, și așteptarea pînă-n ziuă cu calul la scară, pentru a trece peste Prut dacă i-ar fi aceluia să moară: la Moara Grecilor, unde aga Costachi Iorga era arendașul, „posesorul”; din acea violență nestăpînită a omului puternic, în stare să ridice scaune în aer pînă-i plesnea pielea între degete, pasiunea norocului, nopțile petrecute în dîrză, desperată luptă, nu pentru banul care, o dată cîștigat, cu fișicurile de galbeni, se topea pînă-n ziuă, ci pentru plăcerea, pentru suprema voluptate de a birui. Tot sufletul prins în luptă, oricare ar fi aceea, toată averea, toată sănătatea puse în joc fără o clintire, o îndoială, o părere de rău după hotărîrea sorții: moștenire care mi-a rămas și pe care am dus-o pe alte drumuri, și eu îndîrjit în apriga întrecere, în lovitura pe care o urmăresc, dar fără să țin la îndemîină calul sălbatec al mîntuirii, ci stînd îndărătnic la locul meu, unde am dat bătălia, gata să înfrunt toată răspunderea.

[.]

Dar căsuța aceea dintre Podul-de-Piatră, Podul-lui-Harbus și „medeanul” cu lemnele mă cheamă iarăși

¹ *Medelnicer* — boier de rangul al doilea, fără funcție.

înapoi, pentru a vrăji în fața mea trecătoarea ivire a părintelui pe care așa de tînăr îl pîndea moartea.

O odaie umbroasă ; s-au tras „transparentele“ de la ferești. O masă rotundă în mijloc. Două paturi care se taie în unghi drept : unul e „crevatul“ nostru de fier cu ocrotitoarea rețea care închide cușca de păsări zburdalnice. Ceva scaune risipite. Un om înalt, drept, se ridică. A adus pentru noi o cutie de halva de Adrianopol. O întinde. Nu văd fața : fața aceasta, odată plină de tinereță și voieșie, cu ochii mari, umezi, dulci ai mamei sale, ai Mariei Bucur, cu favoritele nemțești fluturînd pe obrajii delicați până la bărbia deosebit de mică, de blîndă, gata de iertare și după zguduirile celei mai oarbe minii, apoi prelungă, devenită tristă de oboselile pasiunii, de prevederea bolii, aceea răsare numai în fotografii ; prietenul anilor lui tineri, doctorul Isac, istețul, spiritualul și binefăcătorul refugiat polon, mi-a dat o a treia viziune, din anii încă senini, cu aceeași expresie în ochii cari parcă rîd în lacrimi. În vedenia mea se vede numai umbra înaltă și dreaptă și mîna care, alintător, se întinde spre mine.

Mîna care, mai tîrziu, lovită, la o trezire din somn după amiază, de trăsnetul unei premature și neexplicabile paralizii, a trecut stîngii putința de a scrie, pentru ca, un timp, amîndouă să se poată pune deopotrivă la acest lucru. Mîna blîndă și bună, cu care, în lunile de suferință, deprinsese ca un copil pe canarul său favorit.

După un drum la Töplitz, după o aparență de completă însănătoșire, după o undă de soare cald — acela e ceasul nașterii mele, în noaptea de 5 spre 6 iunie 1871, și, în curînd, a fratelui — norul nenorocirii s-a întors răpede asupra casei cu cerdac. Prin ce vom fi trăit atîta timp nu știu. Sau știu prea bine : din ceea ce astăzi nu se mai poate regăsi nici acolo, în Botoșanii copilăriei mele, nici aiurea, într-o lume sfărîmată, îmbucățită, redusă la indivizi cari se pîndesc și se sfășie. Nimic din solidaritatea elegantă și discretă a familiei întinse din care făceai parte, a întregului

cartier al unei mici boierii care în toate se simțea una singură.

În patul lui îl simt acum fără a-l vedea. În patul pe care nu-l va părăsi niciodată. Deși bunicul avea o bibliotecă franceză destul de întinsă și variată, din care la unchiul meu Gheorghe, la „moșul Go“, mai rămăsese ceva, mergînd și până la studii asupra marinei franceze, pe care le păstrez, nu cred ca tata să fi fost atras vreodată către lectură, deși limba franceză, ca oricărui om de sama lui, nu-i era necunoscută. Dar la năcazuri așa de mari, cineva care se simte merit morții cetește în cartea de aur a fericirii pierdute, și pe câmpiile ei înSORITE se alină și se mîngîie. N-aud vorbindu-se. Și se va fi vorbit puțin în cuprinsul odăii de umbră, unde se prelungea agonia. E ceva religios în amintirea acestei dureri prin întunericul căreia mi-am făcut drumul în viață.

Dar mîna cea iubitoare și bună dă din nou. Peste cele două speteze ale paturilor alipite, ea-mi întinde copertile colorate de pe hîrțile de țigară ale fumatului cu care-și alina urîtul. Le văd încă : scenele franceze din 1870—1871, cu lupta de la Bazeilles din *Les dernières cartouches*¹, în care, rănit de moarte, soldatul cu chipiul roșu se razimă de ușă în mijlocul flacărilor, cu sprintenul *voltigeur*², copilul voios supt chivăra mare : modele pentru ce va fi mai tîrziu la noi „*dorobanțul*“ din războiul de dezrobire, apăsînd cu oșinca pedestalul de tunuri.

Pe urmă, oricît am căutat în fundul păstrător al minții mele, nimic. Nimic, decît două alte vedenii, care sînt tot legate de dînsul, dar fără părințesoul gest al mîinii care mă caută iubitoare.

Mama se aruncă făcîndu-și cruce spre odaia aceea despre stradă unde n-am intrat niciodată. O furtună de durere șuieră lîngă patul unde mă odihnesc. Dincolo,

¹ *Ultimele cartușe* — tablou de Alph. de Neuville (1873), înfățișînd un episod al eroicei rezistențe opuse de francezi trupelor germane invadatoare, în comuna Bazeilles, de lîngă Sedan, la 1 septembrie 1870.

² *Voltijor* — soldat dintr-o companie de elită a unui corp de infanterie ușoară.

cineva e gata de drumul cel fără întoarcere. Îl gîcesc ; nu-l văd.

Ne-am dus undeva, la o familie prietenă, la Măndița Davidel, soția remăritată cu un palid avocat cu favoritele lungi și ochii șterși a lui Alecu Iorga, fratele bunicului, și mama unui fiu, Costică, de care o dată m-a apropiat viața mea de școlar, ca preparator al unei mai mici și zglobii vere cu părul blond. O casă lângă Sfîntul Spiridon, cu multe odăi, mai multe decît la noi, unele în fund, pentru a se ascunde tragice figuri, sfioase, de lume : bătrîna Botez, mama d-nei Davidel, purtîndu-și nemîngîierea ochilor orbi, frumosul ei fiu brun, cu mințile pierdute, bătînd neconținut același drum. În față, grădina întinsă, cu tufișurile de „pomușoară“, în care ne zbeguiam cu Natalia, fiica lui Davidel, apoi colegă de universitate, profesoară cine știe unde, moartă tinăra.

Dar din toată această casă — care-mi va impune apoi prin proporțiile ei și mă va fermeca prin comorile de verdeață și prin ispita roadelor ascunse — eu văd atunci, în acea clipă neuitată, o singură fereastă, o fereastă mică dînd asupra străzii care se suie sus, tot mai sus — nu știam eu spre ce suia și, mai ales, spre ce punct, unde s-a risipit de mult, supt zidurile Sfintei Paraschive, cenușa morților cari s-au uitat. Nici un zgomot, nici un cuvînt. Toate amintirile mele vechi sînt cuprinse în tăcere, în tăcerea absolută. Îmi pare bine că aceste rînduri, și ele, tac. Pe strada aceea fără capăt pentru cît orizont mă cuprinsese pînă atunci trec cruci înalte și prapuri se mișcă în vînt și, înainte de a vedea ce trebuie să vie în urmă, un braț milos mă trase violent în urmă.

Trecea tata...

III. CEL DINTĂI MEDIU : ORAȘUL

Astăzi, cînd copiii umblă pe toate drumurile și cînd visul fiecăruia e să se desfacă pe cît se poate mai iute din casa părinților, a căror vedere singură pare că li stăvilește libertatea și înseamnă o umilință, nu-și închipuie cineva din generațiile nouă cît de pe încetul ajungea un copil de atunci să cunoască lumea din jurul său.

Am cunoscut deci străzile mai puțin prin drumurile pe care, gătiți în rochițe de pichet alb cu brandenburguri albastre, gătite de talentul în croitorie al mamei, le făceam cu prilejul necurmatelor vizite care se obișnuiau între „boierii“ localnici, până la ultimul copist de la primărie, vizite în care timpul nu intra în socoteală și fiecare venea în voie, cu cîtă familie îi dăduse Dumnezeu, și stătea cît găsea cu cale între dulceți și cafele, ci mai mult prin mediul cel nou pe care-l crea orice mutare de la o casă cu chirie la alta.

Cea dintăi a fost o complectă deșterare într-o altă parte a orașului și în altă încunjurime de natură, tocmai la vrîsta cînd mintea copilului, după ce a lăsat, ca într-un farmec, să treacă toate, începe a prinde unele lucruri, numai pe acelea, dar cît de bine!

O stradă larg tăiată, strict aliniată, cu casele albe, mici, șindilite, în mijlocul vastelor grădini cu pomi îngrijiți, fără un salcîm lipsit de rod, și, dacă e un oțetar, apoi nu e din paraziții puturoși ai curților și drumurilor muntene, ci acela care poartă la trupul său floarea roșie în spic care dă oțet. Aici nu mai e ca în cea dintăi stradă a vieții mele conștiente, de la răscrucea Podului-de-Piatră până la „medeanul“ cu lemnele,

un amestec de case modeste, din vechea mahala patriarhală, de oameni cuprinși, avînd pe alocurea și cîte un atelier ca acela al „ciubotarului“ Baraboiu, plin de ciocăneala uneltelor, și numai rareori „curți“ ca a doamnei Chiriac, văduvă, destul de frumoasă și de voinică pentru a se mărita la peste cincizeci de ani cu cineva de departe, din celalt capăt al orașului, sexagenarul Tăutu, cu părul alb-colilie, ori „curtea“ de al doilea rang, fiindcă era numai a unui negustor îmbogățit, a lui „Tudorache covrigarul“, care nu mai vindea covrigi. Ci aici e dumbrava grădinilor, din care abia se ițesc cerdacele pe stîlpi suptirateci, înaltele coperișuri de zale neagră constelată de mușchi din toate spețele, ogeagurile văcsuite de fumul mai multor generații.

[.]

Pe locul unde va începe să se deșire nesfîrșita bondăneală chinuită și obosită a lecțiilor învățate pe de rost — o, povară de stîncă a copilăriei mele, foc de iad în care au ars toate pornirile unei sprintene libertăți! — este casa mărunțică a familiei Stroja : un bătrîn foarte alb, foarte curat și sever, o bătrînă care se stînge de boală, un tînăr cu favorite care-și tușește sfîrșitul plămînilor și o domnișoară, o „duducă“, slabă ca o umbră, de o gingășie fricoasă pînă la ridicul, ferindu-se de orice i se pare că ar putea-o atinge și care va isprăvi mușcată de un cîine turbat — ce tragedie la sfîrșitul a ce viață! Odăi umbroase, cu miresme de sulcină, tablouri istorice, care mi-au dat, întăia oară, mai mult decît ale noastre de acasă : Carol I al Angliei cu scutarul, Lionardo da Vinci în fața Giocondei, interioruri flamande, Sf. Vincențiu de Paule cercetînd prizonierii supt ochii unui dulău ciudat întors de spate, căci aici, la „Lența Strojăi“, Maria Stuart își punea gingașul gît pe trunchiul călăului fioros și un Napoleon cu vița rebelă pe frunte și cu dominatorii ochi albaștri stăpînea pe toți și pe toate. În fața „bisericii nemțești“, crenelele casei Ciolac, zidită în impozantul stil mixt de

pe la 1850, venit, cu germani, cu poloni imigrați, în orașele Moldovei-de-Sus, lasă să se vadă, lângă adâncurile grădinii fără soare, solemne chipuri boierești deprinse cu huzurul ; cine ar fi crezut că în saloanele cu perdele grele și oglinzi lungi în cadre de aur, cu foteurile îmbrăcate în creton peste catifeaua lor scumpă se vor așterne în câteva zeci de ani — după ce proprietarii, închiși în viața lor de o bogăție sigură ca pentru toate vremurile, se vor fi împrăștiat în largul lumii până la cotiturile strîntorărilor materiale — paturile de fier și lavabourile de tinichea ale unui internat pentru copiii țăranilor din satele vecine !

[.]

Grădinile de flori din față, al căror dor, în orașe îngrămădite, banal croite după același plan, purtat din țară în țară, l-am dus toată viața, urmărit de miresmele lor, pe cînd albine îngreuiate de nectar îmi bîzîie la urechi și toate colorile curcubeului îmi joacă înaintea vrăjiților ochi întorși departe în urmă. E, acolo, nalba mare, roșie, triumfător deschisă, scoțînd în față spicul semințelor albe, mărunte, cu mirosul lăptos ; este condurașul, care-și scoate înainte ciuboțica de un roșubrun pătat cu galben-palid și trimete o aromă vie, proaspătă ; este nemțisorul albastru-șters și roz-palid, care tremură între frunzele mărunte ca a mărarului din toți clopoței ciorchinelor sale ; este floarea de piatră a portolacului¹, care între foile cărnoase deschide ochiul mare, nevinovat al florii multicolore, ce ar părea făcută din ceară de mîinile măiestre ale unei zîne capricioase ; sînt bujorii, cari te cheamă din toate foile multe ale florii cărnoase, și rujele învoalte, care li stau și mai mîndre în față ; sînt garoafele, cu sepalele ca niște trompe de fluturi, floarea potirelor profunde, care îmbată, și micșunele rotunde, micuțe, între foile uscate

¹ Portolac — agurijoară, plantă erbacee decorativă, cu flori galbene, albe, portocalii, roz sau roșii.

ca de hîrtie. Și e atîta — mai trebuie oare ceva mai mult ?

În fund sînt cireși și vișini, mai ales vișinii cu frunza lucioasă și roșul transparent al fructelor acre ; sînt zarzăre cu carnea galbenă, moale, dulceagă, pline de mireasma de floare și, mai ales, nalții, impunătorii nuci, cu întinsele ramuri creatoare de umbră, al căror miros puternic, iute, răspîndește în jur ca o atmosferă de profundă religiozitate păgînă.

[.]

Cucoana Marghioala Vîzdogeasa părea una cu casa din care ni închiriasse o jumătate, adecă, potrivit cu un venit de familie compus din patruzeci de lei pe lună ajutor de la primărie, un „salon“ în față, care era, după mutarea „crevatului“ de fier, și odaia noastră de culcare, și, cu aceeași sobă pentru două odăi — pisica, „mîța“ casei, venind, cu firidă cu tot, în care-și torcea filosofia, de partea noastră — odaia de culcare a mamei. Antretul, pe jos cu lut — și tot așa-mi pare că era și „apartamentul“ nostru — era comun. În teritoriul străin din față, în care pătrundeam cu sfială și cu tot respectul pe care-l impuneau iepurii de casă făcuți cu iglița și multe alte podoabe ale unor mîni harnice, trăia neatinsă provincia botoșăneană, așa cum se continua de secole. Dar copiii cumînți și binecrescuți, deprinși a nu vorbi mult, a nu face zgomot nici-odată și a ciripi franțuzește, nu se riscau decît foarte rareori în asemenea ținuturi necunoscute, unde, totuși, rareori apărea pentru pază o tînără ființă bărbătească.

În balconul la care duceau trei trepte tremurătoare eram cu toții în domeniul nostru. Seara, pe laviți, ne așezam alături cu buna bătrînă, așa de mărunțită de ani supt turbanul care-i ascundea mai cu totul rarile vițe albe, ușoare, și cu cele două fete. Văduvă, cucoana Voichița, pe moldovenește Vochița, ștearsă și stînsă, trăind fără să știe cum și de ce, nu se gîndea că păstrează peste patru sute de ani numele muntean

pe care l-am mai întâlnit, între cei de pe lângă noi, la o Vochița Iamandi, al înseși frumoasei soții a lui Ștefan cel Mare. Cu pieptănătura înaltă, slabă de așteptarea, acum fără nădejde, a soțului visat, cu glasul suptiat de atingerile vrîstei, duceau Natalia, a doua fiică, își cînta aprins, în tăcerea nopții, în mireasma florilor îngrijite de dînsa, pe care n-avea cui să le dea, întărziate cîntece de iubire, acelea cu care se mîngîiau inimile unei societăți simple și bune.

IV. PRIMII ANI DE ȘCOALĂ

În fundul unei pieți largi și goale, o clădire frumoasă, cu fațada severă, fără un pic de grădină — n-am apucat o școală cu grădină, ci numai de acelea cu ogrăzi, prăfuite ori pietruite, murdare de obicei, cu latrine infame stînd cu ușile date în lături, iar undeva, într-un colț, cofa cu apă și cana de tinichea ruginită și strîmbă din care beau toți pe rînd. E Școala Marchian, darul arhiereului Marchian Folescu, de la Mănăstirea Vorona, mi se pare, care a închinat toată averea sa pentru a se face acest lăcaș, cu săli mari, luminoase, bine împărțite, în care, desigur, călugărul fără copii ar fi dorit și puțin din cea mai clară și mai sfîntă lumină : a sufletelor.

Dar în acea după-amiazi, cînd porțile de la casa cucoanei Marghioalei Vîzdogesei s-au dat la o parte pentru ieșirea timidă, dacă nu îngrozită, a celor cinci ani ai mei, căroră pînă atunci nu li vorbise de școală decît Champfleury, descriind iadul unde s-a istovit profesorul Delteil, eu n-am văzut fațada, nici nu mi-am dat samă de împărțirea claselor, nici nu mi s-au oprit ochii asupra chipului frumosului călugăr așezat în dreapta catedrei în vasta sală a clasei I, ci, prin curtea cu cofăielul de apă în care, la acest ceas, din fericire, nu era nimeni, am pătruns în odaia d-lui director Bălășescu.

Patru ani l-am tot văzut : un om frumos, încă tînăr, cu o barbă mică, cu fața plină, bună, cu vorba care încerca numai uneori să fie aspră ; el însuși era, cred, fără copii, dar cu un oarecare simț pentru copiii altora, încredințați îngrijirii sale, chiar cînd indignarea pentru păcate mai mari sau mai mici îl făceau să exclame : „Ticălos, blăstămat“, dar stăpîn cu totul pe tot perso-

nalul școlii sale desigur că nu era, și nu în spiritul lui de indulgență mergeau toate. Deocamdată, cu o privire de zimbitoare politeță către mamă-mea, el mă luă de mână, și în cea mai largă odaie pe care o văzusem în viața mea, aceea a celei prime clase, mă puse să dau dovada putinței mele de a ceti și de a scrie. Era prin april sau mai, și trebuia să fiu înscris numai pentru apropiatul examen. Nu-mi aduc aminte să fi auzit o vorbă bună, și m-am încredințat răpede că ăle nu erau în obiceiurile acestui așezămînt model: desigur pentru că nu se găseau în programul recomandat de „onor. ministeriu“.

A doua zi eram în bănci drept în fața unei mobile prăfoase, pe care n-o văzusem până atunci niciodată acasă, ori la biserică, ori prin saloanele cu care „eram în vizită“, singurele case cu mobile pe care le cunoscusem până atunci. Pe o platformă uzată de picioarele care o suiseră și o coboriseră, un fel de ladă deschisă, așezată cu partea fără capac către scaunul pe care stătea un om care se chema „domnul“. Însăși făptura acestei alcătuirii neobișnuite îmi fu antipatică, și am urît-o totdeauna, ca un brutal mijloc de osebire, ca o piedică la comunicarea sufletelor, chiar atunci cînd eu eram acela care avea dreptul să se folosească de scaunul din fața ei.

Pe acel scaun din clasa I a Școlii Marchian se găsea un om de vreo treizeci de ani, blond-spălăcit, cu umerii obrazului foarte slabi și roșii, cu o mustață suptire deasupra gurii, care nu zimbise poate din anii copilăriei. Tușea des și vorbea aspru. „Domnul“ era, între colegii săi și în lume, institutorul Istrati, și între tovarășii mei de școală se afla un băiat cu exact aceeași înfățișare, în a cărui copilărie veselă și zburdalnică nu se amesteca nici o prevestire a morții înainte de vreme, care, în aceeași tuse și cu aceeași amărăciune a inimii, îl aștepta și pe dînsul.

Numai prietenie n-a primit copilul deprins a-și măsura fiecare gest și fiecare cuvînt, a evita orice vorbă aspră — pe cînd aici sudălmile cele mai ordinare se revărsau larg, continuu, asupra străzii — care, în

rochița-i albă cu albastru, își luă discret un locșor pe băncile în care săpaseră iscălituri, date, porecle și injurii mai multe generații de școlari.

[.]

Mă văd încă învățînd prima mea lecție de gramatică după manualul lui Manliu. Se lasă seara în grădinița pe care în curînd era s-o părăsim, întorcîndu-ne în strada celor dintăi amintiri, în încăperile de jos ale casei fostului negustor Vasiliu Pîrgaru, și, învărtindu-mă pe tăpșanul din fața cerdacului, încerc a face să-mi între durabil în minte definiția gramaticii. Repet fraza, aleg grupe, stăruie îndelung asupra unui cuvînt. Și vîntul care bate ia cu dînsul ceea ce părea acum definitiv cîștigat. Neuitată inițiere în tainele unei științe pe care neconținut am căutat s-o fac mai puțin hursuză, pentru ca, la orice prilej, zăvozii ei să se arunce asupra-mi furioși că țîn meșteșugul lor la dispoziția oricui.

Acasă nu mai găseam grădina cu florile și livada cu tainele. Cu toată strașnica strîmtorare a mamei, pe care o sprijinea, mai mult decît pensia pînii din toate zilele, ajutorul rudelor, legate prin aceea solidaritate a unei întinse familii boierești mergînd și până la cel din urmă, cel mai sărac și cel mai nenorocit, izbutiserăm a găsi o locuință mai bună, dar fără nimic din poezia înflorită a patriarcalei case bătrîne supt coperișul de șindilă. În locul unde ne strămutasem, chemați pare că înapoi, în strada celor mai grele suferinți — văd încă înaintea ochilor crucea adusă dincolo pentru un mormînt pe care-l gîceam, dar nu voiam să mi-l spun — era și o frumoasă zidire cu mai multe odăi și un balcon de fier în fața străzii, erau și straturile unei mici grădini, dar acestea nu erau ale noastre. Din vechea burghezie liberă, politică a Botoșanilor, trăia acolo proprietarul, fost băcan, acel Vasiliu, care, cu amintirea orașului autonom, cîrmuit de ai săi, își zicea cu mîndrie Pîrgaru (eu nu știam că neamul meu era acela al unui epitrop al aceleiași libertăți); omul mic, slab, cu țacălie, avea ca soție pe fiica unui argintar,

al cării frate, devenit inginerul Argenti, călătorise, nu totdeauna cu cinste, prin străinătăți italiene și adusesese de acolo o soție venețiană, Teresa, roșcovană, blondă, cu splendidul păr al femeilor din lagune, așa de iubitoare și de bună într-un mediu care n-o înțelegea, mergînd pînă la brutalizare. Aici îmi apar, pe lîngă un băiat mai mare decît mine, de care nu mă apropia nimic, două fete, pe care dulcea alintare a mamei le prefăcuse în Pupuica și Floricica. Odată, Floricica n-a mai apărut în curte; fereștile casei mari stăteau închise, și mai târziu am aflat că fetița grăsuță și veselă, sugrumată de anghină, plecase unde nimeni nu era s-o mai vadă.

Trai aspru și trist. Pîri de la școală, crezute acasă, și sentimentul sfășietor al pedepsei nemeritate, din mîni pe care le respectam și le iubeam; planuri de căsătorie nouă, care aduceau în cele două odăițe pline de amintirea tatei epoletele de metal greu ale unui bătrîn maior cu fața osoasă, înroșită de oftică, pe care o păstrez în minte, cu teama de ce putea să dărîme în mine o lume de evlavie fiiască, alături de figura unui tînăr frumos, cu barba blondă, răsfirată, pe care alt refuz îl îndepărtase în casa cea veche; apoi îngustări într-o viață și așa atît de îngustă, nevoia de a instala un atelier de croitorie, o asociată, tînără, dar girbovă și acră, care n-avea un cuvînt pentru noi — mi s-a săpat în ochi anunțul care uea pentru o olipă numele mamei cu al Ruxandei Simionescu — apoi cea dintîi boală grea a mea, cu vedeniile din focul gîlcilor care sugrumă, anghina fratelui, care mă trimese departe, în casa negospodărită a moșului Manole. Iar ca mîngîiere — Doamne, ce n-ajunge pentru un suflet de copil! — Ițic cel bărbos, corogit¹ și bun, care, o dată pe săptămîină, ni dădea să alegem din panerul lui plin de miresme între palidul pandișpan cu mirosul boieresc și vulgara turtă dulce brună, fiartă în miere, aromind a piper. Odată, ca o curiozitate exotică, o caracatiță

¹ Corogit — slab, adus din spate.

de post, care se adăugea avantajos la salepurile ¹ și supa de tahîn ² a lungilor posturi religioase observate — dar biserica o văd încă foarte neclar — și supremul dar al celui dintâi pesmete cu pecetea leului belgian pe el, element de unică distincție față de cozonacii cari de Paște se desfăceau în lungi felii moi supt căciula prăjită, sămănată cu migdale, și față de paștile rotunde, late, cu orez, cu brinză, cu smântână, pe care le smălțau așa de apetisant marile strafide moi, umflate.

Materialism copilăresc, pe care singur mi-l aduc aminte. Cartea, cu viziunile și farmecile ei, nu mai era. Doar corecturile de la tipografie pentru traducerea mamei, care și astfel își crea un mic venit, din *Convorbirile unei mume*, din *Petru și Camila* a lui Musset, din colecția de anecdote și zicale, adunate ca „Flori literare”. Lectura deschizătoare de zări rămăsese în urmă. Manualul școlii, care trebuie cetit, „învățat”, reținut, acela înlăturase, pe mulți ani, până la pubertatea care caută instinctiv frumusețea și poezie, sufletul copilăresc, așa de doritor să plutească în luminile irealului.

Călătoream, mînați din urmă de biciul nevoii. În căutarea casei celei mai bune, care să fie și ieftină. Am ajuns, astfel, în părțile de pe la Bariera Suliței, la o casă cu două apartamente de cîte două odăi cu săliță la mijloc, unde două armenice fără bărbat stăteau în veșnică luptă, mama și fata, aceasta din urmă rotundă, grasă, brună, lucioasă, mare distribuitor de zahăr și creatoarea neobosită a celor mai bune prăjituri din care mustea o îmbielșugată grăsime. Erau dulci, însă, și mi se dădeau cu atîta prietenie; poate cel dintâi lucru pe care l-am primit din mîni cu priință, și aceasta nu se uită. Cum, în domeniul primelor tragedii, nu pot uita scena sălbatecă a jertfirii porcului armenesc de Crăciun, vînat cu cuțitul în mîna de

¹ Salep — băutură preparată din apă, miere și salep (praf de amidon extras din tuberculii unor specii de orhidee).

² Tahîn — făină din semințe de susan.

specialistul care i-l împlînta grăbit, cu sete, în coastele grase. Și, iarăși, vizitele dese la băcanul armean din colțul Podului-de-Piatră, unde coarnele de mare, roșii, cu aroma ciudată, se puteau cumpăra cu cîte un rar gologan rătăcit în buzunarele noastre.

Pe urmă, cum — într-o mare casă din fața bisericii Sfîntului Ioan, dintr-un cartier dominat de cazarma gărzii civice, de livada mare a lui Teodoru și, mai ales, de luxoasa casă în care sta consulul austro-ungar Szinvel, bună figură de imitație a împăratului și regelui său, dar bătrîn dat pe brazda românească, el și toți ai lui — murise un bătrîn, și odăile stăteau goale, și era un rost de așezat ieften pentru o mică familie cu mijloacele noastre, iată-ne în locuința unui boier cu moșie : curte largă care nu se putea îngriji de noi, stobor¹ pentru cerealele pe care nu le cultivam, bucătărie părăsită pentru oștețe bogate, odăi văpsite cu flori mari, verzi, multe și mari odăi, din care și eu aveam una : o odaie anume pentru mine, unde ascundeam supt perină romanele franceze din nou trezite la viață o dată cu dreptul de a trăi puțintel și pentru mine. Seara, pe scări, la capătul cerdacului — și sînt altele de jur împrejur — în pacea care se coboară, orașul depărtat vuieste de lătrături confuze, de zgomote nețermurite, pe care le taie, din cînd în cînd, clopotul bisericii gheboase unde slujește „popa Ili“ cel cu dar de beție și dar de minuni...

Și nu sîntem singuri : cum sînt atîtea odăi, mama a închiriat la două familii.

Ofițerul spițer Voiculescu, mic, blond, pleșuv, cu favoritele rare, nervos, de se ceartă toată ziua cu clopotele care, în turnul lor, avînd atîta de lucru cu viii și cu morții, nu mai tac, e însurat. Frumoasa femeie, naltă, voinică, bălaie, și-a adus un piano, și un glas puternic și dulce ridică în fiecare seară, peste tot cuprinsul, notele cîntecului în care e vorba de Carpați, de „steaua nopții care da lumină“, de un suprem adio dat munților în adîncă singurătate a pribeagului. TărzIU,

¹ Stobor — împrejmuire de uluci.

stau fără ca somnul să se apropie de mine și ascult. Am nouă ani, și nu e numai muzică în urechile mele. Undeva e o altă lume, care nu e nici realitate și nici slovă scrisă, și acea lume mă cheamă cu un glas pe care nu-l auzisem până atunci niciodată.

Același simț îl am și când, pe prispa bucătărioarei părăsite, ȧes cununi de flori și mă îngin în alte cîntece, dintr-un cristalin glas copilăresc al unei fete ceva mai răsărite decît mine, care privește drept înainte, și ea, spre astfel de nouă vedenii, cu ochi mari negri în negura serii. Profesorul Grigoriță, muntean și el, adus de pe alte plaiuri, ține altă odaie, cu soția, o doamnă înaltă, foarte oacheșă și foarte slabă, foarte tristă; și Alexandrina cu sora ei, Aurelia, sînt fetele lor.

V. ATINGEREA CU VIAȚA DINAFARĂ

Nevoia de a economisi asupra mizerabilei pensii de milă ne făcea să cutreierăm rudele care, bineînțeles, ne poșteau foarte puțin, și de cîte ori am simțit-o, din privirea care se oprea, aspră, asupra bucății de hrană care ni revenea, din lipsa de orice interes pentru noi, ba, mai târziu, târziu de tot, cînd toată mîndria tînarului se formase în mine, cînd mă stăpîneau gînduri înalte, din impunerea unor acte pe care conștiința mea nu le putea primi astfel, din insultă și din amenințarea cu loviturile ! O, teribilul sentiment de a te simți miluit și de a nu putea să scapi din lumea care se uită la tine cu milă sau cu o compătimire care doare și mai rău !

Și eu am „mîncat pînea altuia“ și „am suit scările casei străine“.

[.]

Apoi, într-o zi, un strigăt de bucurie al mamei : „S-a luat Plevna !“

Pe cei cari au luat-o, cu așa de puțină deprindere și pregătire, cu un așa de mărinimos sacrificiu al tinereții lor, i-am cunoscut pe urmă de aproape : un ofițer și un soldat.

În cerdacul de fier al caselor lui Vasile Pîrgaru stă într-un jeț, cu cîrjile pe care le va purta apoi subțioară cu anii, îngrijit cu o nesfîrșită iubire de femeiușca măruntă, slabă, cu imenșii ochi calzi, căpitanul rănit Dimitrescu ; doi copii se zbenguie lîngă tatăl scăpat ca prin minune de la moarte : Romul și Ema, el — un băiețaș blond, neastîmpărat, ea — icoana însăși a mamei sale. Zile întregi, nemișcat, ofițerul privește în zarea unde-i mijesc poate încă scenele de sînge de unde

a venit. Mai târziu, cînd cu greu își poate mișca din loc piciorul străbătut de glonț, el povestește ziua de zbucium sălbatec, lovitura pe care a simțit-o numai ca o izbire surdă, ceasurile de torturată așteptare în valea sămănată de morți.

Servitoarea noastră, bălăia Lisaveta, are și ea lîngă dînsa un luptător al războiului care abia s-a isprăvit. Uneori, uriașul țeran e în odaia învățaturii noastre și ni povestește, simplu, ca și cum n-ar fi vorba de dînsul și de o clipă ca aceea, de asalturile de la Grivița, de obrazul rătezat de schijă, de noroiul moale cu care ai noștri își acopereau din goană rănile — și tot nu mureau.

Undeva, în nesfîrșite depărtări, mijeste o lume înțeleștată în trînte sălbatece, în care baionetele împung și pumnii lovesc, gurile, în înțeleștări supreme, mușcă în carnea de om...

Acești doi profesori cu carnea sfirtecată fac mai multă geografie și spun mai multă istorie decît toți dascălii de la școală împreună.

VI. LICEUL

Liceul, cu o urită firmă mare la poartă, cuprindea, cu o „sală“ la mijloc, în stînga o mai vastă clasă întăi, o clasă a doua îngustă — căci numărul școlărilor descreștea răpede — la spatele ei avînd, în față, cancelăria și undeva, în dreapta, clasele superioare, prin chichinețe ca pentru o școală care scotea, la sfîrșitul atîtor osteneli, în cea mai mare parte cu totul zădărnice, doar doi-trei absolvenți din clasa a VII-a. Cum frecvența era încă destul de mare în cele din urmă două clase ale cursului inferior, ele fuseseră exilate în fosta bucătărie, compusă din două odăi, dintre care una păstra un dulap în părete la spatele tablei exercițiilor noastre, dulap căruia se va vedea ce destinație i-a dat ștărgăria noastră din clasa a IV-a.

O curte mică, pavată, în care nu era rost de stat ; în fund, neapărata livadă de pomi, deasupra căreia, ca niște uriașe spînzurători cu funiile atîrnînd, erau aparatele de gimnastică, pregătite ca pentru acrobați, acrobați veritabili de speța *miss* Vandei cu tricoul verde, pe care o văzusem în anii copilăriei ținînd în dinți pe partenerul ei, înainte ca prin Circul „Sidoli“ să fim inițiați, cu bilet, sau, pentru copiii necrescuți, prin spărturile pînzei, la elegantele prestații ale familiei Sidoli : bătrînul impozant ca un șef de stat în exercițiul funcțiunii ; Cezar, rubicond și zîmbitor ; melancolicul lui frate, Franz ; Teresa Strackay, fata cea mare a familiei, încordînd un trup bine nutrit ; iar îngereasca Medee bălaie, mezina, atrăgînd după dînsa tot stolul suspinaților între doisprezece și cincizeci de ani. Cu o sfîntă groază era să privim noi, neputincioșii, crescuți în recea religie a cărții, care face timid și stîngaci, pe tovarășii

ieșiți din fundul zdravenelor mahalale cari se aruncau la trapeze, de pe unul pe altul, prin formidabile salturi în gol, întru nimic mai prejos de ce făceau acolo, la circul râvnirilor noastre, artiștii în toată forma. Jos, mic, rece, sever, profesorul Radu contempla fără să-și arate satisfacția, dresor emerit, folosul evident al ostnelilor sale.

Cea dintâi cunoaștere a profesorilor a fost confuză. Nu-i puteam măcar deosebi; mult timp stam nedumerit înaintea celor doi purtători de bărbi cari erau G. Costin Velea și Ionescu. M-am deprins mai răpede cu profesorul de științe naturale, Savinescu, fiu de preot ieșean, ajuns la catedră în momentul când își termina clasele secundare, fire de autoritate, al cărui glas, întovărășit și de unele manifestații mai drastice, în care piciorul nervos avea un rol, umplea de zgomot culoarele înguste ale închisorii noastre.

În fața unei mase școlare în care se întâlneau vlăstarele tuturor profesiilor din oraș, cu un număr de solizi fii de țerani din împrejurimi, vrîstele fiind și acuma destul de amestecate, până la frumosul, voinicul adolescent Iacovache, pe care boala de piept era, totuși, să-l smulgă din mijlocul nostru, profesorii și-au făcut apariția. Una cu totul nepregătită, noi neștiind nimic despre dînșii, ei neștiind nimic despre noi, fără să aibă măcar o fișă de proveniență și de studii: profesorul abstract pe catedra lui, elevii abstracți pe băncile scrijelate de alte generații, trecute cu un folos relativ prin aceleași vechi metode; îndeplinirea funcției plătite de o parte, sila impusă de cealaltă, cu urmări care, firește, nu sînt grele de gîcit.

Îi văd încă așa cum erau atunci. De la cei mai bătrîni la cei mai tineri, ouconul Costachi Severin, care abia ieri și-a încheiat ca foarte bătrîn pensionar rostul pe pămînt: un gospodar gras și gros, puțin bărbos, cu bunii ochi albaștri aplecați spre somn cînd elevul știa prea bine lecția învățată pe de rost; profesor de latină până atunci, el luase acum istoria, și obrăznicile capitulau înaintea acestei bunăvoinți somnoroase, incapabilă de a pörunci și de a pedepsi, dar contra căreia,

în dușmănia cumplită și jocul de-a pînda și de-a lovitura dintre stăpînitoresi și stăpîniți, nimenea nu se gîdea la un atac, notele fiind pe lîngă aceasta așa de pîrintește distribuite.

Latina trecuse acum asupra profesorului Tokarski. Interesantă figură de revoluționar, de refugiat polon, care avea în urmă un întreg trecut insondabil, cu petreceri în Egipt, cu experiența multor ocupații, spirit enciclopedic, în stare a examina cu tot atîta competență la latina sa, la franceză, unde a funcționat în clasa IV-a, după dispariția profesorului francez, dar și la fizică și chimie, și o legendă de profesie medicală fiind legată de taina lui. Suflet adînc și foarte simțitor, de o bunătate fără margini, de o dreptate care nu admitea favorizarea, de altfel puțin obișnuită, și prigonirea, mai deasă, el se ofilea tăcut, închizîndu-și misterul în mijlocul unei societăți în care poloni ca Merjvinski, ca Trembicki nu lipseau, dar care n-avea față de dînsul o înțelegere, lăsîndu-l să-și cîștige pînea cu lecții date pînă tîrziu noaptea, prin noroaie, pe la casele jidovești care-l tratau ca pe un simplu belfer ; soția lui, o nepoată a lui V. A. Urechia, rotundă ca o brînză de Olanda și roșie ca acoperișul ei, purtînd pe capul, de o frumuseță de mult stînsă, o vizibilă perucă, întrebuinta pe acest om de o mare valoare ca pe animalul care trebuia să tragă, pînă va rămînea jos, la carul îndestulărilor casnice. Și se vorbea de stăpînirea în casa lui a colegului tînăr de la matematici, de mîncările amestecate, turnate una peste alta, care-l așteptau la obosita întoarcere acasă, în care mai găsea și zburdăciunea elevilor ținuți în gazdă, așa încît din supunerea lui la o soartă așa de grea se desfăcea numai tînguirea muceniciei acceptate : „Müsü Ionescu, müsü Ionescu“ sau „Mijivinski, Mijivinski“... Lui „domnu Tokarski“ nu i se făceau obrăznicii mari, copiii înțelegînd mai mult, din instinct, decît oamenii maturi ; doar în clasa a IV-a, gazda obrăznicilor, cînd copiii nu mai sînt copii ca să asculte și nu sînt nici adolescenți cu conștiința răspunderii lor morale și cu grija viitorului în viață, se puneau puțină cretă în saltarul unde obositul profesor își așeza lunga barbă sură,

sau supt catedra răsunătoare anume bombițe de plumb, pe care le manevrau în momente mai solemne sforicele ce se strecurau după cuie bine plasate și ascunse de-a lungul păreților, și când, răsturnându-se pentru cercetare lada profesională, mecanismul miciei răutăți ieșea la iveală, același glas de supunere la toate nedreptățile se auzea fără ca din blinzii ochi negri, deasupra cărora se lăsa aripa sură a șuviței revoluționare, să iasă un fulger de mînie: „Bombaluit-ați d-voastră până acum, bombalui-vom și noi la examen”. Sau, în sfîrșit, la lovituri mai apăsate cu creta răsăreau de pe polițele din păretele clasei găinile pe care cu greutate le instalaserăm acolo.

Dar aceste apucături față de dascălul care nu strigase niciodată la nimeni, care nu pusese în genunchi în fața catedrei, care nu lovise, care, cu atîta delicateță în suflet și cu atîta suferință în viață, nu era în stare să jignească pe nimeni, erau o moștenire din ceea ce generații întregi, de o rară cruzime față de celalt străin, care, însă, pe departe n-avea însușirile alese ale omului de mare cultură Tokarski, se credeau datorare să facă față de profesorul de franceză, „domnu Metei”.

Mettey — emigrant din vremea lui Cuza-vodă, în epoca erică a liceului, cînd se puteau organiza rezistențe ca aceea contra ciudatului ministru de instrucție, generalul Tell, căruia i se prezentase ca protestare demisia tuturor profesorilor — era un francez din Nord, care zicea *septante* și *nonante*, un pribeag fără studii deosebite și fără nimic din ceea ce se desface dintr-o anume înălțime a culturii în adevăr umane; sînt sigur că acela care, într-un moment de supremă desperare, ni spunea în chinuitul său jargon: „Dechit profesor la asemeni buieț, mai bin' pastor la porc”, era un om fundamental bun, că se găsea bine în țara adăpostirii sale, unde-și măritase fata după un avocat român, că el ar fi dorit ca din lecțiile sale să iasă cît mai mult profit, spiritul de datorie și de onestitate al rasei sale neputîndu-i fi străin. Dar apucăturile pio-

nului¹ francez, ale inexorabilului pedagog formalist îi rămăseseră, și vrîsta înaintată, suferința bolii care-l făcea să răsuflă greu, cu neexplicabila pană de gîscă în colțul gurii chinuite de astmă, întăriseră încă aceste dispoziții care duceau în chiar Franța lui la dureri ca acelea pe care Champfleury le-a descris în *Suferințele profesorului Delteil* și pe care le află și în amintirile din *L'armoire aux souvenirs* ale poetului Jacques Normand², cu pocnitorile pe treptele catedrei și cu scaunul ei uns cu clei. Metoda lui era cu totul învechită și era greu să faci pe flăcăul de la sate, care, de aceea, stătea adeseori în genunchi, să deosebească între *ba-guet-te* și românescul *bagă-te* de acasă. Cînd rezistența minții sau dispoziției elevului îi stătea în față, omulețul gros, cu figura rotundă și ochii supt ochelari ca ai lui Gorceakov se supăra și începea lupta, care se spunea, dusese odinioară până la lovirea profesorului. Epitetele zburau de zor, începînd cu *bourrique*³, care, înțeles de chinuitori ca *buric*, i se striga de cei de afară prin ușa răpede deschisă și închisă; minile mici, grase se întindeau peste catedră ca să apuce de păr pe îngenuncheați și, uneori, trupul bondoc lua cu asalt băncile, ca să scuipe pe acela care făcuse cel mai mare păcat. Iar „inimicii“ făceau muzică în bănci din instrumente nevăzute, a căror căutare putea să ocupe fără rezultat o oră întregă, sau, stînd cumiști în genunchi supt privirea pînditoare a profesorului, îi trimiteau cu oglînda drept pe vîrfurile nasului o pată de arzătoare lumină. Dar cu toții cei cari l-au chinuit au trebuit să aibă o simțire de remușcare cînd, ceva mai târziu, am dus pe „domnul Metei“ la cimitirul catolic, unde țerna era tot țerna românească pe care, punctual până la istovirea puterilor sale, el o călcase pentru a-și îndeplini la școală obligații atît de rău răsplătite.

[.]

¹ *Pton* — dăscălaș, belfer (depreciativ) (fr.).

² *Jacques Normand* (1848—1931) — scriitor francez.

³ *Bourrique* — vită încălțată, ignorant (fr.).

Altfel erau, firește, profesorii mai tineri, cu toate că ei aparțineau unei epoce de studii care dădea fiecăruia, oricare ar fi fost posibilitățile și pornirile lui, aceeași înfățișare, oarecum seacă, uneori dură, fără nici un contact sufletesc față de un public școlar ținut în frâu ca o ceată de fiare gata să se arunce la orice slăbire a vergii de fier.

De fapt, tinerii erau numai doi, aceia ale căror bărbi le confundasem atît de deplin la început : Velea și Ionescu.

Cel dintăi, profesorul de geografie, era un om frumos și mîndru, de o dîrză autoritate, de o eleganță voită și exagerată, purtîndu-și sus bărbia, dînd sonorități artificiale glasului și, pentru a trage cîte o palmă după buna tradiție, puind mînușa pe mîna obișnuită a învîrți filele cărților. Pentru Velea, un asiduu cetitor, nici un manual nu se potrivea cu intențiile sale și, astfel, el dădea coli manuscrite, scoase la centigraf, și, însărcinat cu aducerea lor, am putut să descopăr cea dintăi locuință a zeilor noștri, mai mult temuți decît adorați, și m-am ales cu un sentiment de mirare că partea de Olimp a „domnului Velea“ se reducea la o căsuță de mahala cam ca a Vîzdogesei mele și că, în loc să văd în jurul lui pe slujitorii înaripați ai divinității, ușa mi se deschidea de o frumoasă fată cu ochii mari, negri, sora nemăritată a geografului.

Foarte îngrijit și el, dar fără pretenție aparentă, cu părul lung, mătăsos, cu barba pătrată de cea mai îngrijită potrivire și asiduă pieptănare, slab de boala care-l rodea și-i măcina sufletul, rece până la intimidare, cu privirea neexpresivă și obosită, era profesorul de matematici, al cărui fel de viață în casa bunului Tokarski îl cunoșteam, dar n-am fi putut bănui că în acest trup șubred, cruțat cu atîta îngrijire și în aparență incapabil de orice spontaneitate, se ascunde clocotul de căldură și de iubire a aventurilor care, cîțiva ani după aceea, îl va face să ia drumul Oceanului cu una din cele mai aprige în pofta de viață din colegele mele la Universitate, pentru ca amîndurora să li se piardă urma pentru totdeauna.

Cu Ionescu, respectul era absolut : ajungea o singură privire severă ca să-l amintească și să-l impuie. Față de mine, care am început cu dînsul a nu înțelege matematica și am continuat așa până la sfîrșitul studiilor mele, grațiat pentru alte aptitudini, în ce privește însușirea acestor cunoștinți și îndemnări, receala lui era și mai glacială, și pe carnetul de note, recomandat de V. A. Urechia ca ministru, pe „libretul“ meu, împodobit cu calcomaniile¹ la modă, pelițe de clei înfățișînd tot ce poate fi în univers, mîna osoasă însemna cu un fel de ciudă pentru inaptitudinea pe care nu căutase niciodată să o corecteze acel șase, rareori înlocuit cu un opt, dureros smuls sforțărilor mele, o clipă mai fericite, care pecetluia o iremediabilă inferioritate. În schimb, Sanielevici² era mîngîierea profesorului, și se putea prevedea viitorul științific care-l aștepta.

Caligrafia și desennul erau încredințate unui ardelean de origine, cum o dovedea numele lui, Mărgineanu, al cărui fiu a avut un rol așa de frumos în binepregătita bătălie de la Mărăști. Om de pace, cu toată dîrza-i mustață roșie aplecată a război, el a găsit oarecare gust în aplicarea mea către scrisorile neobișnuite, ronde și batarde, și sfaturilor lui li datoresc, dacă nu personala, fără intenție, linie a scrisorii mele de mai târziu, un fel mai sănătos de a ținea condeiul, pe care până atunci îl prindeam cu o încordare nervoasă care strica degetul arătător. Mai puțin l-am putut mulțami cu planurile de grădină, înverzită la pajiște și pătată cu negre rotocoale în locul copacilor, cu arhitecturile de o geometrie aspră și cu seaca reproducere a unor desennuri de nasuri, urechi și nuduri — văd încă un moșneag gol crispat spre rugăciune ca într-o pînză de martiriu a lui Ribera³. Pe urmă ne-am împăcat iarăși, cînd, cu lungă trudă, am copiat o odioasă cromolitografie a luării Plevnei, în care-mi plăcea că recunosc pe generalul Miluță Cerkez, rudă prin mamă-sa, cocoana Ilenuța, cu mamă-mea :

¹ *Calcomanie* — mania calcografiilor (clișee reproduse la tipar adînc).

² *Simion Santelevici* (1870—1963) — savant matematician, membru al Academiei R.P.R.

³ *José Ribera, zis El Spantoletto* (1588—1655) — pictor și gravor spaniol.

odiosul amestec de colori, stingaci aşternute, a avut locul său în expoziția de sfîrşit de an. În jurul nostru, din vastele livezi, erau atîtea lucruri de prins cu interes şi iubire, potrivit cu felul de a vedea al fiecăruia...

Nu pot uita, şi pentru partea pe care a avut-o în desemnarea viitorului meu peste cîtva timp, pe profesorul de muzică, autorul caietului centigrafat de teorie muzicală, care începe cu vechiul imn medieval de unde vin numele notelor (atunci îl învăţam şi nu-l înţelegeam):

*Ut queant laxis
Resonare fibris
Mira gestorum
Famuli tuorum*¹ etc.,

domnul „Victor, conte de Fleury“.

De loc francez, de o vagă origine polonă, iar conte, cred, şi mai puţin, fost capelmaistru şi acum „maestru“ al artei sale la noi, omul frumos ca un coafor, pudrat, cu mustaşa mică, sucită, cu ochii visători de femeie romantică, de fapt ne făcea foarte puţin, sau de loc, să cîntăm, aşteptînd ca apoi, în cursul superior, de pe urma cine ştie cărui stagiu în cine ştie ce armată străină, să devie şi maestrul nostru de scrimă, cu sabia şi cu floreta. Oara lui era un prilej de conversaţie la care luau parte, mai ales, cei mai mari, mai purtaţi prin lume şi mai „stricaţi“, cu Cristea Manea în frunte, dintre elevi. Pentru că întreaga conversaţie privea teatrul, reprezentaţiile lui Teodor şi, mai ales, Adelinei Popescu², la care nu toţi aveau plăcerea să asiste — eu nu i-am ştiut decît după afişuri — şi, în teatru, în special actriţele. Însurat, întovărăşit totdeauna de două doamne surori, domnul profesor-conte nu credea în succesele lui Cristea Manea

¹ Volnici fie ucenicii,
Din strune mlădii,
Să cînte minunile
Faptelor tale (lat.).

² Teodor, bariton şi comedian, şi Adelinea (născută Ademoli) Popescu — talentaţi actori ai vremii.

și ale altora dintre școlarii precoci sau mai copti, și, la povestirea unor isprăvi pe care le socotea imagine, el tăia vorba, în jargonul său special, care nu era lipsit de haz, cu acest refren : „Ciș mata ghindesc ? la mata nici mirosul“... La muzică aveam cu toții note bune.

[.]

În nevoia de bani a gospodăriei cu șaizeci de lei pe lună, nu ajungea bursa mea, de care rîdea cutare, care pe urmă mi-a devenit un așa de bun prieten, cîntînd în versurile, pe care atîția se pricepeau să le facă, pe „Tatar Burechiță“ :

De Pel Grosa Tatar fiu,
Zornăind prin buzunare
Leafa de fanaragiu,

ci trebuia să dau lecții.

O, chinul de umilire și de oboseală al lecțiilor acestora, începute aproape de la zece ani ! Unde nu m-au dus ele, prin străzi întunecate și pustii, cu groaza zăvozilor lăsați liberi, străbătînd cimitire în care crucile păreau că se mișcă de zguduirea morților doriți să iasă din nou deasupra pămîntului ! O dată, lîngă biserica Roset, în fața tuturor gropilor îngrămădite, învățînd pe o vioaie verișoară, căreia i-am transmis o caligrafie pe care eu însumi am pierdut-o, în odăița foarte încălzită, în care era atîta lume, pentru ca „moșu“ Costică Iorga, vărul primare al tatei, să mă răsplătească la fiecare lună cu o largă piesă de cinci franci. Apoi la o familie în care, lîngă tată, inginer străin, era o femeie de veche familie românească, pentru al cărei nume mama avea atîta respect. O dată, fiul, care va ajunge poet, avea nevoie de o lucrare scrisă, și, cum era datoria mea, am făcut-o. A doua zi, indignată, nobila doamnă m-a invitat să nu mai vin niciodată, fiind un băiat neonest, care pot infecta pe unica odraslă a familiei : lucrarea fusese declarată de profesor copiată, fiind prea bine făcută... Mai în fund, undeva mai în fund, n-am putut rezista teroarei pe care

o răspîndeau haitele de cîni între cari se ivise și tur-barea. Apoi, lingă biserica Sfinții Voievozi, în casa cuiva pe care situația lui în învățămînt trebuia să-l impuie respectului meu, ca și încă o însușire, și mai nobilă și mai înaltă, în odaia supraîncălzită în care pregăteam la latină, la greacă, răsfoind dicționarul lui Quicherat și stufosul volum grecesc cu litere cirilice al lui Ioanid din care gîlgîiau ploșnițele, eram neconținut invitat să ating pe o frumoasă femeie grasă, care se zbeguia fără rost între fiii casei mergînd până la douăzeci de ani, pentru ca la fiecare zece minute clopoțelul s-o cheme sus, în odaia de culcare a tatălui. Și casa bogată a lui Hermeziu, unde am fost chemat ca tovarăș — ce splendori răsăreau înaintea mea! — și unde, după inspecția ochilor unui unchi al colegului, am fost trimes acasă, cu o piesă de cinci lei în buzunar, ca primejdios prin sănătatea mea șubredă pentru odrasla casei...

La zece, la unsprezece ceasuri începea, adesea în frig — examenele de iarnă le pregăteam în fundul micului pat, acoperiți cu pături care înlocuiau focul — supt raza chioară a lumînărilor de său, neconținut curățite cu mucările, mai târziu și supt aceea a lămpii de porțelan portocaliu cu flori violete, luată de pe vechea masă încleiată, legată, tremurătoare, cu scene chinezești, a mamei — pregătirea lecției. O groază... Excepțiile latine din Gramatica lui Bazilescu învățate pe de rost, pentru ca, prin somn, în cele cîteva ceasuri dintre unu și șase, să mă ridic cu ochii închiși, îngînînd inconștient :

Ante, apud, ad, adversum,

sau

A, ab, absque, abs și e,

sau, iarăși,

Linter singur numai ține

De vorbele feminine.

Pe masă se întinde *teul*, cu care trag meridiane și paralele. Coastele țerilor se lucrează cu cerneală într-un amănunțit zigzag. Munții se fac migălos ca niște omizi

întortocheate. Coloarea de creion sau cea de pastel zugrăvește deosebit țerile. Numele se scriu în litere de tipar. Supt ferești se aude în marea tăcere a căsuței lătratul depărtat al cînilor pustii. Supt aceeași lumină tremurătoare, pe cînd sluga încotoșmănată suflă în cenușă ca să aprindă primul foc, tremurînd, copilul nedormit trage cizmele de glanț ori lungile cizme de piele cu tureacă, pentru ca prin atîtea noroaie ori prin nămeții de zăpadă să se tîrască la izvorul învățaturii.

Și, o bucată de vreme, nevoile unei familii așa de strîmtorate ni-au impus conlocuirea frumoasei doamne Băjescu, pe care — fata lui Uhrinovski „cel sărac“ — o apucasem sănătoasă, stăpîină în casa ei și care, acum, părăsită de soț, despărțită de copiii meniți a sluji, tulburată la minte, aiura nopți întregi, prevestindu-și moartea, care era s-o prindă mai tîrziu din fugă pe cîmpurile înghețate unde o dusesese bolnava desperare...

În cetire, în vechea mea carte iubită dacă măcar mi-aș fi găsit mîngîierea... Acea carte pe care o găsisem în biblioteca lui „moșu Manole“ prin săptămînile adăpostirii mele la dînsul. Volumele franceze din rafturile bunicului, aga Costachi Iorga, și calendare ca al *Ghimpelui*, în care G. Dem. Teodorescu își rîdea de Austria învinsă, pe care „o măsea o-nveninează“, și de Carol I, „Hop-în-țol“, căruia-i cînta :

Ia-ți lădița și domnița
Și treci iute Dîmbovița,

precum și colecția foilor războiului, *Războiul* — Weiss, *Războiul* — Grandea al poetului macedonean, cu chipurile celor căzuți, cu scenele de asalt, o atît de impresionantă lectură, încît, la atentatul contra lui Ion Brătianu, am întrebuițat stilul de jurnal ca să-l anunț prin scrisoare anume mamei.

Dar unde era timp pentru cetire ? Și apoi întrebuițarea manualului, a vechiului manual cumpărat de la alții, zdrențos și slinos, pe care-l legam singur, ajungea ca să dezguste de carte, ca să desființeze orice simț

al frumuseții literare... Doar cîte o carte de premii se adăugea la moștenirea părintească, trecută în mare parte unchiului de la Roman pentru biblioteca circulantă cu care-și mai creștea veniturile. Cu ce grijă îmi numerotam volumele așezate pe două policioare lîngă fereastra între ale cărui geamuri, prins acum de pasiunea păsărilor, botgroși, cintețe, stigleți, așa de bine îngrijiți că mureau pe capete, ascundeam o oiță, adecă o vrabie cu un punct roșu pe gușă (furnizam cu păsări și pe casierul Codrescu, fratele căpitanului cu burta străbătută de glonte, care era cel mai mare mîncău din Moldova, pe Iancu Codrescu, cu tinăra și frumoasa soție, Maricica Nacu — care, el, creștea și canari și făcea cuiburi pentru odraslele lor, mestecînd ghiudenui de care-i era plin buzunarul).

Era, în această bibliotecă, un vechi calendar franco-român al lui Asachi, din care mi-a rămas în minte povestea lui Lumînărică, bunul cerșitor ctitor și răspîditor de milostenii, și discursul lui Alexandru Hasdeu la școlile din Hotin, ca și cutare baladă a poetului moldovean, *Fabulele* lui Nichitachi, *Maeștrii Mosaici* ai Georgei Sand, traduși în românește. De la librăria lui Ivașcu prindeam uneori cîte un volum cu legătura de hîrtie aurită, din acelea pe care le răspîndea larg editura franceză Mame pentru copii ori de la Marcovici și Sassowski broșurile des tipărite ale lui Rîureanu¹, sau și cîte o încercare românească, puternic colorată, de a imita acest exemplu.

Până ce, într-o bună zi, supt influența mediului, am prins patima „haiducilor“ lui N. D. Popescu² și a imitatorilor lui, Tunsul haiducul, Bujor haiducul, Ghiță Cătănuță, cu ororile măcelurilor, cu stupiditatea dialogurilor, cu copilăria reconstituirilor istorice, din care totuși se desfăcea o atmosferă de viață rurală, cu lelițe cîrciumărițe, ibovnice și trădătoare ale voinicilor codrului, o întregă istorie, fie și pe jumătate falsă, de cîrc-serdari și de poteri, de lupte în marginea pădurii, de prinderi și evadări, de judecăți la curte și spînzurători. Oricum,

¹ Ioan Rîureanu (1832—1904) — profesor și scriitor.

² N. D. Popescu (1843—1921) — autor de romane și povestiri.

era mai bine decît *Contesa palidă* și *Marchiza sîngerîndă*.
Și în *Dorul inimii*, pe lîngă cançonetele curente :

Sînt Herr von Kalikenberg,
Tocmai din Berlin alerg ;
Avut mult protecțion.
Acordat conțesion.
Dat la mine mult parale
Și eu face dumîrtale
Trum de fer *alles gut*
Cum nimenea n-a văzut,¹

și tot felul de neroade cîntece de inimă albastră, erau și bucăți, iscălite de cei mai aleși poeți ai noștri, de care se alinta un sentimentalism începător. Și astfel, la bătrînul Kupermann, tatăl celui din Iași, așezat lîngă Ospenia cu ghereta lui, unde am cumpărat un Xenofont din secolul al XVIII-lea, pe care-l mai am încă, și o hartă a Orientului european de Rigas², pe care am pierdut-o de mult, am dat pe Lamartine în *Événor et Leucippe* și alte frumoase cărți franceze ale primei copilării în schimb pentru colecția tîlharilor și a cîntecelor.

Era prima inițiere în literatura română. Frumoasele ediții Socec, legate ca în Germania, cu portretul autorului în medalion, erau să mă îndrepte, mulțămită lui Băleanu, care mi le împrumuta — și care ne-a dus o dată, în clasa a IV-a, la biserica din Popăuți a lui Ștefan cel Mare, făcîndu-ne s-o descriem — vor corecta ceea ce era greșit în această lăcomie de cetit în limba noastră.

Pacea sufletului venea numai o dată cu vacanțele cele mari. La Roman aștepta marea bibliotecă a unchiului de acolo, cu cărți franceze de știință popularizată, cu splendide volume ilustrate despre tainele mării, cu nuvele ca acelea rusești ale lui Solohub³. Fără a pomeni scrierile înseși ale lui Emanuel Arghiropol: versuri, nuvele, amintiri din războiul de la 1877. Pachetele de ziare

¹ Una din numeroasele poezii satirice care demascau participarea lui Carol I la „afacerea Strousberg“.

² *Constantin Rigas* (cca 1757—1798) — poet grec, a trăit în Țara Românească, unde a fost unul din inițiatorii Eteriei.

³ *Feodor Kuzmici Teternikov*, zis *Sologub* (1863—1927) — scriitor rus.

veneau zilnic, aduse de Iacob Rivan, secretarul, și cu ce lăcomie mă aruncam asupra hîrtiei proaspete ! Oprit o clipă înaintea primejdiei științei și filosofiei fără Dumnezeu din *Contemporanul* lui Ion Nădejde, am ajuns să mă cufund într-o lectură care mi-a răpit toată evlavia lungilor așteptări în picioare în fața stranelor de la Sfinții Voievozi, lângă casa cucoanei Balașa, cu nucii bătrîni și prunii bogăți în goldane dulci.

Cînd nu rătăceam pe malurile Moldovei largi, unde se scaldau sîmbăta întregi tabunuri de evrei cari nu se sfiau să-și expuie goliciunile de ambe sexe, cînd nu atacam broaștele care-și scoteau din mlaștini boturile sure și ochii de aur, cînd nu dădeam vinovate tîrcoale cabinelor unor băi improvizate — și ce goană am tras noi trei, fiind și un tovarăș ocazional, care el ne învățase, înaintea unui frate care voia să răzbune onoarea familiei ! — cînd nu prindeam peștișorii cari se zbăteau în valuri, cînd, cu șapca de gardă națională a unchiului în cap și cu hainele de dril ale verii, nu rupeam ciorapii prin scaii deși în cari-și pieptănau mițele de păr galben murdar porcii mahalalelor, stăteam la masa lui „moșu Manole“, care, cu ciubărul în care-și recea vinul supt masă, îmi dicta pentru ziarul, pe care apoi, proaspăt venit de la tipografia lui Kubelka, îl pătuream și-l timbram, foiletonul tradus dintr-un Moléri pe care mă îndărătniceam să-l scriu Molière, ori, retras în colțul meu, redactam anecdote pentru pagina a patra sau judecam politica generală a Europei, nu fără a mă lupta crunt cu conducătorii ei, în articole pe care „moșul“ le găsea vrednice de a fi publicate în fruntea ziarului său *Romanu*, fără l, ca să nu se confunde cu *Romanulu* al lui C. A. Rosetti.

Ori vacanța deschidea și mai largi orizonturi. O trăsură cu zurgălăi, a „moșului Costachi“, ne lua în zori de ziuă de la Roman, și de-a lungul unui drum bogat în păduri, cu popasuri la fîntînile în a căror zamă se zbăteau fluturii albaștri, și hanuri curate și răcoroase, treceam, după multe ceasuri de răcoare și de cer senin, la Negrești, unde am deprins și alte ocupații decît ale cumintelui copil de văduvă, croind puternice zmeie bine încleiate și corogite, capabile să zboare vuind și la capătul a trei

păpuși de sfoară, să capete bilete trimese în vârteci până la slava cerului, să fluture imense cozi multicolore, de care am prins odată și un nenorocit de liliac, care a rămas sfâșiat în spinii unde căzuse. Și ce nu era acolo afară de carte, care nu pasiona pe unchiul și pe nimeni ai casei... Erau cele două rînduri de case, cele de sus, cu tablouri despre tragedia lui Maximilian¹, împăratul Mexicului, și cu lămpi prezintînd pe moștenitorii austrieci Rudolf și Stefania, cele de jos, unde se îngrămădea buna mătușă armeană, harnica ei soră, băiatul pe care-l va sugruma anghina, și fetele. Era orașelul însuși, cu șiragul de case evreiești mărunte, era ziua de tîrg strîngînd țeranii voinici, adevărați ostași ai vremilor eroice, din împrejurimi, era casa doctorului Vilară, mic, vioi, prietenos, și a plăcutei lui soții, fata „Lășculesei” de lîngă noi, și era fetița lor, Valeria; era vechea curte pustie a Mavrocordaților, în legătură cu moșia arendată de Aslan, cu nepoții mai mici ai vechilului Grigoriu, a cărui fată mai tînără, Agripina, așa de dulce, zăbovea o fetie întîrziată. Străbătînd prin coridoruri de mult nelocuie, sfărîmam ușile încuiate de stăpînii dispăruți. La capăt, băcănia blondului Alexe, fiul vitreg al cocoanei Aglaia, proprietărea din împrejurimi, comerciant român unic, cu barba ca a lui Maximilian a Mexicului, care vindea tot felul de marfă, de la stafide și rahat până la cele mai tari licheruri. În grădina plină de țîrîitul greierilor neobosiți, ascultam cîntînd cele trei verișoare: Aglaia, moartă apoi ca mireasă; Eugenia, a cărei viață, prelungită cîtiva ani, n-a fost mai veselă; și Lucreția, măritată la Huși cu casierul Brighiu. Tot șesul vecin era o mare de flori, un zbor de fluturi pe cari aveam cruzimea de a-i înțepa pentru colecție.

De jur împrejur se întindeau pădurile dese ale Vasluiului, în care am văzut odată scînteind baionetele unor manevre care se întindeau până la vechile „grajduri” domnești. Lîngă biserică, gîrla ne aștepta cu undele ei

¹ *Ultimele clipe ale împăratului Maximilian* — tablou, după care s-au făcut numeroase reproduceri, de J. P. Laurens (1838—1921), înfățișînd clipele în care împăratul se pregătește să înfrunte plutonul de execuție (1867).

reci. De jur împrejur erau urmași ai răzeșilor de pe vremuri, P. P. Carp însuși făcînd parte, cu toate ideile lui de nobleță lituaniană, dintre dînșii, prin Carp Lungul ; erau cei de la Oșăști, cei de la Alexești, gospodării largi, primitoare, în care o petrecere ținea trei zile și vinul de după sobă alături cu prăjiturile m-a făcut să dorm două nopți și două zile ; erau Motășeștii ; era bătrînul Negrea, de a cărui familie, oarecum înrudită, m-am apropiat mai târziu. Mai aproape, dincolo de velnița părăsită, era moșioara ținută în arendă de „moșu Costachi“ și via pe care o păzea, cu un cîne bătrîn și un motan stingher, uscat, drept, fioros și bun, vierul Malancea, supraviețuitor al războaielor lui Ștefan. În poiana pădurii de la Mera aștepta ermitul blînd cu fagurii de miere.

Caii suri de la docarul unchiului duceau prin văi îmbălsămate, cu porumbrele¹ vinete și porumburi coapte, într-o întregă lume nouă, unde nu era nici praf, nici cerneală, nici bănci, nici profesori, și nici înjurăturile colegilor. Ca o nouă religie mi se revela în locul aceleia, cu „morală lăuntrică“, și „dinafarică“, pe care mi-o inculca, tratîndu-ne la întîmplare și de „mascarale“, părintele Moisiu.

OV 62—87

¹ *Porumbrea, porumbea* — fructul arbustului numit porumbar.

VII. ADOLESCENȚA

Dintre cei vechi, doi, cu totul diferiți ca înfățișare, temperament și metodă, predau limba greacă și matematicile.

Leonescu era un absolvent de seminarium, cred, cumnat cu Savinescu; înfățișarea, și ca maniere, a unui episcop: solemn, dar bun, emfatic, dar zimbitor, cu o cută adîncă între sprincenele groase și cu mîna în favoritele de tăietură rusească, bogate, de un adînc castaniu, pe care-i plăcea să le dezmierde, lăsînd să se audă, cu sau fără căscatul comod, un voluptuos „eh, eh!” Pentru subtilitățile materiei sale desigur că nu era pregătit, și chiar textul în legătura lui de frază nu-i era clar decît după o prealabilă pregătire, care putea lipsi uneori. Nu voi uita niciodată hazul inițierii noastre în Herodot, care poate că spune povești bune pentru mințile tinere, dar „ionismul” lui cere cu totul altă preparație decît a Gramaticii lui Zotu sau a unei atît de ușoare linciuriri în Lucian. La prima lecție, de fapt, nu știam nimeni nimic, ba nu aveam nici cărțile. Profesorul era, însă, încredințat că fusese o altă lecție înainte în care ni se indicase cartea a IV-a, de atîta folos pentru noi și la istorie, ca una ce introducea în viața sciților și geților, vechi stăpîni pe meleagurile noastre. În fața tăcerii generale, glasul răsfățat al profesorului se întoarse spre mine: Eu sînt elev bun, eu sînt băiat cinstit, și harnic, și învățat; eu, desigur, pot traduce. Și, de sfială, am tradus — Dumnezeu și zeii Olimpului și ai tuturor popoarelor Orientului pot să știe singuri ce. Conștiința, o delicată conștiință care mijea, mă tulbura în două privinți: că spuneam ce nu știam și ce nu putea să îndrepte nici profesorul, de care, deci, abuzam, și că lăsam să se

creadă, rău coleg, că lecția a fost totuși dată. Dar recompensa a venit imediat: însuși textul, editat de Teubner, în Lipsca, al autorului grec, text din care poate mai am o parte, cealaltă fiind generos dăruită mai târziu Deborei Ilovici, fiica, locuind în aceeași curte a antreprenorului pompelor funebre, om prietenos, care pe stradă acosta pe oamenii mai în vîrstă cu fireasca întrebare: „Cucoane, da mie cînd îmi faceți saftea?“ Din greceasca primelor clase de „curs superior“ îmi aduc aminte aceasta — și atîta.

Frumos, cu părul blond, creț, des, cu niște pătrunzători ochi de un albastru adînc, aproape ireal, iute și elegant în mișcări, nervos de nu-l puteam urmări, sigur de știința sa și amoretat de dînsa, avînd o nesfîrșită plăcere să umple tabla cu cifre pe care un singur gest energetic cu buretele le făcea să dispară ca într-un joc de iluzii, profesorul Dimitriu vrăjea, acolo, pe scîndura neagră, o mai înaltă matematică, din care nu înțelegeam absolut nimic. Cînd venea teribilul ceas al problemei de tratat în scris, ca să nu dau hîrtia albă, făceam întăi o disertație... literară asupra problemei. Cîtă milă de mine trebuie să fi avut profesorul care mi-a „dat drumul“ pentru ca, aiurea, încă doi ani să fac tot aceeași tristă experiență...

Aparte, fără vrîsta aparentă, dar, desigur, trecut de patruzeci de ani, ardeleanul Marțian, directorul liceului supt „conservatori“, al cărui nume chiar părea că-i spune ființa, venea din altă lume, și o reprezinta neschimbată. Ultramontan care învățase, mi se spunea, în Viena, din care aducea o bogată, o impresionantă știință, el crea „sintaxa ornată“ pe care ni-o prezinta. Nalt, osos, bolnav, reținut de suferința lui de piept adesea acasă, călcînd și de aceea măsurat, cîntărindu-și vorbele, dar, în fond, cu toată această solemnitate, bun și iertător pentru cei cari, ca Arthur Stavri, care încă de atunci făcea versuri, îl așteptau în culoar ca să-l înștiințeze că nu sînt pregătiți pentru... ziua aceea, el dădea o înaltă demnitate — pe care n-o mai întilnisem la nimeni — catedrei. Traduceam acum din poezie, și *Georgicele* lui Virgil — cu un profesor care nu era nici plugar amator și care uitase

casa părintească, de bună samă a unui vrednic țeran de dincolo — nu ni erau inteligibile prin recomandațiile practice din ele, iar poezia ni scăpa și nouă, cum scăpa și profesorului, un așa de competent filolog. Dar eu, de la mine însumi, începeam a trăi în cugetarea din această limbă, deși mai târziu numai mi-am dat samă de procesul ascuns care se petrecea în mintea mea.

Bătrîn desigur era și profesorul de filosofie, Giurgea ; dar mai bătrînă filosofia prietenosului avocat, care se suia pe catedră așa cum venise de acasă, încheiat, deschiat, și spunea ceva așa de părintește, încît nu ne simțeam la școală, ci acasă la noi, cu o rudă în halat, de la care nu ascultam și nu învățam nimic.

Ce aleasă, în schimb, ce îngrijită, de o eleganță în adevăr italiană, era ființa profesorului de această limbă, care nu era impusă în program, dar o urmam cîțiva — avocatul Licu ! Și, astfel, de la profesorul cu ochii verzi, melancolici, cari păreau că văd undeva foarte departe, am aflat, pe paginile metodei lui Frollo, un viitor coleg al meu la Universitate, și ce spune în zborul ei darnic de ciripiri orice *peregrina rondinella*¹. Cînd, peste cinci ani, am făcut primul drum la Veneția, simțindu-mă ca de acolo, am avut un sincer gînd de recunoștință pentru filologul improvizat, care, în dorința de a ni arăta cît de mult samănă cele două limbi, apropia pe *neghittoso*² de „nișigăiosul“ său moldovenesc.

Germana era predată de pașnicul profesor Nicolescu, tot un ardelean poate, avînd placiditatea, aproape mecanică, de mișcări și gesturi a lui Marțian, dar fără motivele lui personale. De o notă bunișoară puteam fi siguri de la nesfîrșita lui indulgență, dar la această materie, care ne pune în inferioritate fatală față de colegii evrei, ce groaznică trudă a fost aceea care, în singurătatea odăii mele, nervos străbătută în toate sensurile, m-a făcut să pătrund pe paginile Metodei lui Ahn desişul declinațiilor și formelor verbale ale unei limbi cu totul altfel însuflețită decît toate cele cunoscute până atunci.

¹ *Peregrina rondinella* — rîndunea călătoare (it.).

² *Neghittoso* — leneș (it.).

Nu știu nimic despre lecțiile de științi naturale : cu profesor cu tot, ele s-au împrăștiat fără a-l mai putea regăsi pe dînsul, fără a le mai putea descoperi pe dînsule. Același lucru cu limba franceză. Aceste materii nu se poate să fi fost legate de un om nou sau de elemente nouă în predare. Dar pe doi profesori noi, chiar dacă materiile lor nu mi-ar fi fost așa de simpatice, nu i-aș fi putut uita.

Ne-am trezit la istoria Orientului — unde se rătăcise și manualul, vechi, dar foarte îngrijit, al unui Mandinescu, culegînd, sau poate traducînd, seminarist pentru seminariști, din, probabil, vreo carte în rusește — cu un profesor tînăr, deși nu foarte tînăr, a cărui păreche cu greu s-ar fi găsit. Mic, foarte mic, cu privirea ușor încrucișată, ceea ce-i dădea un aer misterios, cu mustața aspră rasă, tăiată scurt, Ioan Georgian, fecior de preot, care făcuse și studii la Paris, la „Hautes Études“, cum am aflat pe urmă, cînd el a apărut ca rival al fostului și, cred, în adevăr prețuitului său elev de la Botoșani, apărea vorbăreț, aprins, călcînd larg, potrivit și pasul, lîngă silueta înaltă, tristă, tăcută a lui Marțian. Cred că o dată au și locuit împreună, deși, pe urmă, vedeam de la casa noastră nouă, tot din parohia Sfîntului Ioan, la un carătaș neamț sau polon, căruia îi ziceam „buiă“ (boià), lumina care veghea până tîrziu în casa Măndiței Buzilă, fata Juanesei, unde Georgian se mutase. Spirit revoluționar, acest om cu neobișnuite scînteieri, dar și cu o ereditate care-l va smulge apoi de la catedra din București la Sf. Sava pentru a-l ținea ani de zile în zbulcîmii sufletesc al maniei religioase, vedea, singur, o altă școală. Distanța, necesară, între dînsul și școlarii săi nu înțelegea s-o stabilească decît prin știință, care nu-i lipsea, și talentul pe care-l avea cu prisosință, fiind, fără îndoială, unul din oamenii cei mai elocvenți, cei mai plini de vervă — se înscrișese și ca avocat — pe cari i-am cunoscut. Așezat pe un simplu scaun în fața noastră, el improviza după o carte pe care a isprăvit prin a mi-o recomanda. O am și acuma : nu e alta decît manualul pentru Universitate, plin de așa de frumoase descrieri, de fragmente literare așa de bine alese, de traduceri noi

din cărțile sfinte evreiești al marelui egiptolog Maspéro ¹. Pentru întâia oară atingeam în pregătirea mea de lecție, de examen, un așa de înalt nivel, și eram mîndru că nu mă înspăimîntă, precum eram bucuros că-mi place așa de mult.

Ioan Georgian era un om deplin, și tocmai de aceea el consimțea — mai mult, el găsea foarte natural — să ne trateze și pe noi ca oameni. Același lucru îl făcea, dintr-o tinereță doritoare de cît mai mult contact sufletesc, din lărgimea de orizont a unor studii universitare făcute, la Iași, până la capăt, dintr-o nesfîrșită bunătate de inimă, încă un profesor nou, Nicolae Răutu — și acesta apărut într-o nedespărțită tovărășie, lîngă noul „domn de științi naturale” pentru „cursul inferior”, Mironescu, mergînd alături, așa încît li vedeam înaintînd bastoanele perfect paralele. De Răutu, care-și continuă și azi o bătrîneță senină, în mijlocul bogatei sale familii, și care-și are în urmă o carieră politică în care din nou ne-am întîlnit, ne-a cîștigat de la început, mai mult decît Georgian, care, mai ales, ne impunea prin zîmbetul lipit de figura sa larg deschisă, care încununa un trup sănătos și voinic. Dar ce era cu totul nou la acela care aducea ultimele rezultate ale școlii lui Lambrior și le comunica prin note manuscrite era dispoziția — care ne ridica așa de mult în ochii noștri, ducîndu-mă pe mine până la hotarele, pe care, totuși, le vedeam bine, ale familiarității — de a discuta cu noi. Între Ortografia lui Băleanu și a lui erau deosebiri și, pentru a ne cîștiga de partea sa, cînd ar fi putut să ni impuie acestălalt sistem, el recurgea și la legile derivației, de care până atunci fuseserăm străini.

[.]

Străin și necunoscut ², incapabil, ca totdeauna, să mă recomand de la întâia încercare, pe care nu se putea să

¹ *Gaston Maspéro* (1846—1916) — egiptolog francez, autor, printre altele, al lucrării *Istoria antică a popoarelor din Orient*.

² Eliminat din liceul de la Botoșani pentru că nu executase o pedeapsă nedreaptă, Iorga trecuse, spre a-și continua învățătura, la Liceul Național din Iași.

n-o strice o timiditate a cărei vădine atîta vreme n-am putut s-o ascund, deci pradă oricărei întrebări imperioase, oricărei încruntări din sprincene, ba chiar oricărei atitudini în care aş fi putut găci neprietenie ori despreţ, am răspuns cum a dat Dumnezeu în anumite cercetări de noapte din cancelaria clădirii care s-a prefăcut apoi în Şcoală de Frumoase Arte şi în pinacotecă, şi care adăpostea atunci liceul, legată fiind prin vechiul arc din vremea lui Mihai Sturza, înjugînd strada care-i purta numele cu internatul a cărei mucedă şi murdară temniţă trebuia să mă închidă în curînd. N-am ieşit întăiul, birit, dacă nu mă înşel, de un sprinten elev negricios din cursul inferior, mai târziu prietenul meu de la Vălenii-de-Munte — doctorul Pîrvu. Dar, oricum, nu mai eram povară îngustatei case din Botoşani, mamă-mea putînd să adăpostească prin odăi ieftene singurătatea ei, şi pînea statului îmi era asigurată, o pîne pe care n-am udat-o cu lacrimi de mînie numai pentru că aproape tot ce era putere vie în sufletul meu fusese măcinat de teribila maşină sfărîmătoare a şcolii.

Am intrat astfel în bătrîna clădire neprietenosă, cu o curte îngustă şi prăfoasă, într-o clasă a VI-a, mică şi tristă, la capătul unui culoar care nu primise niciodată lumina şi unde putina cu apă îşi revărsa cuprinsul. Băncile scrijelate se ridicau răpede în amfiteatru, lăsînd în fundul văii mesuţa la care oficia, el însuşi pătruns de jalea acestui mediu, un profesor pe care, de sus — unde pribeagul îşi aşezase locul, lîngă un ftizic Tăutu, gata de moarte, şi doi evrei pe cari, cînd se ascundeau supt bancă la cetirea catalogului, un zdravăn băietan de la ţară îi ridica de păr ca să lămurească îndoielile cu privire la absenţă ale profesorului — îl vedeam mititel, grămădit şi, în cele mai multe cazuri, cu totul ridicul. Ce deosebire faţă de maiestoaasa catedră botoşăneană, de mobilierul proaspăt, de lumina care se revărsa asupra clasei de curînd părăsite, din largile fereşti deschise asupra curţii vaste, asupra livezilor bogate şi crenelelor casei Ciolac! Din stradă, huruieli de trăsuri, strigăte prelungi, de jălanie, ale ambulanţilor evrei, zburdăciunea zgomotoasă a claselor ieşite pe trotoare şi, la orice

deschidere a fereștilor joase, tot ce poate trimete, împreună cu praful, cu „colbul“ ei, o stradă rău și rar măturată.

Deși cunoscuți în mare parte prin lucrări proprii, apărute în volum sau în paginile *Convorbirilor*, deși legați, câte unii, de activitatea literară și științifică, renovatoare, al cărui organ fusese societatea „Junimea“, deci notorietăți netăgăduite și adesea personalități distinse, anumite defecte făceau ca și noii profesori să fie inferiori, în această calitate a lor, față de aceia de la care plecasem și, dacă nu făceam atunci o comparație care să contribuie la demoralizarea ce m-a învăluit de îndată, crescînd neconținut, e fiindcă asupra nedreptății și umilinții suferite cu cîteva luni în urmă preferam să întind un văl des de nepătruns.

Tineri nu erau aici decît doi, cari ei înșiși n-au avut nici o atingere cu sufletele noastre, unul fiind o fire desprețuitoare și violentă, celalt avînd o „dexteritate“ pe care n-o prețuiam de loc.

Încolo, tot oameni trecuți de cincizeci de ani, iar unii și mai înaintați în vrîstă, asupra cărora meșteșugul exercitate o acțiune deprimantă, cu atît mai mult cu cît aici nu era omul din Iași avînd a face cu oameni din Iași, ale căror roștuși de familie să le cunoască adesea perfect, ci mulțimea elevilor, destul de obraznică, dar fără curajul și tradițiile eroice de la Botoșani — adevărat că și fără profunda stricăciune, mizeria morală de acolo — era adunată de vîntul întîmplărilor în orașul mare, cu mulți funcționari, din toate părțile Moldovei-de-Sus.

Mai bătrîn decît toți părea profesorul de franceză, Alexandru Suțu. Urmaș de domn, avînd în figură liniile caracteristice ale nobilimii fanariote, slab, palid, cu nasul coroiat supt fruntea pe care se rătăceau vițe de păr alb, observînd în îmbrăcămintea uscată o distincție ereditară și înfigînd în cravată acul cu coroana princiară, acest om pe care descendența și creșterea îl meneau la altceva decît trista meserie care vădit îl dezgusta până într-atîta încît refuza să numească, în general, pe elevi, chemîndu-i după semne exterioare, ca : „Tu, cel cu cravata albastră“, lucra obosit și în silă, putînd avea, de altfel — el, care se pătrunsese de spiritul limbii, vorbită

exclusiv acasă, în care a încercat a traduce pe Eminescu, și care publicase o mizerabil tipărită istorie a literaturii franceze — așa de puțină satisfacție de la băieți a căror limbă se împotriva la orice încercare de bună pronunție franceză. Venea ca la osîndă, examina în neștire, adînc nemulțămît de orice manifestare, și ni aplica o metodă excelentă, dar neinteligibilă pentru cei mai mulți, aceea a Gramaticii istorice a lui Auguste Brachet, pe care o socotea ca a sa personală, ca „metoda“ sa — ceea ce făcea pe grăsuțul fiu de băcan gălățean, Soare, pe care-l pîndea un așa de grozav sfîrșit la bătrîneță, să spuie că „Suțu are metodă“, ori „n-are metodă“, după nota pe care o putuse căpăta. Cînd, în clasa a VII-a, omul de gust rafinat ni-a dat compoziții libere de făcut în clasă, cred că a mea despre Ioana d'Arc l-a făcut să mă privească altfel decît gloata desprețuită ; eu însumi am avut pentru întâia oară, așternînd acele rînduri calde de lirism pe baza unei cărți pentru copii de la acel Alfred Mame din Tours, dăruiță de biata Băjeasca, fiorul cum se poate scrie istoria, istoria însuflețită, singura de ținut în samă.

Nu va fi fost mai tînăr acel om de o extraordinară vitalitate — ceea ce l-a reținut pe lume până ieri — care ni preda istoria. Alexandru Brandia, cunoscut mie după traducerea manualului din clasa a II-a de la Botoșani, micuț, slab, zbîrcit, aruncînd pe catedră o pălărie trecută prin multe ploii și prăfuită de multe vînturi, ne privea de supt ochelari cu mărunții ochi negri nu ca pe niște neînțelegători sau ca pe niște dușmani temuți cu cari se dă zilnic lupta pe viață și pe moarte, ci ca pe niște rătăciți și răucrescuți cărora așa de mult ar fi vrut să li schimbe sufletul, umanizîndu-l și civilizîndu-l. Era ceva înduioșat, vibrant, dureros rugător în glasul lui, cînd, la teză, izbucnea : „Nuuu copiați ! De ceee copiați ?“, ca să termine printr-o amenințare de care trei șferturi din clasă, cu cărțile deschise în bancă — obicei mai rar la Botoșani, unde, însă, cînd se făcea, se făcea bine, dînd, e adevărat, profesorului supraveghetor cartea, dar fiind sub coperta ei... o alta — își rîdeau cu cinism. „Explica“ bine, viu, — cea dintâi „explicație“ la istorie pe care o auzeam — dar cerea să nu se treacă peste ce

spusese chiar cînd, cu toată lunga lui practică, greșise vreun amănunt. Îngăduia să se recurgă la cărți străine, și eu ceteam, urmînd exemplul de la Botoșani, din cartea de „istorie a evului mediu“, apoi din cea „modernă“ următoare ale lui Duruy, frumoasă lectură, prezentată simpatice, ca și manualul, pe care-l păstram cu sfințenie, al lui Maspéro.

Mai tînăr ceva părea profesorul de limba latină, Xenofont Gheorghiu, care, plecînd foarte tîrziu din viață, a lăsat așa de bune amintiri. Autor al unor studii de literatură franceză, apărute în curs de mulți ani de zile la *Convorbirile literare*, studii îngrijit scrise, care dovedesc cetiri asidue, dar cărora li lipsește orice farmec, acest om distins n-avea, desigur, o cunoștință adîncă a unei limbi așa de grele — cîtă distanță pînă la impunătorul Marțian, atît de stăpîn peste ce era mai greu în materia sa! — și nici pe departe neapăratul simț special pentru clasicismul antic. Corect în îndeplinirea datoriilor sale, el nu arăta o deosebită satisfacție că ne are în fața lui, ci, înăcrit, veșnic obosit, își dregea cu vîrfurile creionului o coafură creață și învoaltă, în care vrîsta pusese multe puncte albe. Mi s-a spus că e „domnu Codiță“, și cu atîta se încheia caracterizarea.

Limba greacă era a unui om de mare merit, care mulți ani a fost directorul liceului, neclintit de nimeni, identificat cu această situație, filologul de pregătire europeană Vasile Burlă. Nu era numai eruditul care dăduse *Convorbirilor* etimologii și articole de polemică, pe dreptate foarte ținute în samă, și cetitorul unei vaste biblioteci, pe care dureroase incidente de familie mă vor face s-o zăresc din odaia mea de oploșit la dînsul, dar, la acest superb exemplar de rasă moldovenească, un zimbru al lui Ștefan cel Mare, cu trupul imens, puternicul cap, ochii mari, dulci, glumeți și în fond triști, deasupra mustății arcuite asupra gurii sfătoase, un suflet multiplu, complex, nesigur de sine, pipăitor, se zbătea în acest formidabil înveliș, făcîndu-i viața capricioasă, nelogică, neconținut sfărîmată. Am aflat pe urmă că,

soț, din iubire romantică, al poetei Matilda Cugler, fusese însurat a doua oară cu o străină, și singurătatea lui va fi apoi ruptă de o a treia legătură, tot așa de romantică și tot așa de trecătoare. Cu noi nu era numai tolerant, rîzîndu-și de ignoranța, așa de răspîdită și așa de firească la o materie atît de grea, ci mergea pînă la glumă, pînă la ghidușie, atingînd și terenuri pe care, pînă atunci, numai „contele” de la Botoșani le pipăise, ca în ziua cînd ni dădea la *Odiseea*, pe care așa de puțin am înțeles-o atunci în farmecul ei eroic și pitoresc, explicația suplimentară că Nausikaa, cu ochii acoperiți cînd i-a răsărit din mare trupul gol al lui Odiseu, „se va fi uitat puțintel printre degete”. Dar noi nu știam aprecia această prețioasă zburdălnicie de moșneag și-l luam din cînd în cînd înainte, cu toată aparența lui masivă și accentele sonore ale glasului cînd voia să pară grozav de indignat. Astfel, cînd întreba pe cineva dacă „n-ar fi bine să rămîie oprit”, acela nu-și făcea pedeapsa și, chemat să răspundă pentru aceasta, declara că „a crezut că nu e bine”. Prin cîte n-a trecut, cum se va vedea, și îndrăzneala mea începătoare față de acela pe care îl iubeam desigur, dar a cărui autoritate devenise aproape total disparentă? Până și vorbirea bucovineană a lui „dom Berlă” ni dădea prilej de glumă.

Cu limba germană era chiar un adevărat scandal. Format la cele mai bune școli din Germania, doctor în drept și doctor în filosofie, fiul lui Teodorovici, filologul ardelean, fratele medicului legal, Octav Teodori fusese atins de o boală care nu atrăsese punerea lui la pensie, dar permitea unor tineri fără milă orice cruzime față de omul cu părul lung, fața stoarsă, vagii ochi pierduți supt ochelari, care se așeza pe catalog ca să nu umble nimeni într-însul. I se puneau întrebări, mai ales în clasa a VII-a, cu privire la cele mai frumoase fete din oraș, se simulau închideri între cele două geamuri, se dădeau lupte cu pachete de rufe din care răsăreau mînci și craci. El, incapabil de a examina, punea note la întîmplare. Ale mele erau foarte bune, pentru că, știind cît se putea ști și la Botoșani,

avusesem cutezanța de a-i declara de la început, cum tot mai rupeam ceva, că am făcut studii la Cernăuți. Fără a mai fi întrebat, aveam nota zece asigurată.

Matematicile le preda ceremonios, în hainele cele mai îngrijite, cu gulerul cel mai înalt și totdeauna proaspăt, trăgându-și manșetele când scria pe tablă, Lucescu. Dar, bolnav de piept, silit să facă îndelungate petreceri în țeri calde, el nu era un profesor permanent. La dînsul înțelegeam... cît de obicei, și această incapacitate absolută m-a dus la prima înșelare a unui profesor: în cursul unei teze m-am cerut la putina cu apă și am simulat o slăbiciune neprevăzută. O însemn aceasta alături de scrierea pe manșetă, silit de totala mea inaptitudine de a învăța pe de rost, a versurilor odiosului Boileau la Suțu și cu o nerușinată teză prezintînd „tăietura unui vulcan în momentul erupției“ la profesorul de științi naturale, de care va fi vorba pe urmă.

Odată, Lucescu a fost înlocuit cu profesorul de universitate Ralet. Nobilă figură boierească, aleasă atitudine a bolnavului de aceeași boală cu Lucescu, care-și domina suferințele, și, în același timp, o sinceritate, o spontaneitate, o genială dispoziție în a lua lucrurile de la început, personal. Cînd, în fața cifrelor de pe tabelă, mă opream total dezorientat, glasul slab mă îndemna: „Să încercăm! Să văd și eu ce s-ar putea!“ Am crezut un moment că poarta de aramă neclintită se crapă puțin în fața mea.

„Domnu Drăghici“, de la științe, gras, gros, bondoc, cu părul mărunț creț, cu mustața care părea roasă de molii — de aici porecla: cățeaua — cu glasul fără sonoritate, urmărind penibil pe carte numele fosilelor, la care cei mai obraznici nu lipseau să adauge *Catella magna*¹, imediat repetată și de profesor. Aici lecția era un perpetuu scandal: i se aduceau pietre din gunoi ca să le identifice, și se pare că într-adevăr le apropia de limbă. L-am cunoscut și altfel, în familia lui, de care a vrut să mă și apropie, și supt dascălul

¹ Cățeaua mare (lat.).

ridiculizat am descoperit un om fundamental bun, care, însă, desigur, își greșise meseria.

Mai că l-aș fi putut confunda ca aspect cu bunul bătrîn de la muzică, Dima, căruia nu i-am dat un ceas de cîntare, deși mă asigura că am „un glas frumos“.

Ce splendid era profesorul de desen, Șoldănescu, un pictor adevărat, care mi se înfățișa ca un sfătuitor mai în vîrstă ! Moartea timpurie a împiedecat dezvoltarea talentului său foarte real.

La română, un om de o imensă lectură, un spirit ascuțit și pătrunzător, autorul unor studii despre balada românească și viitorul alcătuitor al unei masive lucrări care pretinde a rezolvi, filologic și istoric, chestia originii românilor, Alexandru Philippide, moștenitorul numelui și temperamentului unui grec de geniu de la începutul secolului al XIX-lea, nu făcea decît să ne sperie. Mic, iute, mînios și furios, fulgerînd pe supt ochelari, pîrînd că vrea să ne înțepe cu vîrfurile mustăți, umflîndu-și pieptul supt vesta, jiletca bătător la ochi decoltată, improșcînd cuvintele la explicația care nu se înțelegea și bruscînd la răspunsuri și pe cei mai buni, el ni prezinta, ceasuri întregi, sprijinit pe cugetători germani ale căror cărți erau citate în nemțește, teoriile despre deosebirea între istorie, care spune cum e, știință, care învață ce nu e, și poezie, care se ocupă cu ce nu poate să fie ; ori, în clasa a VII-a, înșira o întreagă bibliografie poliglotă, cu necruțătoarea însemnare a anului și locului de tipărire. Pentru noi, timp pierdut...

[.]

Legăturile se puteau face, trebuiau să se facă în internat : în urîtul și scîrbosul loc de tortură, adevărată închisoare, în care căpătai ceva și din psihologia deținutului, al Liceului internat.

Peste stradă, o grădiniță cu doi-trei copaci, fără un strat de floare, în orașul care, deși mult mai puțin decît Botoșanii mei, era, în cartierele românești, totuși, numai flori înaintea casei și zîmbetul lor se răsfața la toate fereștile ; o tristă curte pietruită, mică de o cu-

prindeai într-o privire și totdeauna plină de lume; la poarta ferecată, ghereta de pază a portarului neprietenos. Iar în ce privește locuința, Doamne! Sus: dormitorii reci, înțesate de paturi — dormitoriul meu se chema, prin tradiția suferinții de mai multe generații, „Siberia“; două repetitorii, tot așa de rău încălzite, pentru cursul inferior și cel superior deosebit, cu supravegherea unor pedagogi, dintre cari unul singur, viitorul doctor Țurcanovici de la Roman, care avea iluzia că ne poate stăpîni prin cîte o vagă amenințare, era un om sănătos și voinic, pe cînd Antoniade cel blind, vorbind în șoapte, își tușea agonia — și în curînd era să-i vedem în biserică trupul neînsuflețit, capul blond, creț plecat prea curînd pe perina sicriului — și Maxim, care a mai putut trăi, vărsa sînge. Romanticul Sacchetti de la „Siberia“ venea numai ca să doarmă. Undeva, în fund, un gang întunecos, păzit de rufosul, murdarul „moș Cute“, ducea la latrine, care erau o groază. Peste antret, clasa a VII-a a externilor. Pe scări întunecoase, în faptul zilei, treziți de clopoțelul pe care, cu o infernală stăruință, ni-l sunau în urechi doi țigani bătrîni, aproape tot așa de ferfenițoși, ne coboram, rebețiți de frig, strecurîndu-ne spre lavatoriul veșnic umed, cu țevile de tinichea care trebuie să fi venit de la Mihai-vodă Sturza însuși, creatorul, în acest local putred de vechime și neîngrijire, al vestitei atunci Academii Mihăilene. Astfel curățiți, și pieptănați Dumnezeu știe cum și unde, mergeam în lungă odaie a rectoriului¹, care comunica printr-o fereastră îngustă cu o bucătărie în care nimeni n-avea curajul să privească. Acolo ne aștepta zilnica noastră learcă de dimineață, în care se puteau recunoaște slabe urme de lapte; duminica, trebuind să mergem la biserică, în care neatenția noastră era absolută, cafeaua aceasta era pur și simplu suprimată *ad maiorem Dei gloriam*². La amiazi, niște chiftele bocănețe, în care ai fi zis că s-a amestecat strujitură de lemn, ni împovărau stomahurile,

¹ *Refector* — sală de mîncare, într-un internat.

² Întru mai marca slavă a Domnului (lat.).

iar seara, o supă, un fel, care, la scurte intervale, era macaroane cu brânză, prefăcute într-un fel de sos gros, dezgustător, și, de două ori pe săptămână, dulciuri. Cred că statul dădea pentru această alimentație total insuficientă — eu mă aprovizionam peste gard, la olteanul cu strafide și, mai ales, cu alune, pe care le rodeam cu un apetit de veveriță — cincizeci de bani pe zi. Întorcându-ne dimineața la pupitrele în care învășasem seara până la zece, reluam, supt aceleași capace, somnul nostru întrerupt, pe care pedagogul, față de „domnii“ hărățgoși din cursul superior, trebuia să-l tolereze. Lîngă mine, egoismul lui Soare se hrănea singur, pofticios, din alimentele alese pe care le expediase tatăl de la Galați. Cutare alt vecin chitea albumul cu mărci poștale — mare și folositoare slăbiciune — pe care-l fura pe rînd de la toți colegii. Greoi, plictisit, pedagogul își tira pașii, pe cînd, din stradă, se ridicau iarăși strigătele, urletele, lungile plîngeri asiatice ale precupeților și zvonul mulțimii grăbite spre tîrg. Aerul, de timpuriu plin de praf, zăpăcea și mai mult mințile, pe care, jos, le aștepta interogatoriul profesorilor.

Ce putea să rezulte din acest fel de viață își poate închipui și cine n-a trecut printr-o experiență asemănătoare. De la o bucată de vreme, întocmai ca la închisoarea pentru delikte și pentru crime, nu mai reacționai : te părăseai unei soarte care nu se putea nici schimba, nici îmbunătăți. Orice grijă adevărată a ființii fizice — școala n-avea și nu avusese niciodată baie — dispărea ; puțini păstrau în dosul capacului de la pupitru un ciob de oglindă, ca să-și compătimenteze zilnic fața palidă, obosită. Îmbrăcămînții nu i se dădea nici o atenție. M-am deprins astfel, fără să fi auzit un cuvînt, dacă nu de simpatie sfătuitoare, măcar de milă, a nu mai scoate din șoșoni ghetetele, care, pe încetul, se muiau, și simțeam o deosebită plăcere că, în rătăcirea prin aceste triste culoare, nu mi se mai aud pașii ; m-am deprins a nu mai tunde părul, care se

lăsa pe umeri ; a nu mai reteza fulgii de barbă, cari se îmbulzeau sălbatec. Cravata o părăsisem, și prindeam cu un bold gulerul continuu ridicat. Cred că mă împodobisem și cu niște ochelari fumurii. Un adevărat Ion Nădejde, în mic, care se potrivea, de altfel, și cu o începătoare profesiune socialistă. Mai în vrîstă, mai rezistenți, colegii din clasa a VII-a, cei doi Crivăț — Nicolae și Panait — se uitau cu curiozitate la acela care părea, cum mi s-a și spus, „un ofticos ieșit din spital“.

Paltonul meu sur, apropiat de sobă, căpătase drept în mijloc o roată de pîrleală, care se vedea de la sută de pași : îl înduram, neavînd cum și unde să-l schimb și pe acela. O păreche de pantaloni largi, de aceeași culoare, arătau, prin amploarea lor, că sînt un dar de la unul din unchișii mei. Purtînd un băț gros, pe care nu știu unde îl descoperisem, străbăteam ca o ciudată arătare străzile Iașului, pe care se purtau și atîția oameni îngrijiți și fericiți. Eram în nota bisericilor curățite de tencuială, a zidurilor pe jumătate prăbușite și a puturoaselor colțuri de ghetu. O, săracul copil cu hăinuțe de pichet alb și brandeburgurile albastre, în ce-l prefăcuse școala, care — nu e așa ? — dă instrucție și educație și pregătește pentru o viață luminată și mulțămită !

Cînd, duminica, apăream la „moșu Ioanidi“, unde ajunseseră, se vede, a se deprinde cu iremediabila mea decadență — acasă scriam o carte postală într-un an — cite o fată frumoasă cu care vorbea, învîrtindu-se în călcîie, fratele, purtînd cocheta tunică albastră cu epolete roșii a Școlii militare, îl ruga discret să găsească mijlocul de a înlătura urîta și trista fantomă buhoasă și prematur bărboasă care apărea uneori în privazul ușii...

Încredere în mine nu aveam de loc. Mi se părea că sînt cel din urmă dintre proști, incapabil de a face și eu ceva, și că, merit, de altfel, unei morți apropiate, nu voi fi în stare să fiu de folos în scurtul termen al

unei vieți nenorocite. Notele le luam mai mult din darul de a putea prezinta lucrurile decît dintr-o cunoaștere adevărată a materiei, pentru care n-aveam nici timp, nici gust.

Nu știu unde ar fi ajuns această desfacere fizică și morală dacă, în acest iad, în care erau tipuri de tot felul, de la freneticii frecventatori de bordeluri, cei cu boli urîte, și de la cei cu apucături ascunse, pe cari-i prindea uneori o pornire de nebunie distrugătoare, care-i trecea pe un timp la infirmerie în sama babei Tasia, ființa cea mai cu milă din tot personalul ; de la doborogii foarte copti, pe cari-i prindeau cu slujnicile, acei cari pîndeau la fereștile subsolului, până la bieții băieței înspăimîntați, abia ieșiți din puful cald al părinților, nu mi-ar fi dat întîmplarea doi prieteni, cei dintâi prieteni pe cari mă puteam răzîma eu mai mult decît dînșii, cari erau mai siguri de sine și, deci, mai rezistenți, pe mine.

[.]

M-am așezat acolo cu leafă¹: patruzeci de lei pe lună, cu făgăduiala că de fiecare nou client pe care l-aș aduce se vor adăugi alți zece. Și imediat m-am pus pe lucru ca să adun lumea în odăile curate din fundul curții, lîngă frumoasa casă pe care, cu o soție a doua, tînără, fata avocatului Nenciu din Roman, și cu noii copii, o ocupa profesorul, avînd lîngă dînsul pe cele două fete mai mari, Lența și Natalița, și un bleg băiat funcționar, care trebuia în curînd să-mi arate taina căsuțelor din mahala, unde privighitorile cîntă nebune prin desișuri, iar în nopțile cînd acopere cu un vâl icoana, cîte o croitoreasă căreia-i e frică să doarmă singură se roagă frumos să-i cumperi o pălărie nouă de la modistă, dar să te faci că n-o cunoști pe stradă.

¹ Eliminat din internat pentru un motiv asemănător cu acel al primei eliminări, Iorga se angajează ca pedagog la internatul particular al profesorului Drăghici.

Erau acolo tineri, smomiți de mine de la pensionatul Disem, unde o domnișoară înflorea în fereastră la trecerea noastră, cu cari, în general, nu m-am mai întâlnit în viață : voinicul Radu Pivniceru, nalt, palid, devenit apoi profesor de matematici ; Popov — tot hușeni ; Melinte de la Roman, un uriaș ; apoi boierosul dorohoian Coroiu și francezul Rivalet, cu grădina frumoasă de la Cetățuia. Nu-i mai încăpea dormitorul, dar, în ce privește leafa, „domnu Drăghici“, care mânca împreună cu noi, el și familia întregă, anume căutăturile ale flăcăilor lunecînd spre cea mai tinăra din fete, m-a făcut să observ că el avea în gînd pentru leafa mea crescută prin ademenirile de colegi un termin final de numai șaiszeci de lei.

Cu această importantă leafă și adăugîndu-se tot ce se schimbă în corpul și mintea unui băiat de șaisprezece ani, cînd privighitorile cîntă așa de ispititoare în grădina cusătoreșelor din strada care nu în zădar se chema a Florilor, și cum, înaintea casei unde creșteam băieți — tot de pe la Huși și de aiurea din provincie, pe cari uneori trebuia să-i aduc la respectul autorității cu mijloacele recomandate mie ca indispensabile din cea mai arhaică pedagogie, înainte de a-mi conduce mica turmă, cu severitatea cuvenită, la liceu, trecea silueta blondă a domnișoarei Cornelia Stoica, spre care, cu toată experiența mea amoroasă, nu cutezam să ridic o singură vorbă de omagiu, sălbatecul cu căciulă, cu gulerul ridicat și cu ochelarii fumurii, ipohondrul care întreba de două ori pe lună pe bunul doctor Riegler dacă moare ori nu moare, s-a prefăcut într-un tînăr cu ținuta îngrijită, cu redingota de camgarn negru, cu pantalonii străbătuți de dungi roșii de mătase, fabricație a croitorului Hirsch, din piață, solemn ca un vechi diplomat. Rămînea — pe lîngă o neuitată pălărie sură, pierdută în singura seară de chef din toată viața mea, și tocmai în Strada Florilor — cilindrul cu opt reflecte, pe care-l purtau studenții, și bastonul.

Pentru ca să le pot purta, trebuia un lucru de nimic : să mai fiu dat afară o dată.

Aceasta a avut loc, cu toată greva pe care o provocasem pentru că voiau să ne așeze în bănci după catalog — și telegramă la ministeriu și o întrunire publică ! — numai la sfârșitul clasei a VII-a, și mi se pare că la însuși „domnul Burlă“. Între obligațiile cele mai nesuferite pentru o minte care se trezește la înțelegere și la creațiune e, desigur, impunerea de a asculta, când un grup de colegi e chemat la lecție, biiguiala, tăiată de observațiile profesorului, a celor cari nu știu și se eternizează chinuind pe acela care-i chinuiește. În acest timp eu ceteam în bancă una din cărțile franceze ale unei inițieri literare pe care de luni de zile o începusem cu o pasiune care mi-a salvat sufletul. Mi s-a cerut să aduc cartea spre convenita confiscare. Nu era a mea : o împrumutasem, cu atâtea altele, de la librarul Emanuil Haimann, care ținea, în Strada Mare, un depozit de cele mai noi cărți pariziene, și o ceteam în zare, netăiată. Și duhul raționalismului mă puse din nou în luptă cu autoritatea. „De ce s-o dau ?“ „Fiindcă e străină de școală.“ „Dar străină e și mantaua de pe mine. Voiți s-o luați ?“

De Paști, eliminat și de această „conferință“, eram liber să apar cu doritul cilindru în cap, fluturînd cel mai elegant bețișor. Iar cum „domnu Burlă“ era un om bun, cu neapărate reveniri, am fost chemat, rugat aproape, să revin pentru a onora examenul, nu cu ce învășasem în cele două luni de eliminare, ci cu ce, în câteva zile, astronomia lui Lucescu intrînd și ea în socoteală, furasem pentru ocazie. Și nu mi-a părut rău când, înlăturat și de la premii, am auzit din mulțime strigîndu-se „întăiul cu cunună“ Liciu, care revenea astfel la locul pe care, atîția ani de zile înaintea intrușunii mele, îl meritase.

Dar, pentru a fi ce eram în momentul cînd, retras la Botoșani, în casa primitoare a „moșului Iacob“ și a

**Elenu Drăghici, bunica dinspre
mamă a lui N. Iorga (colecția
familiei)**

**Zulnea Iorga, mama lui N. Iorga
(colecția familiei)**

**Nicu Iorga, tatăl lui N. Iorga
(colecția familiei)**

**Nicolae Iorga (la vârsta de
13 ani) și fratele său, George
(colecția familiei)**

bunei mătușe tinere Aspasia, unde cilindrul cu care paradam în grădinița de la „Café Français“, plină de fete frumoase, care se primblau în sunetul muzicii militare, nu mă împiedica să cercetez în taină gavanoasele cu dulceți de deasupra sobei, mă pregăteam de suprema încercare a bacalaureatului, îmi trebuise darul pe care ultimul an de liceu mi-l dăduse pe deplin, până la beția sufletească și la complecta refacere morală : darul ideilor de peste școală și al literaturii pentru care nu se „învață lecția“ și nu se pune notă.

OV 95—129

VIII. IDEI ȘI LECTURI

Literatura românească mi s-a mai vădit la „domnu Drăghici“ prin apariția *Revistei nouă* a lui Hasdeu, impunătoare prin proporțiile ei, prin luxul tipografic, prin coperta împodobită cu multe, o, cu prea multe flori și cu eroice chipuri de scriitori. Era și Delavrancea acolo, și era și Vlahuță, dar încă nu cunoscusem pe Eminescu decât prin legenda nenorocirii lui și prin apariția deodată, lângă otel „Traian“, a trupului îngroșat și greu la mers, a feței bugete de pe care smulgea furios orice urmă de mustață, pe când bățul căuta să lovească în diformele „turnure“ ale doamnelor. Ni-a trebuit timp ca să-l înțelegem, și a trebuit ca poezia lui atât de nouă și de adâncă să iasă din sepulcrul anilor vechi ai *Convorbirilor* de la Iași în eleganta ediție bucureșteană a lui Socec. Disidența *Revistei nouă*, pornirea ei contra *Convorbirilor*, duelul unui Hasdeu, total ignorat de noi în toate rosturile lui, cu Maiorescu, caricaturat ca Napoleon în „trilogia“ la care colabora și istețul, productivul filolog Lazăr Șăineanu, nu putea să-mi fie inteligibilă în toate urile zăcute de acolo. Dar aspectul publicației ne cucerise, și am avut o deosebită plăcere să comunic exemplarul cumpărat din banii mei de pedagog fetiței cu obrazii roșii care ardea între coalele de flori la pensionul Disem din Strada Arcului.

Dar o altă literatură, pentru care risipeam și ultimul „franc“ al câștigului meu, mă cucerise cu desăvîrșire, contribuind esențial la desfacerea mea din dezordinea și vulgaritatea care mă încunjurau și dîndu-mi convingerea că, mai mult decât atîția alții, pot măcar înțelege și simți.

Lîngă otelul „Traian“ se deschisese o librărie nouă, a cărei vitrină pe jumătate înghețată în lungile seri de iarnă îmi vrăjea ochii. Până astăzi a intra într-o prăvălie nu-mi e lucru cel mai plăcut, și mult timp sfiala mea făcea să nu mă pot hotărî a-i călca pragul. Aici însă ispita era prea puternică.

În adevăr, două edituri franceze își trimeseră cărțile în acest Iași al vechilor pensionate la care învățase Kogălniceanu și Alecsandri, al reprezentațiilor de teatru francez, al saloanelor, acum cu totul dispărute, lăsînd în loc o maimuțarie de snobi cu cîteva sute de cuvinte franceze ca pentru relațiile cele mai comune și mai banale din viața socială.

De o parte, volumele galbene ale lui Charpentier, cu onesta lor literă mărunță, îngrămădită, aducîndu-ni produsele masivei școli realiste, care cîștigase și neastîmpăratul spirit provençal, avînd anume legături cu neinfluențabilul rural care a rămas Frédéric Mistral, al lui Alphonse Daudet. Cruditățile voite, pentru a cuceri și reținea un anume cerc de cetitori mai mult poate decît pentru a învedera sincer și curagios o doctrină, ale lui Zola : *Nana*, cu lumea infamă pe care o descrie ; *La Terre*, cu sălbătăcia preistorică a instinctelor pofticioase ; *Le Ventre de Paris*, cu dezgustul movilelor de hrană care încunjură și domină, în halele pariziene, acțiunea ; *Germinal*, cu epepeea întunecată și dure-roasă a minelor — trecură pe rînd prin spiritul meu, pe care indecențele nici nu-l puteau atrage, cu atît mai puțin a-l perverti, dar lăsînd impresia durabilă a puternicei construcții arhitecturale, a frazei grele de sens, legată în cătușe trainice, ducînd descripții îmbielșugate și acumulînd adiective plastice, care a lăsat urme asupra scrisului meu de mai tîrziu.

De partea cealaltă erau cochetele cărți ale lui Marpon și Flammarion, de format mai micuț, pe hîrtie satinată, cu o literă ca mărgeaua, care era însăși o plăcere, cu ilustrațiile de un impresionism tînr și îndrăzneț, amestecînd în redarea figurilor nelămuritul unui capriciu simpatic. Daudet mi s-a înfățișat în această haină, cîntîndu-mi la ureche, chiar cînd, ca în

Jack, e sfortărea stîngace de a face ca și romanul întins al prietenului său, tot vechea melodie simplă și clară, așa de dulce, din cîmpiile Sudului francez, unde, în umbra măslinilor, cu frunzele de satin alb cîntă păsările țernei arse de soare, greieruși ca aceia de la noi, din grădina și via Negreștilor.

Poezie puțină. De aceasta : a lui Haraucourt, halucinatul ; a lui Maurice Boucher ; a lui Sully Prudhomme, a lui Coppée ; ba până și cea, otrăvită, dar atît de fermecătoare, a lui Richepin ; a mai vechiului Baudelaire, din *Florile răului* — mă voi apropia mai târziu numai, la Universitate. Și tot așa de critica unui Paul Bourget.

Fără a cheltui, însă, în anii din urmă ai liceului, aveam, prin librăria așa de prietenosului Emanuil Haimann, fratele marelui librar bucureștean, puțința de a străbate larg, în toate direcțiile, întreaga această literatură mai nouă a Franciei, în solidele, definitivele schițe, nuvele, romane ale lui Guy de Maupassant, autenticul descendent și moștenitor al adevăraților povestitori francezi, măsuțați, discreți, siguri, ca și în ușoarele înseilături, puțințel ștregărești, bune de export și în Orient, ale lui René Maizeroy. Cetite după pupitrul ridicat, cu greutatea de a prinde literele fără a tăia foile, ceea ce ar fi însemnat a plăti volumul, destăinuirile de frumuseță mi se făceau cu atît mai scumpe.

Am ieșit din aceste neconținute lecturi, pe lîngă care datoria impusă a școlii îmi era acum așa de puțin, alt om. O imensă lărgire de orizont, din toate locurile și din toate vremile. *Aici* era adevărata geografie și adevărata istorie ! Peste atîția ani de grea robie cu ghiuleaua „lecției pe mîne“ de picioare, acest sentiment al spațiului și timpului se lega de acela pe care-l prinsesem demult, foarte demult, și apoi îl pierdusem, pe vremea cînd romanele, cetite în copilărie, ale lui Alexandre Dumas-tatăl mă introduseseră, de la *Cei trei mușchetari* înainte, prin broșurile cu interesante și elocvente săpături în lemn, în lumea aristocrației cu pălăria largă, pana în vînt, freza de dantelă și spada la coapsă, lovind cizmele larg deschise deasupra. Și

simțirea se desfăcea din tot ce o apăsase până atunci, se curăța de lungile atingeri murdare cu o inevitabilă realitate inferioară. Era o înălțare răpede, neașteptată, amețitoare, până la o adevărată beție a spiritului, din subpămînteană frămîntare cu atîta noroi de mahala, cu atîta infecție de bancă și cu atîta seacă pretenție, proastă și rea, de catedră. O, sfintele mele cărți, mai bune și mai rele, pe care soarta prielnică mi le-a scos înainte, cît vă datoresc că sînt om, că sînt om adevărat, ca oamenii din țerile unde nu s-a întrerupt niciodată cultura, și de aceea, cu toată lipsa unei averi, moștenită sau cîștigată, cu cîtă nesfîrșită iubire, cu cîtă nesățioasă patimă v-am cules de pe toate drumurile, din toate tristele colțuri ale părăsirii voastre, din împrăștierea atîtor furtuni și catastrofe casnice, pentru a face din voi ce a lăsat mai prețios omenirea de pretutindeni și de oriunde, în casa mea, deseori mutată, până la permanența unui dar prietenesc, biserica celor patruzeci de mii de glasuri care înalță același imn, peste marginile morții cui v-a scris, acelui mare și nobil sfînt, martir totdeauna, care e idealul uman!

Acuma ieșirea în oraș nu era numai vizita la „moșu Ioanidi“, ori popasul la grecii de la Mitropolie, cu tichiuța neagră și pestelca albă, cari vindeau neasămănate cataifuri și baclavale mustind de miere, nici numai rătăcirea prin cărările pustii ale grădinii Copoului, ci comunicarea îndelungă, prin străzi pe care nici nu le vedeam bine cu ochii, către cei doi tovarăși ai mei, cari nu ceteau, dar ascultau bine, a cuprinsului cărților pe care mi le însușisem. Era o înviere, în cvasi copilăresc, a peripateticilor¹ Atenei, din care se scotea mai multă învățătură, mai mult folos sufletesc decît din toate lădoaiile tuturor catedrelor, ce sună a gol, din lumea întregă...

Cu un astfel de spirit, cu astfel de deprinderi și de aspirații, liber de crasa trecutului, cu ochii larg deschiși înainte, am venit și eu la proba, pe atunci înfruntată de așa de puțini și în împrejurări de impunătoare

¹ *Peripatetic* — care urmează peripatetismul, doctrina filozofică a lui Aristotel.

seriozitate, a bacalaureatului, dincolo de care înțelegeam fiecare ce largi, seducătoare și pline de primejdii, necunoscuturi se deschid... Căci era pe atunci, și până la copii, un simț al seriozității vieții, al datoriilor, care se impun, și al muncii fără care ele nu se pot îndeplini.

Înainte de a ajunge pe băncile Universității ieșene, din nou sigur pe situația mea, căpătată printr-un nou concurs, a trebuit să îndur, însă, ultima, și aceasta destul de grea, umilintă materială a tinereții mele.

O parte din această vacanță, în care nu m-am „preparat”, cum nu mă preparasem, îndeosebi, nici pentru examenele de până atunci, am petrecut-o, însă, la țară, la Ermil.

El moștenise de la unchiul său, Botez, moșia Zahoreni din Dorohoi, luase în arendă cuibul de răzeși al Brăheștilor din Borolea, moșia săracilor urmași de boieri, muncind la plug cu grija să nu treacă boii pe moșia proprietarului, și cu „cocoanele” ajutînd la dulceți în casa acestuia, dar îmbrăcați orășenește, politicoși și mîndri, și pe lingă aceasta și moșia lui Costică Iorga, mort cu mințile împainjenite, lăsînd ca moștenitoare pe verișoara de la biserica Roset, măritată cu fostul meu coleg de școală primară, Gheorghe Urseanu, apoi cu ofițerul Bălăceanu — Șerpenița, desigur un vechi Șipinți, din veacul al XV-lea, în această parte plină de amintiri, între Prut și granița Bucovinei, a Moldovei de odinioară. Iute, harnic, cu iubire pentru pămînt, și dacă nu și pentru oameni, el făcuse o frumoasă gospodărie, rămînînd în vechile case scunde și înguste ale celui Botez, unde văduva, sora mamei lui Ermil, Zinca Săcară, și a unui latinist, Ioan, ale cărui traduceri interlineare cu chirilice le păstrez în cărțile lui, își îngîna bătrîneța și decadența cu garafa zilnică, de care se aprindea așa de mult, încît amenința prin zăbrele cu o pușcă neîncărcată pe gazdă ca și pe „neamul lui”, care eram eu. De jur împrejur, moșii bine lucrate de mari proprietari legați de brazda lor : Costică Stroici ;

d. Gheorghe Stroici, căsătorit atunci cu frumoasa mea vară, Maricica Hasnaș ; Pănculeștii. Și Tudorachi Covrigarul, cu fata-i vioaie, era pe aproape, și lângă Săveni, în casa unui subprefect mutat, care făcea chef de plecare, am fost poftit și eu, ținînd de urît unei pretese ochioase, până ce Ermil, în domeniul căruia vînam fără să știu, m-a mînat acasă tot așa de imperios ca odată „moșu Costachi“ cînd, la vie, priveam mai atent oboseala subită a unei doamne pentru virtutea căreia, amenințată serios, el pornise în goana turbată a armăsarului negru pe care n-a vrut să-l vîndă nimănuia și l-a pierdut la cărți.

Multe am învățat acolo, mergînd la cîmp cu buna iapă care ne răsturna în fiecare zi și aștepta apoi să ieșim din căruță, dar, la nevoie, așa de prudentă, încît, exilat de la preteasa, am putut trece cu cît știam eu mîna podul de vergi și de fîn peste o largă baltă fără să se fi întîmplat nimic ; mai târziu a fost înlocuită cu un superb *trotteur*, pe care l-am dus și eu o dată acasă, dar singur eu știu cum, fără să-l pot opri, cu toate silințele mele, la scară. Am văzut lupul stînd vara cîncit în marginea lanului de popușoi. M-am culcat supt aria mirositoare de grîu aurit de care se izbeau bondarii greoi cu aripile roșii. Am privit, nu fără gînd rău, la fetele voinice care cărau snopii, cu cari meșterul clăditor făcea coperișul trecătorului palat de spice, și le-am văzut din nou, le-am auzit strigînd și cîntînd — altceva decît *Rodica* lui Alecsandri ! — în praful ridicat de batoza în a cărei căsuță verde cite o bălaie nemțoaică de vrîsta mea urmărea cu ochii o rază de soare. Am asistat la prinderea în iaz cu volocul a nenumăraților pești de argint. Am văzut vîîndu-se vrăbii cu ploaie, și o cucuvaie împușcată m-a privit cu desperarea ochilor ei galbeni ; am cercat să cresc becața rănită, căzută din stolul plecat spre lumină, și am jălit pentru calul isprăvit, lăsat să moară pe gunoaie. În nopțile clare, țintate cu stele, mi-a țîșnit în față focul care ardea clăile unui proprietar nedrept, și din vorbele fiilor de proprietari de la „dom' Drăghici“ știam că uneori și proprietarii asigurați o fac fără pedeapsă. Am auzit harmalaia țiganilor, o clipă colonizați pe pă-

mîntul lui Ermil, cari se băteau urlînd, cu copiii ca arme, ca să piară apoi ca pleava în cele patru colțuri ale lumii.

Dar am văzut și oameni venind încrezători la socoteală și plecînd deznădăjduiți că le-a crescut datoria. Am înțeles că sînt multe feluri de a măsura cu prăjina. Am scrișnit din dinți cînd biciul stăpînului a încunjurat trupul secerătorului întirziat. Mi-am dat sama de ce vărul pleacă seara pe prispa din grădină, unde mergeau, de silă mai mult decît de voie, fete al căror farmec nu era de obrazul lui. Am plecat de acolo dușman al unei societăți sprijinite pe astfel de baze.

Ce putea face mama ca să mă întreție în acele cîteva săptămîni ale întoarcerii la Iași pentru examen? Îmi era destul de greu că pentru acest timp căzusem povară — din nou povară cuiva! — lui „moșu Iacob“, care, așezat un timp ca inspector la piață de fratele său mai mare, ajutorul de primar, era acuma scos din funcție și pus în urmărire de aceia cari, prin lupte care duseseră și la focuri de revolver, luaseră în stăpînire țara, cu toate comunele ei. Bolnav, stingîndu-se pe încetul de oftică, pipăind dureros genunchii mei ca să-i compare cu bielele lui rotule dezgolite de boală, el făcea un mare sacrificiu găzduindu-mă, și trebuia bunul zîmbet veșnic al totuși chinuitei de griji „țata Aspasia“ ca să poată primi o conștiință în trezire ospitalitatea ce așa de natural i se oferise.

Dar pe urmă au trebuit plătite taxe, și știam cine le-o fi dat, ca să ajute o rudă săracă, și după ce stăruinți materne, făcute acum și în numele meu. Banii „domnului Drăghici“, plus un mic împrumut pe care-l priveam ca despăgubire pentru ce-mi oprise, se cheltuiseră de mult, și eleganta redingotă neagră începea să se roadă la coate, fără a vorbi de ghețele totdeauna dispuse să-și găsească o răsufătoare. Și, dacă se găsiseră cîteva „franci“ pentru „locanta“ de lîngă casa lui Pașcanu, locuința n-aveam cum o plăti, deși, încă pe cîteva săptămîni, am răsărit și la „moșu Ioanidi“, care mă privea acum ca pe un prieten și confident chiar al sentimentelor sale afară de casă, căci, în odaia

vecină, „tața Zinca“, redusă la o umbră cu părul sur tăiat scurt cît să-l poată sprijini gîtul descarnat, agoniza în chinurile fără nume ale cancerului.

Bacalaureatul l-am trecut, însă, mai cu cîte o excursie la via, cu triste amintiri pentru mine, a lui Șumuleanu, în odaia de otel unde mă primise ca tovarăș fără plată colegul Briul. Și ce otel! În dosul Mitropoliei, pe o stradă cu foarte rea reputație, o putredă zidire cu două rînduri, un han din vremea veche, cînd un Vanghele îl ridicase pentru popasul negustorilor de la țară. Jos, berărie și cîrciumă, cu fete care erau gata să se suie cu clienții lor de o seară în etajul de sus, unde multe odăițe se deschideau asupra cerdacului ce dădea asupra curții îmbulzite de lumē. Sunetul muzicei răzbătea la noi prin podeaua hîrșciită și neîngrijită, și de alături se auzea adesea altceva decît sfaturi bune pentru examenul de a doua zi. Lepra unui nobil oraș, aceste oteluri, fără deosebire pînă la otel „Rusia“, alt depozit de femei, unde era să dau concursul pentru catedra de universitate, auzind fără voie toate propunerile — și, vai! toate realizările — de prin odăile din dreapta și din stînga, și chiar pînă la impozantul otel „Traian“, răpede degenerat, cu același praf, cu același indescribibil miros de acru, cu aceleași covoare îmbîcsite de murdărie [...] Mi s-a întîmplat într-o noapte, cînd Briul, recomandîndu-mi să stîng lumînarea, dormea pașnic în patul de fier, iar eu, ca oaspete, mă cînceam pe o canapeluță, să simt întrînd cu zgomot un om străin care, cu orice preț, înjurîndu-mă, voia să mă dea afară, indiferent la amenințarea cu un revolver pe care nu-l aveam: la hîrșitul pe peretele soios al chibritului meu am văzut pe cine? Pe Cezar însuși, pe Cezar al lui „moșu Manole“, pe Cezar, tovarășul de copilărie, prietenul mai în vrîstă, cu bani de la mama din București, care, în cocheta uniformă de ofițer de artilerie, dar poticnindu-se în cizme, confundase odaia noastră cu aceea unde-l aștepta idealul său de o noapte.

Așa învățam eu pentru bacalaureat, și, cînd sîngele mi se suia în obraz de desperarea rușinii, însemnam, o dată, de două ori, de mai multe ori, cum se simte un tînăr care a trecut acum prin cea mai înaltă cuge-tare a scrisului cînd își aduce aminte că „a fost ținut de pomană“...

Examenele puteau fi o plăcere numai pentru teză. Ea are marele avantaj că îngăduie elevului să se coboare până în fundul sufletului său, să culeagă de acolo ce e mai adevărat și mai bun, să-și învedereze apoi și prin formă bogăția de nuanțe, delicateța de percepții, putința de creațiune în cuvinte. Înaintea hîrtiei albe dai examenul în fața ta ; nici o înfățișare străină, nici o temută privire necunoscută care să te influențeze, făcîndu-te, de obicei, mai prost — uneori cu cît mai prost ! — de cum ești în adevăr. Cred că voi fi scris bine, căci la această probă am ieșit, pe neașteptate, o mărturisește stîngaciul tuturor examenelor, cel dintăi, cu domnișoara Elena Buznea, mai tărziu d-na Meissner, în rîndul al doilea.

Din oral, în care am izbutit, recurgînd la tot cu-rajul meu, înaintea universitarilor necunoscuți, să-mi păstrez locul, îmi aduc aminte foarte puțin. Sînt emoții care înfig amintirile, dar sînt și altele care le distrug imediat, emoțiile asămănătoare, care se succedă. Văd pe Petru Missir, mic, rumăn, cu ochelarii pe ochii glumeți, urmîndu-ni, cu mersul lui iute, săritor, lucrul la înscris ; mai tărziu el era să fie mijlocitorul cu însuși Caragiale al debutantului literar și, până la sfîrșitul lui, lipsit de o femeie așa de iubită și căutîndu-și mîngîierea în ațipirea conștiinței, un sentiment de caldă grațitudine m-a legat de dînsul. Un gros dascăl cu figură de paracliser mă examinează la grecește, profesor de seminarium, deprins cu ruralii lui ; din „mă“ și din „tu“ nu ne scoate. Un candidat nu știa ceti grecește : „Ce grecească e asta, mă ?“ „Greceasca veche...“ „E prea veche, mă !“ Și tot de la seminarium ni venise un bătrîn, Gheorghian, care avea același nume cu fostul ministru liberal — așa de solemn cînd își prezinta frumoasa barbă căruntă, pieptănată în

doi părți — și care n-avea a face cu cvasi omonimul său, așa de fin și de complex, de la liceul din Botoșani. Cum, la istoria romanilor, îi povesteam din frumoasa carte, nobil tipărită și luxos legată, a lui Jäger, care plăcuse așa de mult lui Dimitrie Sturdza de pusesese s-o traducă, împărțind-o la premii, glasul lui neîncrezător mă opri, spuindu-mi țifnos: „Nu-mi spune mie de astea ; mie spune-mi ca la carte“.

Așa am ajuns student.

II — PRIVELIȘTI DIN ȚARĂ

PE VALEA JIULUI, SPRE HOTAR

Cerul e cu totul acoperit cînd pornim pe Valea Jiului, spre graniță. În lumina tristă a dimineții reci, umede, se vede lungul șir al caselor din satul Vădeni, în care intri îndată ce ai ieșit din Tîrgul-Jiului. Tot clădiri de birne încheiate, copereminte mari de șindilă, zimți de lemn înnegrit deasupra casei și a porții de intrare, înalte pătule de vergi împletite, movile de fin, coceni și frunzare străbătute de prăjini.

Apoi, cale de două ceasuri, între dealurile mari din stînga și cele, mai mici, din dreapta, se întinde lunca șeasă, aproape cu totul curățită de arbori, mai mult goală de case și sămănată cu pîlcuri de porumb.

Deodată, un vîntișor se ridică, și spărturi albastre se fac răpede, ca prin minune, în pînza lăptoasă a norilor. Soarele nu se vede încă, dar spre răsărit e un frămîntat pripit al negurilor deasupra dealurilor. Departe, tocmai în celalt capăt al bolții, costișe, văi se auresc ușor de raze al căror drum nu-l înțelegi ; chiar în șes, de tot aproape, vîrfuri de arbori se luminează puțin.

În sfîrșit, un zîmbet sfios pătrunde prin norii pe cari vîntul i-a suptiat pe încetul. Soarele însuși se ivește, întâi ca un șters disc de lună, apoi stăpîn pe întreaga lui strălucire. O mîngîiere caldă atinge obrazul, și în aceeași clipă cîmpul și zărilor s-au preschimbat. Porumbul zdrenșos pare înfășurat în scutece de aur, focuri roșii, galbene, albastre săgetează din roua luminoasă, depărtările se vădesc ca la ridicarea unei perdele, și tocmai în fund apar înălțimile albastre pe care călătorește o scamă de nori deșeșuți. Cite un cioban tînăr stă răzimat în bîtă și se închină puterii

de lumină, căldură și viață, care a biruit și-și urmărește dușmanii pentru a-i nimici.

Jiul nu s-a văzut încă, deși e foarte aproape, căci curge colo, la stînga, supt acea perdea de sălcii, sarbe, buhoase. O dată el scînteie în frînturi ale panglicii sale de argint. Apoi iarăși sălciile-l ascund cu totul.

Acum, în stînga, coasta se vede bine, acoperită cu păduri și casele satului Porcenii. În dreapta, Bumbeștii se deșiră în șes, cu case bune, nouă și o frumoasă biserică de zid. În față, munți mari, prăvăliți în neorînduială, parcă închid drumul, cu zăgazul lor bogat împădurit.

Trăsura găsește, însă, neconținut înaintea ei aceeași șosea bună, care se face din ce în ce mai sigură, mai netedă, mai *tare*, „ca țimentul” — zice bătrînul Geană, care mină gîrbovit, cu un lung țugui de căciulă ciudoasă pe cap. Cînd s-ar crede că va atinge muntele, ea lunecă pe priporul lui și stăpînește Jiul. Am intrat „în munte”.

Deasupra noastră e un puternic povîrniș drept, pe care pădurea de fagi, plantațiile de nuci au rămas numai sus, pe alocurea, pe cînd jos se rostogolesc bolovani, se scurge praf de piatră negrie, galbenă, roșie ca sîngele uscat, se înfățișează lespezi mari în colori întunecate sau aprinse. În față, din potrivă, stîncă sură, care răzbate numai ici și colo, e înveșmîntată într-o strălucită mantie de păduri și tufișuri.

Până la vamă, drum de trei ceasuri, e aceeași strîmtoare, cu un părete rupt de dinamită și de cazmale, spintecat în rîni de rugină și de arsuri, care s-a revărsat pe marginea apei în clădării sălbatece, și cu celalt părete drept, nalt, trist, singuratec, cuprins de sus până jos în zalea pădurii.

Între cele două creștete înalte e pus un petec de cer, pe care norii s-au prefăcut acum în destrămături

uşoare, linoase, care se pierd pe încetul în albastru. Soarele ţişneşte deodată rotund pe culmea din dreapta. Sînt unsprezece ceasuri, şi la trei el se va coborî, tot aşă deodată, fără să lase nici un joc de lumină în urma cufundării sale liniştite.

Jiiul nu mai este aici senina panglică de argint din vale. Umbra pădurilor l-a prefăcut într-un şivoi verde-uleios, care-şi schimbă la fiecare cotitură, la fiecare pas înfăţişarea, după toanele patului său pietros. Aici el înaintează iute pe un prăvăliş domol, mai departe e tăiat de dungi de spumă ca nişte coame albe ce filfiie; îndată el se rupe turbat în şuviţe ce clocotesc nerăbdătoare, cu un fişuit de răscoală, apoi el lunecă răpede printre marii bolovani ce-l strîng de aproape, se roteşte în vîltori, aruncă nisipuri colţurate, prelinge apoi liniştit părăţii unei pietre ce nu se poate mişca din loc, şi, în clipa următoare, el se va întinde, aproape încremenit în luciul său verde, ca o icoană a apelor fără curs din umbroasa, recea ţară a morţilor.

Şoseaua frumoasă e mai mult pustie, căci drumul acesta de stîncă, deşi leagă două ţări, cu multe greutăţi şi uriaşe jertfe, mai ales din partea noastră, nu schimbă între ele mărfurile lor. Abia a trecut mamina¹ greoaie, umflată, strîmbă a diligenţii, cu conductorul ei galonat, călători de toate treptele, bagaje în toate colţurile şi un tînăr de la oraş cocoţat în coadă deasupra sacilor cu ovăz. Rareori mai vezi cîte o căruţă cu drumeţi ce merg *dincolo*, grămădiţi cu lăzi, pachete, boccele şi burdufuri supt coviltirele gîrbovite. Vreun ţăran călare, vreun biet călător sărac ce urcă pe jos. Încolo, numai lucrătorii de la şosea: români, italieni şi nemţi, cari dreg în mai multe locuri drumul prăbuşit sau muşcat de ruină, cu şinele de fier, roabele, fierăriile şi întunecoasele căsuţe de adăpost ce şi-au durat, ţărăneşte, din lemne grosolane.

O dată, şoseaua trece pe malul drept al rîului şi se înfundă în pădurea unde vite pasc risipite supt paza unui moş zdrenţos. Schitul Lainici, o clădire făcută diu

¹ *Mamina* — namilă, matahală.

bani boierești amestecați în veacul al XIX-lea, supt vodă Caragea, se ascunde aici; și la dus și la întors am văzut în acest ungher tăinuit de lume mai multe neveste decît monahi.

De la vamă pînă la graniță, cale de vreo jumătate de ceas, munții Jiului și șoseaua, deopotrivă de pustii, se prefac întrucîtva. Spinările stîncoase cresc, lespezile spîrcuite la deschiderea drumului sînt mai greoaie și amenințătoare; mestecănul ia locul fagului, fiind sămănat mai rar decît acesta, și la sfîrșit se adaugă și bradul întunecat, care pătează însă numai uneori. Jiul se zbuchiumă acum, tot mai în fund, și, strîns mai de aproape între părății de piatră, cari-l călăuzesc, el nu mai știe de odihna verzilor ochiuri de liniște. Iar șoseaua, cu podurile ei de piatră bine netezită și cu cantoanele roșii ca niște castele, e o scumpă podoabă pentru o țară al cărei ban s-a risipit fără cruțare.

După cîteva rătăciri, ea a ajuns pe malul stîng. Un munte înalt, gol, cu fruntea ascuțită, răsare înainte. Jos, o gheretă și o pîrghie tricoloră stau în fața unui stîlp de hotar văpsit în colorile Ungariei, lingă care păzește un funcționar cu chipiul înalt. De acolo înainte, prin munți și vale, neamul românesc nu mai stăpînește țara sa.

La întors, apusul, strălucitor de aur șters, de ruginiu ușor, se desfășură cînd ieșim din strîmtoare. Și, în același timp, în răsăritul siniliu înflorește fața galbenă a lunii. Lunca întreagă, cu umbre mari, negre, pare înălțată în lumi de taină.

RÎMNICUL-VÎLCII

Drumul către Rîmnic, vechiul scaun episcopal al celui de al doilea Severin (după ce întâiul se pierduse către unguri), se desface din marea arteră de comunicație a țării la Piatra, un însemnat nod al căilor noastre de comunicație. Între Piatra și Slatina se trece Oltul, și calea ferată spre Rîmnic, care, de cîtva timp, duce și mai departe, spre Sibiiul fraților noștri, urmează destul de aproape cursul rîului, strecurîndu-se între lanuri de porumb de toată frumuseța. În stînga, cîmpiile de aur ruginit se opresc în dealuri neregulate, ca acelea ale Gorjului, pe cînd în dreapta ele se încurcă în pădurici cu înalți arbori supțirateci, sau se pierd în lunci, pe care pasc turme și vite risipite. În față, se înalță ondule, închizînd raza vederii, frumoasele dealuri ale ținutului de peste Olt, ale plaiului argeșean. Înfățișarea țării se schimbă neconținut aici, în dreapta, unde ochiul prinde tot lucruri nouă, în mici icoane pe care le înghite răpegiunea.

Drăgășanii, cu viile-i împutinate de boală, ale căror frunze verde-închis sînt pătate adesea de albastrul arămii prin care se mîntuie de pieire — cîteva case mari, moderne se desfac din fondul verde-prăfuit ; Rîurenii, cu bîlciul lor : împrejmuiți, haine albe împrăștiate pretutindeni, corturi de pînză, cară străbătînd șoseaua, pe cînd deasupra învîlmășelii plutesc răgete, sunete de talângi, strigăte de chemare ; Govora, locul de tîmăduire, de la care se vede numai halta, o cărucioară galbenă, un umbrar încununat cu un tricolor, terfelit de soare, de ploaie și de praf, și o șosea, a cărei țintă nu se zărește. Sau, în mai mărunt : mica păstorită pierdută în ierburi, care se uită la minunea fugară a trenului cu niște ochi mari-mari, limpezi ca ai florilor de

cîmp între care se ascunde ; ciobanul ursuz și mișos, umflat în blana-i de oaie cu părul în afară, făcînd să scriște supt opinca-i apăsată prundul unui rîu uscat, grupe de țărance cu fotele mai mult albastru-închis, cu dungi în lung, dar ici și colo mai vesele, mai împodobite, cu fluturi, cu cusături romboidale pe un fond roș-aprins. Dar satele sînt vădit mai sărace ; se vede tipul pe care Gorjul mai nu-l cunoaște, al casei-peșteră, cu un singur ochi de fereastră strîmb supt coperișul de stuf, căzînd zburlit ca o chică nepieptănată. Din trecăt se prinde o familie, altfel curat îmbrăcată, lucrînd la o astfel de locuință : gospodarul, suit pe coperiș, primește coceni de porumb și buruiene uscate, pe cari-i așază la picioarele lui. Și tipurile au mai puțină vioiciune și mîndrie : nu o dată apar copii palizi, cu o căpiță de păr albicios ca fuiorul. Moșnenii au dăinuit aici mai puțin, strînși de boieri mai mulți, mai vechi și mai răi : acest proces istoric apare în toate, și omul n-are aici rara frumuseță a unei naturi alese și felurite.

Se face seară, cu un soare roșu, fără raze, ce se lasă în neguri, pe cînd cerul vioriu e ușor învăluit de praful bogat al drumului, pe care un vînt puternic, un vînt avar, de secetă, îl gonește în nori fumurii de pe șoselele albe ce străbat lanurile și dumbrăvile. O gară modestă în care se primblă doamne în toalete moderne. E Rîmnicul.

În vălurile amurgului cenușiu și trist coborîm dealul *surpat* și, lăsînd la stînga Mănăstirea Dintr-un-Lemn, luăm un alt drum prin pădurici, care e al Hurezilor. O dată cu noaptea ne găsim într-un sat de case înalte ca acelea din Muscel : e Păușeștii-de-Otăsău, care trece, însă, răpede și se pierde în noapte. Cară se întorc, femei și fete aduc vacile acasă, țărani aprind țigări în porțile de lemn săpat, ciobănașii păzesc lingă focurile roșii ce pâlălăiesc în marginea porumbiștilor înguste. E mișcarea și bunăstare a unui sat de vechi moșneni.

O cîrciumă în codru, apoi suiș, în întunerecul prin care se împrăștie cîte o rază slabă de lună strecurată prin nori. Șiruri de cară se tîrăsc pe șosea în strigătele de îndemn ale drumeților, în glumele grosolane ale celor ce au petrecut la Rîureni ; o natișancă¹, venind tot de acolo, își sună tălăncile în urma noastră : birjarul răspunde printr-un chiot, oprindu-se, unui chiot trist ce se ridică de jos, din pădure. O împușcătură depărtată trăsnește răsunînd. Mai încolo, la o piuă, unde se opresc caii pentru adăpat, se aude în neagra singurătate pustie foșnetul răpezit al apei și bufniturile surde ale maiurilor pe sumane.

„Oamenii sînt buni“ — îmi spune birjarul, și, în adevăr, în locul unde e mai multă liniște moartă, o femeie singură, strînsă de frigul aspru în mantia-i de aba, mină încet boii spre casă.

Acum ne coborîm la dreapta, pe un drum de vale. Case țărănești întunecate, ici și colo focuri pîlpîind înaintea lor, gazornițe prinse în cui, luminînd golul cămăruțelor. Sîntem, în sfîrșit, la Hurezi. Întrăm pe

¹ *Natișancă, nadișancă* — un fel de brișcă.

supt turnul boltit, suim drumul de bolovani între ziduri, vedem lumini fugind, trecem supt alt turn, dincolo de care, de o parte și de alta, sînt mari clădiri vechi, și în capul scărilor ne primește maica starița.

Doamne, ce frig a fost afară!

PE OLT : CORNETUL

Spre graniță. Calea ferată merge întâi pe partea vilceană a Oltului, se strămută dincolo în Argeș și revine iarăși, către sfârșit, în Vilcea.

Oltul... Ce idei mărețe nu deșteaptă el în mintea cui nu l-a văzut niciodată ! Marele riu care dă numele unei țări, care desparte două climate, două înfățișări deosebite ale pământului nostru. „Oltul mare“, pe care-l trece Tudor din Vlădimiri, Oltul, ale cărui „unde spumegate“ bat, în poezia lui Alexandrescu, vechiul zid al Coziei lui Mircea întemeietorul. Aștepți maluri prăpăstuite, sălbatece, hotar adînc tras de natura însăși, aștepți ape învălmășite, vuind, ciocnindu-se de malurile ce se năruie de loviturile îngrămădite.

Ei bine, nu ! Chiar fără seceta care i-a îngustat atît de mult cursul, chiar fără arșița celor trei luni de lumină crudă, Oltul nu e „fluviul“ visat de ațiția dintre noi și cîntat de poeți. El n-are un pat adînc rupt în pămînt, și maluri romantice nu-l îngrădesc cu un farmec sălbatec. Măreția se află la noi numai în triumfala înaintare a Dunării împărătești sau în culmile de piatră goală ale celor mai înalți dintre Carpați. Numai acolo. Altfel, natura românească e bogată, fehurită, plină de farmec și de noutate, dar bună, prietenoasă, fără sublimități tragice, așa cum e și poporul ; vioaie, schimbătoare și luminoasă ca și dînsul. Oltul are țermuri, nu maluri, o albie de prund, iar nu o surpătură a solului sau un întins pat pentru ape largi. Adîncimea-i nu înfioară, și sirene de ispită și nenorocire, nereide minci-noase nu pîndesc în fundul întunecat al valurilor, ci numai păsări de apă, micuțe și neobosite, își răcoresc aripile în apele lui, mai mult plumburii decît albastre, sau de un verde vesel. Abia, ici și colo, spume, unde

cursul se ciocnește de dinții de piatră ai solului : nici atita zgomot și alergare zglobie ca la un torent din Valea Prahovei. El trece liniștit înainte.

Ca riu, însă, ca torent crescut în lunile de primăvară sau de toamnă, e altul : un uriaș nebun, care smulge arborii, care leagănă bolovanii ca niște jucării, care izbește mînios zidurile mănăstirilor ce-i pun stavilă și amenință să rupă panglica de prund acoperită de dungi de fier care formează drumul cel mare al timpului nostru. Dar aceste groaznice dovezi de putere nu le dă el, riul, din avîntul izvoarelor sale, ci ploaia revărsată din norii darnici și torentul ce se naște dintr-însa. E o mare furie străină, trecătoare, pe urma căreia rămîn apele plumburii, curgînd lin pe prund, în albie îngustă, spre Dunăre, care se face așa de lată prin alte ape, din țări unde soarele ia mai puțin din rîurile pămîntului.

RUCĂRUL. DRAGOSLAVELE. GURA DÎMBOVICIOAREI

Încă trei kilometri și sîntem în șchela cealaltă, Rucărul, ale cărui turnuri și case albe se ivesc îndată, la locul unde se întilnesc trei pietre mari, dintre care una poartă brazi pe coastele ei.

Rucărul adăpostea odată pe vameșii domnului muntean, oameni siguri și cu multă trecere. Astăzi, el are o școală, o primărie foarte mare, un otel cum nu mai poate arăta alt sat din România, o frumoasă și lungă primblare pe lîngă rîulețul prins în maluri îndreptate și pietruite și foarte multe case de o gospodărie aleasă. Noua biserică se înalță mîndră într-un colț, pe cînd cea veche se ascunde într-un cimitir întins, unde o cruce se ajunge cu alta. Doi meșteri din Cîmpulung, plătiți de un negustor grec din părțile Castoriei, ginere de boierinaș muscelean, au clădit acest lăcaș foarte cuviincios, cu pridvorul răzimat pe stîlpi de cărămidă. Zugravi cu imaginație au înfățișat în acest pridvor judecata cea de pe urmă, cu mulți draci negri ca țiganii și cornorați ca boii, cari au nume pline de înțeles: Zorilă, Negrilă, Cocoșilă și Zghidarcea. Frumoșii copii din sat, însă, li-au spart frunțile, li-au scos ochii și li-au deschis burțile cu pietre, și grozăviile iadului nu par potrivite cu o așa de blîndă țară, avînd atîta putere în oameni, atîta mîndreță în îmbrăcăminte, atîta seninătate nevinovată în cuget. Crucea unui mormînt proaspăt e încă împodobită cu bradul înfășurat în flori și în motoci ce a fost dus înaintea tînarului adormit, și pajiștea e stropită împrejur de flori căzute ce nu s-au veștejit încă, precum veșted e acela care a fost coborît jos.

După cîteva văpăi roșii, trecătoare, pe culmea Căpitanului, noaptea cade aproape dintr-o dată. În lipsa

străinilor, cari nu mai vin în Rucăr de cîtva timp, strada se face îndată pustie: luminile, abia aprinse, se sting la toate fereștile; și hanul se închide ceva mai târziu. Până și șuierăturile caraulei conținesc, și tăcerea nopții negre e sfîșiată numai de hărțăgoasele lătrături ale cînilor paznici, cari pîndesc zgomotele tainice din singurătatea muntoasă.

Dimineața a coborît neguri ușoare pe coastele muncelilor, pe care numai ici și colo le străbate o săgetare roșietică de raze. Sînt opt ceasuri acuma, și răcoarea nopții stăpînește încă văzduhul limpede. De pe toate cărările și potecile izvorăsc în strada albă țărani cu sumane negrii și cojocelul cusute, țărance a căror bogăție de fluturi și podoabe e acoperită în parte de mătali cafenii; unele dintre dîsele poartă ștremgărește pe albul fin al vâlului ce li înfășură fața oacheșă o pălăriuță bărbătească. Caii trăsorii ce ne va duce la graniță, înhămați în lung, doi cîte doi, scutură capetele coplesite de muști și de viespi veninoase, făcînd să bodogănească tălângile greoaie. „Domnul Avram” — prin aceste părți oamenii se cheamă Avram, Moise, Sălăvăstru, Ghedeon, Aron, Izichil — așteaptă pe capră, făcînd să fluture în șagă largul bici care pocnește îndemnător.

Strada pe care o urmărim se cheamă pe o placă de lemn „Strada Frontierei”, și ea urmează până în graniță, legîndu-se și cu șoseaua ce vine de la Pitești. Acest minunat drum a fost mîntuit în 1891 supt conducerea a doi ingineri români, antreprenorii fiind italieni. El se razimă adesea pe puternice întărituri de piatră, străbate poduri desăvîrșite și e apărat prin vergele de fier unde se deschid rîpe. Nu e o linie care să se înfunde drept înainte între firele telegrafului, care aici are altă cale, ci, încolăcindu-se ca o biciușcă răpezită, el înfășură deal și munte cu panglica-i albă. În urmă nu-l mai recunoști în șuvița zburdalnică care se joacă prin funduri de văi și se prinde de gîtul aspru al stîncii; înainte, cînd îl vezi alergînd nebunatic în veșnice rotocoale, nu-ți vine a crede că în curînd

vei fi acolo sus, pe înălțime. Aici, prin chefurile-i neașteptate, drumul însuși e o mare plăcere.

Soborul de uriași se ține și mai departe. În față, în urmă, la dreapta, la stînga, unde privești, fără o singură spărtură — căci drumul se strecură și nu cutează să taie, iar bielele rîuri sînt mulțămite că-și pot căuta de cale — vezi ceaunele răsturnate, căciulile cu țugui, tablele întinse, zimți, spinările ciolănoase. Sînt movile de nisip curat în care scînteie puncte de mica, mari movile umflate pe care nu se prind decît fire de iarbă săracă, sînt mormane de piatră, acoperite cu arbori rari. Dar piatra răzbate pretutindeni ; uneori numai ea e acoperită de crînguri și păduri de brad, de mesteacăn, cu frunzele pleoștite, de fag, care-și rășchiră până departe ramurile cu frunze lucioase ; codrii adînci și negri, stăpîni peste toate, nu se văd nicăiri ; până departe către hotar, unde sînt vîrfurile mai înalte, pădurea e numai o rămășiță a trecutului ei falnic, căci nevoia de bani a moșneanului a pus-o la biruri grele și a schilodit-o pentru totdeauna, fără s-o radă însă, cu totul, ca în țara de muncele ruinate a Sovejei. Prin coviltirul ușor al ierbii, printre trunchiuri și mai presus de ele, țîșnește însă piatra stăpînitoare : ici, ea se risipește în fărîmi albe, galbene, roșcate, care fac moșinoaie în marginea șoselei curate, dincolo, ea samănă coasta sau adîncul cu frînturi și lostopane ; aiurea, ea străjuiește drumul cu plăci înnegrite, murdare, lucioase, sau cu lespezi clădite în bună rînduială ca de mîna dibace a unui meșter uriaș ; de multe ori, în sfîrșit, ea încunună toate cu cîte o mîndră creastă sură sau ia în stăpînire întreg muntele. Lîngă Păpușa, verde, clădită ca o movilă, stă în față, peste Valea Dîmboviței, lungul părete sur, adînc scrijelat, gol, sterp, trist al Pietrei-lui-Crai, numită așa după unul din făloșii regi cari se întorceau cu fuga acasă la dînșii, lăsînd în urmă steaguri rupte, arme frînte și voinici morți, căzuți în mormane sîngeroase sau sămănați pe coaste și prin văile înguste ca frunze roșii, veștede, de toamnă.

Iată, cam la jumătatea drumului, cazanul Posadei, care amintește o zi ca aceea de strălucită biruință cio-

bănească asupra boierilor mari ai străinătății cotropitoare. O groapă se rupe supt munți ; colo, în fund, unde strălucesc case albe, e Dîmbovița, care trece ușoară, limpede pe prundul curat ; mai în față — rîpa goală, pustie, cu arbori și măracini. Odinioară prăpastia era împădurită, și numai ca o îngustă creastăură răzbătea calea negustorilor pașnici, pe care acum, spre sfîrșitul veacului al XIV-lea, ajunseseră a trece aspri ostași cu siguranța că au biruit și supus. Și, deodată, dintre trunchiuri năpădiră săgeți fulgerătoare, și această furtună de ucidere împinse oameni și cai mai în adînc, tot mai în adînc la stînga, unde sînt Cheile Dîmbovicioarei, strășnica strîmtoare prin care fuge sfios rîulețul, ca o șopîrlă ce lunecă pe coiful uriașului adormit. Din părății înalți de pare că ajung cerul căzu atunci strivitoarea ploaie a bolovanilor mîniei și răzbunării unui neam prea multă vreme călcat în picioare. Măciucile striviră țestele fudule. Cei ce se învredniciră de această primire abia mai găsiră, împuținați și acoperiți de răni, drumul de mîntuire al Brașovului. Mărire ție, Posadă cu adîncurile răsplătitoare, care ne-ai ajutat să păstrăm până astăzi viața frumoasă, albă, bună care înflorește de-a lungul veacurilor pe munții și cîmpiile noastre ! Mărire ție, mormînt de dușmani pecetluit cu roșia pecete a biruinții noastre !

Urmăm calea de stîncă înaltă, îngustă, întunecată în care, apoi, țărani lui Vlad-vodă, musceleni aceștia cu fața rotundă, ochii negri și trupul vînjos, au toropit pe ungunii măriei-sale puternicului crai Sigismund, care a fost apoi împărat. Un val de aer rece ne lovește în față. E sufletul aspru al strîmtoării, precum Dîmbovicioara grăbită e seninul și bucuria ei. De o parte și de alta a cărărușii pietroase, apărată cu parmaclîcuri de lemn, părății nemărgenit de afumați ai stîncii pustii sprîjină o șuviță de cer albastru-șters. Brazi detunați atîrnă de-a lungul scoarței sure, cu jalnicele lor crengi uscate. Iar în cîte un loc, ca prin minune, un mîndru fag hrănit cu apa limpede își deschide brațele verzi, răstignit pe stîncă dreaptă. Ca o amintire a pajiștilor mirocitoare, a cîmpiilor înflorite din locuri senine, cîte un clopot vînăt se ițește din smocul frunzelor mărunte.

Măreța temniță se deschide acum : e un ochi de lumină, de verdeață. Dimbovicioara se încălzește la soare, înainte de a pătrunde în grozăvia strîmtorii ; apoi, încă o dată, aceasta [o] cuprinde în brațele ei zdrențoase de aspră stîncă cenușie. Acum sîntem liberi.

De la căsuța albă de colo, la capăt, se deschide un drum înverzit, care suie pe nesimțite la peșteră. O țărancă bătrînă, adusă de spate și sfrijită pe oasele ei țapene, a adus lumînări ; și pe lingă dînsa se adună, vîzîndu-ne oameni de omenie — căci altfel se tem de nemții, de ungurii cu vorba neînțeleasă și aspră, cari se sprijină în ciomege cu vîrfuri de fier — o droaie de copii. Înainte pășește¹ un băiețel cu genunchile goale prin țării rupți, cu o cămășuică înflorită de arnici negre ; și ce mai căciuloi țuguiat pe părul lui bălan, tuns scurt ! Apoi vin două fetișcane care mărturisesc că sînt în clasa a patra ; cu cozile pe spate, o cămășuică înflorită mult în arnici negre și fotă roșie ; și, mai la urmă, altă fetiță, tot așa, cu ochii negri și părul bălan, zburlit și dirz, pe care celelalte o punnesc pe ascuns fiindcă prea se amestecă în toate rosturile. Tocmai la capăt, unde, deasupra scărișoarelor de lemn, se deschide înalta poartă ce pare săpată de mîni de om, se adaugă o altă bătrînă, grasă, roșie și vorbăreață, care pornește a spune că aici sînt oameni buni, cari se ceartă, adevărat, „pentru văcuța dumitale, care a intrat în curtea mea“, dar se împacă a doua zi chiar, căci nu pot sta doar așa prea multă vreme.

Acum în peșteră ! Băbuța sfrijită și gîrbovită, care tace, scoate bucăți de lumînări albe, de făclioare galbene, și le întinde fiecăruia : „Ține !“

Întăi, întunerecul din fund îți cam ia ochii. Vezi atît, că te înfunzi într-un negru beci sălbatec, cu pereții coșcoviți, buboși. În dreapta și în stînga sînt alte adîncituri, închise, pe cînd înainte lumina descopere într-una gurguie grosolane, crengi groase, strîmbe, chipuri grosolan cioplite, împărțite în două, lungi guri de iad, de pe care picură, *asudă* prelingerii leneșe de apă. „Acestea sînt *închîpuri*, ca berbecelul, ca mielul, ca

¹ Tipărit : *pășește*.

cerbul, ca boul. Jucării ale lui Dumnezeu. Da — zice bătrîna oftînd — că el face toate, și pe noi. Și, uite, aici e altarul, cum îl vedeți, cu masă, cu scaune : aici a stătut pustnicul, demult, dar de atunci au mai stricat oamenii.“

Ne întoarcem ; pasul lunecă pe bolovanii umezi, luminile zboară roșii pe părății îmbrobonați. Și, deodată, în fund năvălește un sul de albă lumină rece, care văpșește crud colțuri de piatră ; pare faptul unei zile de iarnă. Și la cîțiva pași mai departe poarta se înfățișează închizînd în pătratul ei ca o tablă de argint luciu, care e lumina cea bună a zilei.

Și iarăși suișul șerpuitor, ocolirea necurmată a „pietrelor“, a munților din ce în ce mai acoperiți de păduri. Case nu sînt, decît numai într-un punct singur, ratic o vilă zimbitoare, pe care o clădise un moșier pentru fiul său bolnav, care s-a stins de oftică la douăzeci de ani, și de atunci zăvoarele au căzut la ușa de intrare. Valea Dîmboviței, cazanul Posadei au pierit de mult în urmă, și nu se mai văd alte văi, alte adîncituri, alte locuințe. Păpușa, încunjurată de neguri care vestesc ploaie („Păpușa are neguri ; mîne cu siguranță plouă“, spune domnul Avram), luciul scrijelat al Pietrei-lui-Crai se ivesc, apoi pier, apoi se arată din nou, înșelînd, cum înșală orice îndepărtare, asupra locurilor și depărtărilor. Muntele Giuvala se ascuțește cu creștetul pe care dăunăzi au ars pădurile, lăsînd țerna sură și frunzișuri ruginite de flăcări. Jos e vama românească cu acoperemîntul de tablă roșie, iar după cîteva învîrtituri de roată, la un luminiș între muncele, lîngă crișma lui Aron Românul — cu bere de Feldioara și chelneriță cu fotă roșie — stîlpul cu cele trei colori ale Ungariei, care înseamnă stăpînirea străină.

Întorsul se face răpede, în abia două ceasuri ; privilegiile ce se desfășuraseră în răgaz la suiș se amestecă în goana coborîșului. Abia ai plecat de la Podul Dîm-

boviței, și ești în Rucăr, a cărei frumoasă biserică nouă îl vestește de departe prin turnurile ei.

Și acum, cu toate prevederile de furtună, se lasă o minunată seară caldă, cu cerul senin, a cărei catifea negrie e țintuită cu stele tremurătoare. Când se închide hanul cu două rînduri, și cîrciumele-și sting luminile și trăsurile se duc în drumurile lor, și lumea s-a culcat prin casele albe, nu se mai aude decît clocotul apelor râului fără astîmpăr, puternic acum în atîta liniște.

A doua zi, drumul spre Cîmpulung e plin de căruțe și cară. Pe o înălțime scociorită de cazmale, femei duc pietrele cu vagonete ; la acest lucru, la clăditul caselor și la atîtea munci grele, ele sînt prin aceste părți tovarășul neobosit al muncitorului, tatăl sau bărbatul lor.

Iată acum iarăși Nămăieștii (de la Nemoiu), cari, văzuți în față, sat și mănăstire împreună, dau o întipărire mai puternică și mai bogată. Pe o cărare pietruită te urci spre o biserică al cărei pridvor singur, prefăcut dăunăzi, e de zid, în afară, pe cînd stranele, catapiteasma și altarul se află în stîncă. O peșteră mică a fost scobită și mai bine și netezită pentru a primi zilnic rugăciunile maicilor, care sînt astăzi vreo treizeci și nu vor fi întrecut niciodată acest număr. Deasupra crește iarba, înfloresc florile și se înalță arbori, și pretutindeni în acest dulce colț de pustietate aromită, pe marginea drumului, de-a lungul îngrăditurii, pe cerdace și pe poliți, la ferești, în tot lungul arhondaricului, trăiesc, an de an, bucurînd privirile maicilor și ale drumeților, mușcatele roșii și trandafirii, garoafele catifelate, sfioșii toporași cu inima de aur, ochiul-boului deschis spre lumină, condurașii de ceară, gura-leului cu potirul închis și învoaltele nalbe cu trunchiurile înalte. Și ele fac rugăciunile lor, care nu sînt mai rele decît altele.

TÎRGOVIȘTEA

Mai departe, după desfășurarea Stradei Domnești, curată și cu casele cuviincioase, apar Biserica Domnească, o clădire adeseori arsă și prefăcută, puțin schimbată pe dinafară, în această ultimă înfățișare a ei, și încununată cu trei turnuri mari, ce se îndeasă unul în altul. Apoi, chiar lângă dînsa, cuprinsă parte în curtea bisericii, parte în a noului spital, Curtea-Veche.

Acum se văd, din acest rar monument al arhitecturii noastre laice, încăpătoare, trainice și modeste — după însăși firea poporului nostru — numai pivniți adînci, unde, în puterea unui contract cu primăria, bragatii sîrbi și-au făcut ghețăriile, odăi mari și mici, care n-au niciodată mai mult decît trei păreți și cărora li s-a spulberat de multă vreme acoperișul și li s-a năruit fruntea păreților; apoi o culme prin care se crapă două ferești moarte. Un mare turn rotund, al Chindiei, de unde se pîndește focul, arată în mijloc zidurile-i prefăcute în veacul trecut. Iar în dreapta și în stînga, despărțind curți, întrînd în case mai nouă, cu sau fără spoiala varului, boltindu-se peste strade urîte, strîmte, noroioase sau plîngînd în singurătatea pustie, acele ziduri de cărămidă trainică, pusă în lung și în lat, îmbinată cu bolovani, înaintea cărora seimenii ¹

¹ *Seimen* — soldat din corpul de infanterie mercenară, folosit pentru garda curții domnești. Mișcarea seimenilor — în realitate o mișcare socială antifeudală — începută aici în 1654, în urma încercării boierilor, care căutau noi brațe de muncă, de a transforma unele cete militare, privilegiate și scutite de bir, în țărani dependenți, supuși la clacă pe moșiile lor, a fost începutul unei mari mișcări populare — îndreptată împotriva asupririi boierești și a jugului otoman — careia i s-au alăturat, atît în Țara Românească, cît și în Moldova și în Transilvania, largi mase de țărani aserviți și de orășeni.

turbați de bielșug au oprit pe bătrînul patriarh Matei, stăpînul lor și domnul țării.¹

De atunci înainte, de la uciderea sfetnicilor de căpetenie ai domnului care zăbovisese prea mult între ai săi, de la închiderea porților cetății înaintea celui ce se- cu- venea să-i aibă cheile, de la moartea lui Matei în mijlocul părerilor de rău — ca un blăstăm apasă asupra vechiului scaun de domnie. În 1655, la București, seimenii seceră ca grîul copt capetele celor mai mulți dintre fruntașii țării: lăcomia lor despoaie casele și pîngărește bisericile, care rămîn cu păreții goi. Peste trei ani, Preda Brîncoveanu e tăiat aici, în „casele domnești“, de armașul păgînului Mihnea-vodă. Peste cîteva luni, beșliii² turcești ai aceluiași tiran aruncă pe fereștile care s-au făcut țarnă pe urmă trupurile sugrumate ale multora dintre cei rămași în viață, și dorobanții le calcă în picioare, pe cînd odăile răsună de cîntecele de triumf ascuțite ale muzicii turcești.

Apoi călăii se duseră și ei, spre pribegie și nenorocire. Străjile părăsiră locurile lor de pază. În curtea măcelurilor se făcu liniște-liniște. Șindila putrezi, și cărămizile căzură în sălbateca împleticire a buruienilor, crescute din pămîntul frămîntat cu sînge.

Dar iată că sosește domnia de bielșug și strălucire a lui Constantin Brîncoveanu. Pompa stăpînirii se întoarce iarăși în odăile cu totul prefăcute. Sînt din nou sfaturi, serbători, muzici; cu toate că, în vremea de înjosire și supunere, zidurile, ajunse zădarnice, nu se mai apără. În toamna anului 1713 vin încă la Tîrgoviște, în vremea culesului viilor din deal, bătrînul voievod, doamna, cononii, nurorile și micii nepoței, împreună cu obișnuitul alai. Dar, la Paști, aceiași oaspeți veseli pornesc, cu cenușa pe cap, spre temnițele și piețele de ucidere ale Constantinoplei.

Curțile domnești se înmormîntară iarăși, și an de an încheieturile lor de piatră se desfăcură. Spiritul plecase

¹ Azi, d. Virgil Drăghiceanu a găsit în adinec palatul de cărămizi al lui Mircea întăiul (1939) (n.a.).

² *Beșlii* — corp de cavalerie la turci.

de pretutindeni, și nu mai era nici o milă pentru amintiri. Poeți romantici veniră numai, la începutul regenerației noastre, să cheme umbre prin cîntecele lor și, pentru dînșii, glasuri tainice, răsunetele durerilor și bucuriilor, șoptiră prin spațiile goale. Bibescu-vodă, căruia-i plăcea să se îmbrace ca Mihai Viteazul, dură din nou Chindia, întru pomenirea trecutului și pentru locuința pompierilor. Și apoi iarăși geniul distrugerii se puse la lucru, îngropînd, răbdător, casele celor ce s-au îngropat.

DE LA TÎRGOVIȘTE LA CÎMPULUNG

Acum sîntem în Muscel, și îndată înțelegi numele acestui ținut. Muscelul înseamnă același lucru ca „muncel“, adică munticel, munte mic, deci deal înalt, pietros. Și așa și este de aici până la Cîmpulung, un *singur* muscel. Nu sînt dealuri de lut ca aiurea, ci treci pe pămînt negru frămîntat cu pietricele. Nu se văd risipituri, creștături, ruine, alunecări, ca în acele părți. ci pretutindeni ușoară clisă verde-deschis acopere totul, afară de îngusta linie jupuită a șoselei. Nu poți deosebi deal și vale, șiruri limpezi de înălțimi ; toată întinderea e neconținut boțită, coșcovită, în cocoșe mari care au nume și sînt numai cîteva, și în cucuie mici care sînt fără număr, care răsar la tot pasul și n-au nici un nume, firește. De cele mai multe ori sînt numai umflături rotunde, dar pe alocurea vezi și dungi, drepte ori strîmbe, muchi ascuțite ca o spinare de vită ; îndeobște, însă. pare că-ți stă înainte o mare închegată de toanele frămîntate ale clocotului. Păduri nu se află nicăiri, livezile sînt numai în sate sau în raza lor, dar copaci răzleți, grupe, perdele, se înalță pretutindeni, dînd viață frumosului ținut.

Sate mari nu se strîng, ci casele sînt presărate în toate părțile, stropite pe verdele dealurilor. Din vreme în vreme, trec cară încete, dar adevărata podoabă românească a Muscelului sînt călăreții, bărbați și femei, cari răsar pe o creastă și se pierd îndată într-o groapă, din care se ivesc iarăși în clipa următoare ; în ei pare că învie priveliști din vechile vremi ale luptelor pentru domnie, purtate în mare parte cu acești țărani. Turme de oi, cîteva vite albe sînt sămănate pe priporul dru-

mului mare, și băutura o dă rîulețul ce fuge nebunatic în adîncitura din stînga șoselei.

Se face seară în singurătate. Soarele a scăpătat după nori vineți. Încă o dată, toate se aprind de o trecătoare lumină roșietecă, de o fantastică tristeță. Apoi din cerul rece întunerecul cade ca o ploaie de cenușă. De pe vîrfurile unui deal se vede încă o înălțime verde și, mai sus de dînsa, munții de hotar, în linie vînată. Între dealul oel din urmă și Carpați e deschis „Cîmpul-cel-lung“, care nu se zărește încă.

Urcăm dealul în noapte, pe jos, pe cînd caii, în urmă, aburcă din greu trăsura, sunînd încet din tălăngi. Întunerecul creează păduri și prăpăstii de-a lungul urcușului, care nu se mai mîntuie, cu șerpuirile șoselei pustii. Arareori, un car înnegrește înaintea noastră venind din sus, și trece mai la vale fără nici un zgomot, ca o fantasmă. Un singur greier țîrîie de două ori, ca de spaimă, în iarba săracă. Secerea lui Crai-nou e înghițită îndată de norii vineți pe cari-i aduce de la munte vîntul iute, rece.

Și iată că de sus Cîmpulungul apare cu șirurile-i de lumini, într-o îngustă linie dreaptă, scînteietoare. Mult deasupra, pe înălțimea de dincolo, păzește o singură lumină de păstor, roșie.

Și spre orașul care asigură acum, de așa de departe, coborîm drumul albicios printre livezi negre, printre case rar luminate și drumeți ce se strecoară tăcuți. Și trecătorii de pe podul deasupra Rîului Tîrgului, soldați, femei, par umbre rele, care pîndesc și așteaptă. Numai lumina întreagă a centrului împrăstie norul de nelămurită tristeță care a învăluit pe încetul sufletele.

COMANA. DOBRENII. FIERĂȘTII

În căruțe cu paie, care zguduie amarnic, mergem spre satul Coeni, unde mi s-a spus că e o biserică veche și ale cărei vechi stăpîne, jupînesele Ana și Maria, au fost mama și bunica domnului ce se odihnește la Comana.¹

Îndată ne coborîm ca pe niște trepte uriașe prin pădurea Comanei, vestită printr-o luptă de acum un veac și jumătate. Rușii, în fruntea cărora se găsea bogatul, ambițiosul boier muntean Fîrvu Cantacuzino, au fost prinși aici de cetele turcilor și prăpădiți cu desăvîrșire.

Pe locul vechilor stejari cari fură străpunși atunci de gloanțe și stropiți cu sînge² sînt astăzi copaci tineri. Numai în unele adîncuri în care șoseaua trece printre două prăvălișuri adînci, trunchiurile fug mlădioase până la înălțimi mari, răsărind dese din țerna grasă pe care mucezește aurul șters al frunzelor moarte.

Sîntem apoi iarăși în șes, și, deodată, un dulce tablou de vioriu și albastru depărtat se deschide între coastele a două dealuri joase, la stînga. Apoi ne apropiem de marginea rîpei, și de aci se desface o strălucită priveliște.

Acolo, la stînga, sînt tot dealuri de acelea blînde în liniile și în culoarea lor. Drumuri albe, înguste se strecoară la picioarele lor, și ochiul deosebește prin acest văzduh limpede de toamnă punctele albastre, negre ale femeilor ce merg la horă spre alte sate, precum e, colo jos, Goștinarii. Printr-o largă albie moale, lipsit de maluri și aproape fără straja obișnuită de sălcii a țermurilor

¹ Radu Șerban (1602—1611).

² Ce imensă jertfă a noastră mai așteptau aceste locuri fatale (1939) !
(N. a) E vorba de luptele din primul război mondial.

noastre, Argeşul se răsfată în ochiuri mari, care se par lacuri de lumină albă. În locurile unde adîncimea e mai mică, se văd pete viorii foarte delicate şi, îndeobşte, rîul e aşa de scăzut, cu toate ploile de dăunăzi, încît drumeţii de duminică îl trec cu piciorul fără să-şi primejduiască hainele cele bune. Nu se poate o mai liniştită, mai veselă desfăşurare de ape.

Pe mal chiar, stăpînă peste minunata vedere, stătea din vechi curtca celor două doamne. Astăzi au rămas din ea trei rînduri de părăşi sau stîlpi în ruină, dintre cari cel din fund, foarte înalt, cascade, în al doilea cat, două mari fereşti goale. Până şi beciurile unde, mai dăunăzi încă, se păstra vin, s-au astupat pentru totdeauna.

Amintindu-şi de zimbitorul ţinut în care-şi trăise zilele tinere, Radu Şerban făcu şi o biserică, pe care o dresă după vreo jumătate de veac fiică-sa cea mică, Elena, soţia lui Constantin Postelnicul Cantacuzino, şi copiii ei mai tineri. E o lungă clădire destul de înaltă, cu pridvor ogival, cu un singur turn, fără strane ieşite în afară, şi cu un altar poligonal. Fereştile şi uşa au frumoase cadre de piatră săpate, şi de jur împrejur aleargă briie de zimţi, ciubuce, firide prinse cîte două.

ÎMPREJURIMILE BUCUREȘTILOR

Împrejurimile Bucureștilor n-au fost cercetate pe atita pe cît se spune de rău de dînsese. Dumineca bucureștenilor din popor și burghezie — „lumea bună“ se încuie în casă sau străbate vulgul în trăsurile bogate — se încuie pe stradă, în grădini, la berăriile de afară : „Luther“, „Oppler“¹, prin crîșme și cafenele ; Șoseaua cheamă până tîrziu noaptea, în timpul frunzelor, adecă al răcorii și tainei, drumeți singurateci, părechi bucuroase de umbra aleilor și zgomotoase familii în haine ce nu se poartă-n toate zilele. Herăstrăul a murit aproape cu totul, și el adăpostește numai aventuri, beții și, întîmplător, bătăi și sinucideri : mai dăunăzi otrăvile unei fabrici goliseră iazul de peștii cari formau una din ief-tenele atracții gastronomice ale localității.²

Aiurea nu se merge. Mănăstirile, care erau, în alte timpuri, și ținte de primblare pentru butce și calește, au acuma alți locuitori decît călugării, și porțile lor se deschid nenorocirii omenești de tot felul, iar nu dorinții vesele de a pierde cîteva ceasuri supt albastru, în mijlocul verdeții. La Văcăreștii lui Nicolae-vodă Mavrocordat, o minune de artă în vremea ei, sînt hoții, la Mărcuța — nebunii, la Pantelimonul lui Grigore al II-lea Ghica — un simulacru de castel vechi apusean înălțat în acest Răsărit pe la jumătatea veacului al XVIII-lea — sînt incurabili. Hoții au stat mai demult și în frumosul ostrov din lac, în care vreun domn de la începutul secolului al XV-lea a înălțat juvaierul de mănăstire al Snagovului și, în urma făcătorilor de rele, îndreptați spre alte temniți, ruina și-a întins mrejele de rădăcini sălbatece și ploaia a curs, până la reparația de dăunăzi, prin spărtu-

¹ Și ele mai părăsite acum (1916) (n.a.).

² Opera de refacere s-a întins și aici (1939) (n.a.)

rile mortale ale acoperişurilor prăbuşite. Cernica Ştirbei-
lor, veche de patru sute de ani şi ea — încă o mănăstire
în „baltă“, cu toate că aici iazul, năvălit de rogoz, e
fără frumuseţa celui de la Snagov — s-a făcut un cimi-
tir pentru înalţi clerici şi pentru familii care iubesc
pompa cavourilor, dar nu pot cheltui mult. Rămîn Căl-
dăruşanii, cam doşiţi, şi mănăstirile de maici Pasărea,
Ţigăneştii, unde puţinii oaspeţi sînt cele mai deseori tot
aşa de sceptici în materie de cuviinţă ca şi în materie
de religie.

Dar această regiune şeasă, în care se opresc apele
rîurilor, de care nu mai simte nevoie Dunărea apropiată,
nu e nici monotonă, nici fără caracter şi poezie. Vara,
şoselele şi drumurile şerpuiesc printre lanuri mănoase
şi înalte păşune, şi pe ele se mai strecoară, în raza de
viaţă puternică a marelui oraş, trăsuri, cară şi căruţi,
dintre care unele, încărcate cu scînduri şi lemne lucrate,
se coboară tocmai de la munte, găsind mai lesnicioasă
această cale ieftenă. Pădurici răsar din toate părţile,
cruţate de civilizaţia care n-ar trebui să se atingă nici
de acum înainte de aceşti arbori frumoşi şi binefăcători,
ale căror frunze, păturite an de an în mlaştină, au făcut
pămîntul bun de hrană şi în stare să ţie sate şi oraşe.
Satele sînt dese şi mari.

Niciodată însă aceste împrejurimi ale Bucureştilor
nu sînt mai frumoase decît în delicateţa tristă a zilelor
de toamnă. Tufişurile, bălăriile nu mai ascund vederea
cu verdele lor prea exclusiv în stăpînire. Se văd locuin-
ţile risipite, turmele rătăcitoare prin aurul şters al ima-
şelor moarte, pe care-l pătează, ici şi colo, de un verde
îndrăzneţ, vioi, o buruiană mai îndărătnică sau un colţ
de rîpă ferit de arşiţă şi de veştejirea paşilor. Lîngă
mirişti, lîngă porumbiştile presărate de cioturile frînte
ale strujenilor, arătura nouă, vînată de măruntele ploi
dese, aruncă vîrfuri fragede de verdeaţă din sămănătu-
rile anului ce va să vie. Iar pădurile cu braţe negre sau
înfăşurate încă în strălucite zdrenţe roşii, ruginii, gal-
bene, cuprinse de frigul iernii ce se apropie, par că se
apără prin negurile în care se înfăşură.

MĂRCUȚA. PANTELIMONUL. PASĂREA

Mărcuța se află tocmai în fundul aleilor și curților închise ale casei de nebuni. Cum vii de la București, ți se înfățișează dărîmăturile de rugină ale zidurilor și virfurile turnurilor fără frumuseță.

Până la bisericuța de cărămidă străbați însă — cu o jale carc nu te poate împiedeca totuși de a rîde uneori, așa de ciudate sînt unele vorbe, așa de neașteptate anumite mișcări — mulțimea totdeauna neliniștită și mai plină de noutate, de originalitate decît orice altă adunătură de oameni, a nebunilor. Oaspeții Mărcuței, „bolnavii“, cum spun gardienii, cari arată oameni blînzi și miloși, samănă numai prin trista haină pe care o poartă; încolo, fiecare se depărtează în alt fel de omul care trăiește în tovărășie liberă cu semenii săi. O învățătoare țupăie ca o vrabie, mlădiindu-se pe șolduri; un ofițer palid comentează cu glas puternic și rar știrile despre războiul ruso-japonez pe care le culege din gazeta deschisă în bătaia vîntului: e mîndru, pare că ar fi fost și el pe acolo. Chipuri pașnice, umile, zgribulite, fricoase trec șoptindu-ți că au nevoie, o *ncapărată* nevoie de cinci bani; ba unul cere *douăzeci și cinci* (mai puțin, nu). Un biet băiat merge lîngă părinții lui bătrîni, gîrboviți de vrîsta și de nenorocirea lor, cari împart cîte un gologan fiecărui tovarăș de boală al copilului lor (ofițerul refuză, ridicîndu-se elegant: „Sărut mîna, doamnă, eu primesc bani de acasă“). Un flăcău care s-a smintit fiindcă i s-a cerut de ai lui să învețe mai mult decît îl tăia capul șubred, merge neobosit, căutînd cu ochii lui aprinși de mînie pe acela care l-a nenorocit. Ce falnic trece unгурul care e încredințat că trăiește în India și că vînează lei și tigri: el înfruntă în treacăt pe supraveghetor pentru că obiș-

nuiște a fierbe oamenii (el, însă, nu se va lăsa, o, nu !). Un om cult, un scriitor, se uită cu ochii îndobitociți, întreabă unde se află regele și regina și se plînge că în vacanța aceasta n-a putut merge nicăiri. De peste un zid răsună cîntecul de o patimă strașnică, sălbatec, ascuțit, care pare desprins cu silinți uriașe dintr-un gîtlej însingerat al unei femei care se întoarce neconținut asupra aceluiași șir de sunete. Iar o bătrînă, dintr-o familie de moșieri, stă într-un colț, adîncită-n gînduri negre ; apoi se ceartă, batjocurește, se face a lovi, a arunca cu pietre ; se ridică, în sfîrșit, ca o fiară ce stă să se răpadă, și peste o clipă joacă zimbînd cancanul înaintea ofițerului care o privește desprețuitor ; încă o clipă, și păru-i, despletit în șuvițe albe, flutură într-o curte între nebuni ce fug speriați, pe cînd pumnii ei strînși bat pieptul ei galben, dezgolit.

Abia se deschide poarta din zidul înalt de cărămidă tare și ajungi în curtea bisericii. Clădirea e veche, fiind făcută întăi cu cîțiva ani înainte de Mihai Viteazul, din evlavia acelu logofăt Dan, în casa căruia au fost uciși, la 1594, turcii din București, de către oștile răzbnătoare ale voievodului răscoalei. Pe atunci ea era numai mănăstirea logofătului Dan ; în vremea lui Brîncoveanu, la vreo sută de ani de la întemeiere, o coboritoare a ctitorului, fata armașului Marcu (sau Mărcuță), Vișana, a cheltuit pentru înnoirea zidirii. Dar dacă de atunci vin cele două rînduri de ocnițe, stîlpușorii rotunzi de cărămidă cari întră în făptura lor și tot planul cu abside octogonale, pridvorul cu doi stîlpi, zugrăveala, întăia clopotniță, cadrele frumos sculptate ale ușilor și ferestilor pornesc de la altă înnoire, supt Grigore Matei Ghica, un mare ziditor de clădiri sfinte, ctitorul Frumoasei și al Pantelimonului, lîngă cele două capitale. Chipul domnului, al doamnei Zoița, ale celor cinci copii se văd făcute în biserică, la dreapta, de un foarte bun meșter, care a dat o înfățișare dulce fețelor cumiști ale beizadelelor. Peste vreo patruzeci de ani, Alexandru Ipsilanti, alt domn bun din vremurile rele, înălță și mai sus

turnul și dură zidul dinlăuntru, paralel cu zidul de împrejmuire, și pentru aceasta păretele din stînga al bisericii poartă chipul său și al doamnei Ecaterina. Din timpuri mai nouă vine tencuiala groasă, spoiala trandafirie care s-a așternut peste vechea cărămidă, precum și turnulețul de lemn de pe coperiș. Iar din vremea noastră este ruina care jupoaie și năruie acuma toate.

[.]

De la Cernica o largă șosea (șoseaua Brăilei), printre arături proaspete și pajiști pe care ploile de o săptămînă întregă au trezit, după seceta îndelungată, un verde nou, tînăr și vesel, ca acela din april ce se trezește. În zarea vînată se zăresc copaci răzleți.

Apoi altă șosea, mai îngustă, se desface „la maici“, adecă spre Mănăstirea Paserea. În curînd, ești prins de pădure: înaltă, deasă, cu trunchiurile tinere strînse unul lîngă altul, ca trestiiile bălților. La capăt, un sătuleț cu casele foarte păcătoase, strîmbe, joase, goale; o crișmă unde benchetuiesc niște cărăuși foarte dîrji, pe cari-i așteaptă cară cu scînduri. Apoi mănăstirea se vede răsărind din pădurea nouă, cu turnurile ei roșii, verzi, albăstriei-sure.

E o zidire de tot nouă, întemeiată de evlavioși călugări de la Cernica în zilele de strălucire ale mării mănăstiri vecine. Nu e nimic frumos în stil, dar cuprinsul e larg supt boltirile înalte, și icoane strălucitoare de argint nou, sămănate cu pietre scumpe, se văd în toate părțile. Un cimitir curat cuprinde cîteva monumente costisitoare ale morților bogați aduși din București, de unde vine, zilnic aproape, atîta lume pentru a petrece — cu mai multă sau mai puțină cuviință — ceea ce mai-cile arată că nu pot împiedeca, așa fiind datina.

Ce întors de strălucită taină! Soarele a căzut peste hotarele zării, lăsînd în urmă capetele mantiei sale de trandafiri, viorele și aur șters, care atîrnă încă multă vreme în văzduhul umezit de ploi și măturat de vîntul furtunos. Arăturile sînt negre ca miezul nopții, și imășurile de un verde-untdelemniiu se întunecă treptat, cu drumeți ca umbrele, cu turme ce trec tăcute, cu mișcări

line ca ale spicelor supt adiere. Crengile arborilor taie cerul cu aspre dungi cernite.

Și, pe șoseaua care nu se liniștește, trec spre București olteni cu coșurile pline de struguri, băietani oboșiți, moșnegi ce pipăie calea cu toiegele, căruțe de măcelari ce duc porci zvîrliți pe scînduri și vite ale căror gîturi atîrnă, harabale cu bețivi, velocipediști cari se opresc la restaurantele cu cîte două rînduri din marginea șoselei, trăsuri de piață întorcîndu-se grăbit, cu oarecare frică, printre toată această mulțime de țigani, de sîrbi (adecă bulgari) și de orășeni rău năvăliți. Frumoasele sate cu coperemînte roșii nu se mai deosebesc, dar Pantelimonul negru e încins de brîul luminilor electrice. Mai departe, prin drumul fără felinare al șoselei, prin stradele bune și cele rele, prin nesfîrșita piață a Oborului cu rămășițele de paie ale ultimului tîrg și scheletele de chioșcuri ale Moșilor, ajungi în Bucureștii de lumină și zgomot ai centrului european.

PLUMBUITA. CĂLDĂRUȘANII. ȚIGĂNEȘTII

Bucureștii se mîntuie prin drumuri bune între case rele. Sînt mahalalele-șosele, care înșiră locuinți sărace, sprijinite strîmb în stîlpi gîrbovi, bojdeuce ce se chiorcoșează la soare prin ferestuici turburi, ca niște pisici bătrîne. Astfel e și Șoseaua Colentinei.

Ea aleargă drept înainte, tăind un șes cu modilci de movile, asupra căruia april a zvîrlit acum mantia-i de rege tînăr, numai în catifea verde și în flori albe. Apoi șiragul de căsuțe e alcătuit tot mai rar, pînă ce singură dunga cenușie a drumului desparte nemărgenirea cîmpiei învălurate.

În stînga se văd acum două grupe de arbori și de clădiri în jurul a două biserici. Biserica dintăi e veche și o împrejmuiește un zid de cărămidă ce se risipește pe încetul. E Plumbuita, care înșiră încă toată împrejmuirea de acum trei sute de ani, pe cînd biserica, păstrînd la jețul domnesc rămășițe în piatră de la începutul veacului al XVI-lea, stele cu multe ramuri, lei săpați grosolan, se acopere cu zdrențele unei reparații ieftene. Aici, de o parte și de alta a șoselei, pămîntul e mai frămîntat decît aiurea. El pare făcut pentru ascunzători viclene, pentru răpeziri prăpăstuite asupra dușmanului. Și cu adevărat o luptă s-a desfășurat acum aproape patru sute de ani, în octombrie 1632. Matei Basarab, domn nou ridicat pe scutul unei răscoale, era între Dudești și Mănăstirea lui Mărcuță sau a Mărcuței. Dușmanul lui, Radu-vodă, domn legiuit cu tuiuri de la împăratul turcesc, își așezase tabăra între Obilești și această Mărcuță, căreia i se zicea atunci Mănăstirea lui Dan, vistierul lui Mihai Viteazul. Lupta s-a dat lingă Plumbuita. Matei, pe care-l dorea țara, învinse pe aceste

locuri, a căror verdeață palidă de toamnă a fost smălțată cu floarea neagră a singelui.

Astăzi clopotnițele scînteie vesel supt focul vioi al soarelui de dimineață, cirezi străbat în fund pășunea grasă și din adîncul crengilor care adăpostesc pe cîntăreți se înalță cîntece pentru lupta de iubire prin care se ține lumea. Ce puțin e pentru atotputernicia naturii o vărsare de sînge ca aceasta, care ține două zile și se încheie, lăsînd numai gropile proaspete până la cea dintăi țîșnire de iarbă și hoituri uitate pentru corbii unei singure ierne !

Am ieșit de mult din București, dar amintirile lui se văd încă ici și colo. În mijlocul cîmpului, o foarte frumoasă biserică tînjește singură, fără preoți, fără poporeni. Un cutezător din timpurile de beție a goanei după cîștig a socotit că până aici va pătrunde capitala în revărsările ei de mlaștină neorînduită. A pus, deci, pe un arhitect priceput să înalțe o clădire ca aceasta, care ar împodobi orice colț bucureștean. Dar veni clipa de sărăcie și timpurile de înfrînare, și biserica rămase singură. Vizitiul mai vorbește de un meșter evreu care ar fi căzut de pe coperemînt și ar fi murit pe lespezile clădirii sfinte, profanînd-o. De aceea s-ar fi oprit slujba pe nu știu cîți ani. Ei vor trece, însă, și viața nu se va deștepta în această ruină nouă-nouă — sentinela pierdută către Bucureștii unui viitor care nu va sosi poate niciodată.

În dreapta și în stînga se înalță păduri, tivind margeana, sprijinind în vîrfurile lor învălmășite marea întindere de albastru zimbitor.

Două sate în cale : Vărăștii și Moara-Săracă ; căsuțele gospodărești se înșiră albe în mijlocul curții încunjurate cu garduri de nuiele. Pe un ogor, mulțimea se strînge în jurul prapurilor ce se ridică în cerul albastru al dimineții. E slujba pentru roada cîmpului : binecuvîntarea ogoarelor.

Intr-un loc pădurile par a se atinge, împrejmuid cu totul zărilor. Cîmpia se prăvale la dreapta într-o „căl-

dare“, o „căldărușă“, în care izvoare puternice au întins o pînză de apă ce se înnoiește, sorbită deasupra de soare. Lacul se înfundă în malurile înalte, înfige în ele mici golfuri ascuțite ; din loc în loc, ostroave mărunțele își arată țepii de rogoz și ierburi înalte : li se zice *cociocuri*, și în desișurile lor se prind peștii ce fac ici și colo vârtejuri luminoase cînd se zbat de bucurie în apa călduță. Luntrași cu comănace și haine de șaiac cafeniu vislesc în vechi bărci dintr-un singur lemn, înguste, scorojite și brăzdate de adînci tăieturi de bătrîneță.

Părinții pescari, cari urmează pilda lui Petru Apostolul în luntri care nu sînt mai bune decît ale ucenicului credincios al Mîntuitorului, vin de la frumoasa mănăstire, care se desfășură mîndră în față. Pe fondul de păduri dese și înalte, pe care le-a cruțat până acum vremea noastră de speculă fără muștrări de cuget, se desfac zidurile înălțate de Matei Basarab și turnurile de lemn de la trei biserici.

Întri prin livada catifelată, sămănată cu flori galbene rășchirate în raze, cu măciulii de puf înstelat care zboară la fiecare pas și atîrnă scînteietor în aer, cu frunze cămoase ce se desfac albe din merii în floare. O turmă paște, într-o neconținută clătînatură moale a blănilor sure și negre, pe cînd măgarii cari o întovărășesc în rătăcirii — măgari groși, buhoși, foarte neșesălați — smulg lacomi iarba vînjoasă. Un cioban cu comănac, închircit și cu mutra îndobitocită, se lasă în genunchi, făcînd cruci și mătănii înaintea egumenului de la Căldărușani, care ni arată îngustul pămînt pe care-l stăpînește astăzi, după secularizare, mănăstirea lui Radu Mihnea și a lui Matei Basarab, care s-a hrănit odinioară din rodul a „patruzeci de moșii“.

Biserica de la Cocioc și biserica din cimitir sînt nouă. Biserica mănăstirii e prefăcută de iznăovă, în 1838, cu geamlîcuri în față și sfinți simandicoși, cum nu-i știa vechea zugrăveală religioasă.¹ Dreasă după gustul timpu-

¹ Și acuma s-a așternut o nouă reparație odioasă, cu pictură în ulei și adaus barbar la însuși cinstita pisanie artistică a lui Matei-vodă (1916) (n.a.).

rilor noastre e și bolnița din care răsare cîte un moș bătrîn care-și mișcă abia picioarele în mijlocul bucuriei primăverii ce se vădește în lumină și cîntece. Din vremele Regulamentului organic sînt, așa cum se văd astăzi, și casa starețului, și casa de oaspeți, și atîtea case particulare ale călugărilor înstăriți. În aceea din margene stă, cînd nu-și mîngîie, călătorind, ambiția rănită fără de leac, vestitul fost mitropolit primat Ghenadie. Mitropolitul Iosif a fost la stăreție în timpul cînd Ghenadie se afla în scaunul păstoresc din Dealul Mitropoliei. Un alt mitropolit a locuit aici, atunci cînd el era numai smeritul diacon Grigorie, fiind totuși una din luminile bisericii românești, și la Cocioc se arată clădirea ruinată unde prin ostenele lui se tipăreau cărți prin anii 1820. O amintire încă, pe care o lasă vremea noastră — și aceasta e o amintire frumoasă — este, supt coperișul de tablă al unei fîntîni, o pînză de Nicolae Grigorescu. Atunci cînd el era un tinerel zugrav de icoane de șaptesprezece ani, mîna lui, pe care n-o călăuzise nici învățătura, nici sfaturile, a înfățișat cu o deplină siguranță, în preajma sfinților stîlciți ai bizantinismului corcit de dăunăzi, scena Izvorului Tămăduirii: Maica Domnului de sus, sfinții de lîngă dînsa, cutare chip de împărat bătrîn sau de femeie prezic un maestru.¹

Vechimea trăiește în zidurile de apărare și de locuință care ascundeau biserica de la început. Un mare turn ca acela de la biserica din Cîmpulung păzește spre București: în el vor fi fost de atîtea ori străjeri la apropierea turcilor sau în timpuri cînd se mișcau hoții în aceste păduri care sînt cele vestite ale Vlăsiei. De la el pornește clădirea, cu două caturi: cel de jos are arcade de piatră, cel de sus își sprijină arcurile pe bețișoare înnegrite ca în cerdacele de demult.

Erau odată cinci sute de călugări aici, și dincolo de gratiile de fier ale fereștilor trăia o viață de adevărată credință, de adevărată muștrare a cugetului și uneori de adevărată muncă a minții, căci aice, de pe la 1780 înainte, cînd Căldărușanii s-au îndreptat după povețele

¹ Acuma, în micul muzeu, Grigorescu e reprezentat prin mai multe icoane (1939) (n.n.).

lui Paisie Rusul, reformatorul din Moldova, s-au scris și s-au tălmăcit, de Macarie și de alții, multe cărți, din limbi felurite. Acum vreo patruzeci de bieți călugări nevolnici, și unii dintre dînșii dezgustător de murdari, rătăcesc prin întunerecul încăperilor goale, avînd de tovarăși cîni flămînzi, țigani vagabonzi și pisici sălbatice.¹ Ei merg și acum la slujba de zi și cea de noapte, dar gîndul lor fuge la gazetele din București mai mult decît la ceasloave. Marea clădire care cuprindea pe frați la masa lor împreună e pustie. Adevărata viață e aceea a rîndunelelor negre care-și au cuiburile supt arcade și taie văzduhul, neprecurmat, cu trupurile lor supțiratece și cu strigătele lor ascuțite.

RCE I 359—363

¹ Se zice că o reformă ar fi intervenit (1916). Astăzi, buna disciplină a părintelui egumen Atanasie Dincă, om tînăr, de înaltă cultură și nobile scopuri, tînde a da altă viață mănăstirii.

Mitropolitul Ghenadie a refăcut-o în totul (1939) (n.a.).

Nu trece multă vreme și vederea se deschide asupra unui lac, pe care păduri vechi îl mărginesc de o parte. Apele de oțel albăstriu se înfioară de vînt, prelingînd malul buruienos al unui ostrov rotund. Din el se ridică, printre cărămizi și pietre risipite de mîna vremii, care se joacă cu clădirile trecătoare ale oamenilor, un turn puternic, pe care anii l-au scrijelat adînc cu dungi de ruină. Dintre aceleași dărimături se ivește armonioasă și clară o biserică. E mică, precum sînt mici toate clădirile sfinte ale vechimii noastre, menite să strîngă la un loc pe credincioșii unui sat sau ai unei singure mahalale puțin locuite. Șiruri de stîlpi împart în trei spațiul cel îngust al lăcașului. Minunate picturi din cea dintăi jumătate a veacului al XVI-lea acopăr zidurile ; pe lîngă marile icoane ale Adormirii Vovedeniei. Întrarea în biserică — deși se spune că a fost cel dintăi hram — ni înfățișează de două ori, la dreapta pronaosului și pe fața de către altar a vechiului părete despărțitor, pe Mircea Ciobanul și familia lui, în care deosebești pe Chiajna — nu femeia strașnică din nuvela lui Odobescu, ci o față rotundă, tînără, cu păr bălan, sămănînd cu Ștefan cel Mare, bunicul.

Aceasta a fost biserică de mănăstire, și călugării vor fi încăput numai bine în cuprinsul ei întunecat, care miroase acum a muced și mort, a țărînă și a mormînt. Mai demult, forma era o cruce, al cării mîner îl alcătuia un pridvor cu stîlpi rotunzi ; un singur turn se ridica înaintea punctului unde se umflă în dreapta și în stînga absidele căptușite cu strane. Podoaba o făceau două rînduri de ocnițe : cele de jos, lunguiețe, întregi, cele de sus, în arcuri ; în turn, ele mergeau de sus până jos, coprinzînd în boltirea lor ferestruicele înguste, ca

niște mari sprincene încondeiate deasupra unor ochi mărunței.

Cine a fost ctitorul dintăi al celei mai vechi din cele trei biserici de aici nu se poate spune, dar desigur că un om din veacul al XIV-lea, care în Țara Românească, ca și în Moldova, a dat operele de arhitectură religioase cele mai frumoase în spațiul cel mai mic, și, fără îndoială, și lucrurile cele mai originale ale meșteșugului clădirii la români. Piatra de pomenire a întemeietorului a căzut, s-a distrus, dacă nu va fi zidită undeva în încurcăturile reparațiilor de mai târziu.¹ Cronica țării scrie însă așa : „Vlad-vodă Țepeș. Acesta au făcut cetatea de la Poienari și au făcut sfânta mănăstire de la Snagov.“ Țepeș a putut fi ctitor aici, ca și Matei Basarab la Căldărușani, ducând mai departe ceea ce altul începuse ; căci mănăstirea capătă daruri încă de la înaintașul său Dan, fiul lui Mircea. Ziditorul cel vechi pare a fi un boier sau domnul însuși, încă supt Mircea. Locul era bun și pentru apărare, când se ridicau podurile, și năvălitorii fără luntri, după fuga pescarilor mănăstirii, se găseau înaintea zidurilor înalte și groase pe piatra cărora se linciureau apele linse, cu funduri adânci și mîloase. Poate că aici s-au adăpostit boieroaicele și copiii când sultanul Mohamed al II-lea însuși a venit să vadă ce viteji cresc pe acest pămînt sălbatec.

Dacă Țepeș a stat aici, și sîngele a trebuit să curgă, sîngele care era pentru sufletul acestui tiran ca un vechi vin ce încălzește inima și iutește mersul gîndurilor. Așezată lângă București, mănăstirea a primit din cînd în cînd trupuri de boieri mari, fiind socotită ca un loc de îngropare ales. Astfel se odihniră aici pe rînd — lângă vechii boieri din vremea lui Neagoe : Pîrvul din Craiova, marele vornic și logofătul Ioan, ajuns prin pocăință un smerit monah — cu ajutorul călăilor lui Mircea Ciobanul și lui Alexandru, fiul acestuia, toți fiii lui Dragomir postelnicul și ai soției lui, Marga. După uciderea celui dintăi, mama, cuprinsă

¹ S-a găsit o piatră ; ea trebuie să fi fost pusă în amintirea reparației de Brîncoveanu (n.a.).

de durere, părăsi plăcerile zădarnice ale lumii și îmbracă veșnicul doliu al călugăriei, numindu-se de acum înainte monahia Eufrosina. Ea se îngriji ca fiecare dintre copiii ei iubiți să fie acoperit după datină cu o piatră frumos săpată, în care i se pomenea fără nici un fel de plângere chipul morții. Apoi cîndva — căci pe groapa ei n-a lăsat să i se însemne clipa plecării către ai săi, pe cari-i dorea de mult — bătrîna călugăriță mûri zimbînd, căci i se va fi părut că zărește prin negurile sfîrșitului omenesc strălucirea întîlniri voioase cu fiii cosiți în tinereta lor plină de îndrăzneală. Ea se culcă la picioarele celor patru morți tineri, ca o slugă care e gata să se deștepte și să ajute pe acel ce suferă, și lepedea ei suptîre, îngustă pomenește numai că acolo se odihnește, în sfîrșit, o „mamă plină de durere până la moarte“, o mamă ai cării patru fii au fost tăiați, și o călugăriță.¹

Cîteva zile după uciderea turcilor din București, Mihai Viteazul îmbogăți și el cu un trup descăpăținat gropnița Snagovului. Oamenii domnești aduseră la mănăstire rămășițele sîngerînde ale lui Dima, fost stolnic supt Ștefan-vodă Surdul și trădător față de domnul cel nou.

Apoi se făcu liniște în țară, și mănăstirea nu mai primi astfel de daruri domnești. Ea îmbătrînise puțin, din timpurile lui Mircea până în acelea ale lui Matei Basarab, care-i dădu o rivală în Căldărușani, care fusese până atunci numai un schit în mijlocul șesului. Clădirea tragică a lui Țepeș și a lui Mircea Ciobanul, mîndra mănăstire domnească, pentru care se culesese dijma pe atîtea moșii și se pusese deoparte banii vămii de la Prahova și vămii din Brăila, văzu trecînd aiurea norocul ocrotirii și al daniilor.

Veni, însă, o zi cînd Snagovul, care primise pe morții ce căzuseră aiurea de urgia domnească, fu însăși locul unui omor din porunca stăpînitorului. Grigore-vodă Ghica bănuia pe postelnicul Constantin Cantacuzino, om bătrîn

¹ La o reparație care a înzestrat ostrovul și cu o ridiculă și nelocuită casă de preot, cărămida care rostea atîta durere s-a distrus ori s-a furat ! (1916) (N.a.)

de vreo șaptezeci de ani, vestit de bogat, de învățat și de bun, că-i sapă domnia. Dărăbanții veniră noaptea de-l ridicară din așternut, într-o simbătă spre duminică. Un rădvan duse pe prins între arme la Snagov, unde luntrea mănăstirii îl primi pentru a-l trece spre moarte. Moșneagul ascultă a doua zi liturghia căzut în genunchi, ca unul care știa pe ce drum se află și ce aproape-i este sosirea. El își mărturisi păcatele și primi împărtășania înaintea altarului, care nu mai păstrează nimic din comorile de artă din vremuri. Acolo unde astăzi florile galbene bogate în raze se bucură de fericirea primăverii calde, se ridicau zidurile în care călugării își aveau chiliile, iar oaspeții — odăi de primire de care-și aduceau aminte cu recunoștință. Ele închideau o curte pietruită în care se aflau cele două biserițe ale Bunei-Vestiri și Adormirii Maicii Domnului¹, precum și trapezăria. Când se făcu sara, în apropierea cinei, la care el nu mai era să ia parte, marele postelnic fu sugrumat de un stîlp, la 20 decembrie 1662 ; ștreangul se strînse și albul cap căzu pe piept, pe cînd clopotele din turnuri sunau rugăciunea morților.

Sicriul fu așezat în biserică supt lespezile căreia se odihneau jertfele domnilor celor vechi, trădătorii din alte timpuri și cei ce muriseră de jalea morții lor. O fată de domn, Ilinca, soția bătrînă a bătrînului postelnic, și toți fiii ei, șase la număr, căpătară voia să-și ia mortul. În acest loc îngust au stat cîteșisase, lîngă tatăl culcat pe perna somnului fără tulburare și lîngă maica plecată în genunche. Îi vezi parcă, pe lespezi, deasupra caselor fără capete : Drăghici, merit morții de ciură ; Șerban, care era să fie domn și să moară tînăr, cu bănuieli de otrăvire ; Constantin, care era să fie și el sugrumat, la cele Șapte Turnuri din Constantinopol ; Mihai, al cărui cap ușuratec va cădea în Adrianopol de aceeași urgie turcească ; Matei și Iordachi, cari fură culeși încă în floare de o moarte

¹ Dar vezi, mai sus, observațiile despre pictură. Mărturia e a lui Pavel din Alep, la jumătatea veacului al XVI-lea. O piatră adusă de aiurea în biserica de acum arată că, la 1588, mitropolitul Serafim a făcut biserica Bunei-Vestiri. Dar piatra lui de mormînt se află acum dincoace (n.a.).

bună, care zimbește tinerilor ca o iubită. Și luntri trec apoi pe lac, ducînd spre malul de sus, către Ploiești, către Mănăstirea Mărgineni, sicriul acoperit cu stofe scumpe și alaiul de îngropare.

Cîte nu se schimbă înaintea zidurilor neînțelegătoare ! Încă treizeci de ani, și Snagovul cernit de atîtea amintiri e acum un roi de harnice albine. Un străin a venit de departe, de foarte departe, unde stînci spintecă pămîntul și se azvîrl izvoare despletite, cu țandări de piatră în apa lor nebună, unde nu sînt zări întinse, de verde-dulce și aur curat supt cerul albastru, unde lacul nu se zbate de mulțămire între trestii înalte. Antim din Ivir era un meșter de predică, un meșter de scrisoare, un meșter de tipar, un meșter de zugrăveală, un suflet curat și o voință neobosită. Constantin Brîncoveanu, acel domn strălucit prin binefacerile sale, l-a primit ca pe un trimes ceresc, și i-a dat pe mîni Snagovul. Totul se schimbă în cuprinsul și între hotarele mănăstirii : pămîntul dădu mai mult, oamenii își făcură mai deplin datoria, iar, mai bine decît toți, Antim însuși. În chiliile sale, buchile frumoase, zugrăvite și turnate de dînsul, se așezară în tipare și însemnară pe hîrtie cărți pentru slujbă, cărți pentru îndreptarea vieții. Uite, acolo unde se so-rește șopîrla verde peste cărămizile calde va fi stat adeseori într-un jeț căruia tot el îi va fi adus săpături alese părintele, privind apusul răsfrînt în apa liniștită. Cina s-a mîntuit, călugării închiși în chilii se pregătesc de odihna care va fi prea răpede întreruptă de slujba tainică a miezului nopții ; argații mîna pe malul din față vitele care se întorc la adăpost, cu un prelung ragăt de chemare ; chiuiturile lor își răspund de la o cărare la alta. Printre sălcii se ridică fumul albastru al mămăligii de sară, și un caval răsună de la stîna. Soarele a trecut de pragul care pentru noi e noaptea, și razele lui din urmă, roșii în cer, se îndulcesc trandafirii în apa lacului pașnic. Antim privește cu ochii umezi această frumuseță care-i prinde sufletul întreg, sufletul lui de poet, cu multe răsunete : el se ridică și face semnul crucii spre mulțămire și binecuvîntare.

Antim ajunse mitropolit și luă cu dînsul zilele cele bune ale Snagovului. Și această străveche mănăstire ajunse pe mîna călugărilor grcci. Locuitorii ei se împuținară, fiindcă hrana lor nu trebuia să scadă veniturile locurilor sfinte ; chiliile se ruinară, biserica tot așa, până ce se repară într-un chip care părea nepotrivit înainte de ultimele descoperiri și constatări.

Acea fiică bună a stoarcerii prin călugării greci care a fost secularizarea duse lucrul mai departe. În locul hoțului în mantie de arhiereu, venit ca să simtă plăcerile pîntecelui și mulțămirea grămezilor de aur, veni acum hoțul în uniformă de pușcăriaș. închis ca să-și ispășească păcatele printr-un trai de pedeapsă. Un pod mișcător uni malurile pentru nevoile închisorii ; odată el lăsă în adîncuri un convoi întreg din ei, pe care lanțurile-l traseră la fund : crucea de lemn de pe malul din față arată unde stau, iertați acum, cei pe care oamenii, cari nu pot ierta, îi pedepsiră. Biserica mai cuprindea odoarele vechi ; ele au fost luate însă, cînd ruina amenința să se surpe asupra preotului și credincioșilor. Zidurile dimprejur avură o soartă și mai rea : închisoarea se strămută aiurea, și clădirea pe care ea o pingărise se dădu la pămînt. Reparația Snagovului s-a făcut dăunăzi de așezămîntul nou al Casei bisericii : înlăuntru și pe lături, însă, pustietatea, care moștenește pe toți, n-a fost încă scoasă din drepturile ei.

CIOLANUL. RĂTEȘTII

Intorsul în seara blindă, lăsînd în urmă soarele roșu care se cufundă în dosul dealurilor goale, Cîrlomăneștii — satul urmașilor lui Cîrloman — se deșiră în marginea mării șoseli prăfoase, care coboară încet la vale. Se ajunge la o vale de pietriș, unde fuge o apă săracă. Deasupra, pornind de la cîteva căsuțe, care vin înaintea satului, un mare părete de lut se ridică deasupra văii ; pe vîrfurile lui se vede o biserică veche, cu o lungă perdea de zid ruinat, cu ferestrele oarbe.

Satul se cheamă Berca, un sat de munteni săraci cari se coboară la cîmp, să cîștige, cîteva luni din an, patruzeci de bani pe zi. Niciodată el n-a putut să aibă vreo însemnătate, dar un domn — poate Matei, patriarhul cu domnie lungă — a făcut aici o mănăstire ; zidul de încunjur e clădit dintr-un rînd de cărămizi puse în lat și din alt rînd de bolovani de rîu prinși în cărămizi puse în lung, sistem care se vede și în zidurile Tîrgoviștii. Biserica avea un pridvor răzimat pe doi stîlpi cu podoabe săpate de flori și struguri ; stîlpi ca aceștia despărteau pronaosul de naos. Cele două fereste de pe laturi, fereasta mai mică a absidei pentagonale, fereasta altarului, alt pentagon, fură cuprinse în cadre de sculpturi alese, deosebite de la o fereastă la alta.

Egumenii de mai tîrziu au pus un zid grosolan în locul stîlpilor pridvorerului, cari au fost surguniți să sprijine un cămin. Ei și-au făcut case încăpătoare într-o formă fără stil. Apoi, acum vreo cincizeci de ani, și ei se duseră, și ruina puse stăpînirea pe zidurile de locuință și de încunjur : în anumite zile, un singur preot slujește în biserica frumoasă.

Se face noapte cînd ne oprim la hanul mare al unui sat de moșneni. Hangiul ni dă ouă proaspete și caș sărat pe care-l fierbe pentru a-l muia ; plata e foarte mică. În fața satului adormit și a marilor întinderi dogorite, din care se ridică o duhoare caldă, el vorbește de anul rău, de bolile ce bîntuie în mîcirlele ce au fost bălți, de lipsa de porumb și de nutreț, de greșeala ce crede el că o face statul impunind băncilor populare garanția, ruinătoare pentru ele, a împrumuturilor de bani ce vor face sătenii, de zădărnicia împiedecătoare a formelor ce se cer de la țărani cari au nevoie de frunziș, de puțina deprindere ce au oamenii cu nenorocirea. Și ce vor face acum ? Vor strînge de gît pe cei ce au.

Plecăm cu aceste cuvinte cobitoare în urechi. Din cînd în cînd, sate : la unele case, fereștile sînt încă luminate, deși ne apropiem de oarele 10, la altele, focul mai pîlpîie în curte sau în cuptor. Cîte o femeie trece răpede, ca o pasăre înnoptată, cîte un țăran tăcut, cu copilul de mînă. Buzăul lunecă în rîpă, supt un cer înnourat spre dreapta, senin încolo ; un pod nesfirșit huruie supt roate. Din nori pornesc picături mari în urma cărora se închide iarăși nemilosul cer de aramă...

Iar în grădinile Buzăului, „teatru de vară“ cu bere și femei ușoare ; muzica militară cîntă până târziu în piață.

Parcă am văzut una după alta două lumi dușmane.

SPRE HÎRLĂU

Cînd te întorci în urmă să vezi Botoşanii, din stradele de livezi ale căruia ai ieşit abia, oraşul ū se înfăţişează în toată curăţia ū nobleţa idealului : cu multele turnuri înalte de biserică răsărind din desişul verde al arborilor. În jos se revarsă o mahala, cu casele mici ū rare ca ale unui sătucean.

Şoseaua, minunata şosea netedă, aleargă înainte spre Hîrlău. Porumbul înalt aşteaptă încă binecuvîntarea unei ploii ca să lege rodul. Grîul de aur e în secere : paiele sînt strînse în snopi groşi, răspîndiţi în bună orînduială pe lărgimea goală a lanurilor secerate ; pe cînd în altele, pe care se mai clatină mătasa spicelor, ţăranii în cămăşi albe, cu brîul roşu, cu pălăriile largi de pîslă neagră, femeile, în tulpane, taie, aduşi de şele, sau privesc cu secerea în mînă, ca nişte zei ū zeiţe ai ogoarelor hrănitoare. În curînd, meşterii clăditori vor ridica ariile înalte ū maşinile vor desface din pai bobul pînii de toate zilele.

Drumul coteşte în stînga, îndreptîndu-se spre o pădure printr-un ţinut de sămănături încă neculese ū de fîneţe cu toate florile, care îmbălsămează aerul dimineţii. Pădurea se vesteşte prin bătrîni străjeri, cireşi cu trunchiul adînc scrijelat, ca ū cum încordarea unor muşchi uriaşi ar ţinea sus împleticirea crenşilor frunzoase. Apoi oastea trunchiurilor dese-dese, suptiratece, înalte se desfăşură ū în dreapta, ū în stînga, pe cînd din cerul foarte albastru cade lumină, linişte ū singurătate.

În cete răzleţe, sălcii vechi, cu trunchiul învîrtit, sucit, împietrit parcă într-o zvîrcolire. Tei înfoiaţi înalţă încă, în această vreme tîrzie, spre înălţime,

mirosul mîngîietor al florilor lor mărunte și smerite :
între flori, teiul e ce este privighetoarea între păsări.

[.]

Drumul merge pe cărări și potece, între finațe și peteci de pădure, lăsînd la dreapta cariera adîncă, în fundul răscolit al căreia zac pietrele de moară din Deleni, acum cu totul învinse de morile de abur cu pietre fine, franceze. Carpenii suptîrateci și foarte înalți tremură din frunze o chemare, un îndemn către schitul care a rămas acum numai în sama lor.

Trei brazi stau în fruntea cărării, părinți portari ai Sfîntului Nicolae. Lîngă dînșii o aripă de ziduri se pierde între florile albastre, galbene, vinete ale bu-ruienii îmbielșugate. Biserica însăși e întregă : clo-potul atîrnă încă în turnul de zid, cele două toace așteaptă să fie atinse cu ciocanele puse pe marginea ferestruii, icoana stă tot expusă pe mesuța împărțirii anaforei, pomelnicul ctitorilor în tripticul zugrăvit e deschis încă în altar. Dar de douăzeci de ani rugă-ciunea n-a bătut din aripile ei sigure în cuprinsul bi-sericii părăsite, zugrăvelile se ascund supt așa paianje-nilor, lemnul sfînt al icoanelor crapă. Lumea de sus merge pe alte drumuri și lumea de jos are multe și grele nevoi ; numai florile cîmpului înalță mirosul lor de tămîie sălbatecă spre fereștile moarte și vîntul cel trist al Miazănoptii cîntă în vecernii de iarnă rugăciu-nile morților.

FOLTICENII

Drumul spre Folticeni scapă răpede din lumea înălțimilor cari se văd abia o bucată de vreme în zare. Sîntem în partea de dealuri blinde și roditoare care e udată de Șomuzuri — cel mare, cel mic și cel „puturos” — și se mlădie până în Siretiu. Ovăzuri bogate, cari încep a îngălbeni, porumburi verzi și înalte mai peste tot locul, lanuri înălbite de floarea albă a hrișcăi, nesfîrșite întinderi presărate cu florile finului, care îmbălsămează în roua dimineții și în umezeala serilor pașnice. Casele satelor se prind ici și colo pe coastele dealurilor, unde bisericile de zid, cinchite, par niște cucuvăi la pîndă.

Și ce rîuri frumoase! Sînt ape de munte, dar nu săritoare, spumegînde, nebunatece, împiedecate de bolovani, așa cum se arată cît timp se luptă între stînci, ci înseninate, mănoase, largi, și totuși pe deplin limpezi, dulce-albastre, vioaie în tremurul lor iute, pe care lumina de iulie îl preface în solzii de zale ai unui balaur, fără capăt. Pe alocurea, cară sînt oprite pe maluri supt copacii vechi cu lungile crengi răsucite, și cărăușii își cufundă trupurile mușchioase în răcoarea vie a rîului. Aiurea, la izvor, femeile în cămăși albe cu arnici și fote, întunecate nălbesc sulurile de pînză, care se usucă apoi pe pajiștea cu mii de flori. Cîte o fetiță se întoarce cu volocul într-o mîină, ținînd strînsă în cealaltă recolta-i de chitici lunecoși. La cutare fîntînă — satul însuși se numește după dînsa, și e Fîntîna-Mare — apa sare în trunchiul scobit, gîlgîie peste margenea lui roasă, se prăvale în alt trunchi și, scăpată de aceste capcane, în jurul căror băltăcăiesc copiii în cămeșuici, cu palmele, întinse, fuge la vale ca o șopîrlă, presărînd cu argint-viu dunga prundișului. La Baia, un sul prins din Mol-

dova, apa chiar care a dus pe românii maramurășeni, pe „ungurenii“ lui Bogdan-voievodul în acest rai de îmbielșugare și zimbitoare pace, trece întunecat, turbure de părere de rău, lângă gardurile de nuiete împletite și hrănește vechi sălcii argintii ce-și întind apa în luciu, pe cînd flote de rațe trec cîrmuite de grasele gîturi rotunde.

În stînga, cînd ajungi la podurile cele două ce se întind peste Moldova limpede, albastrul înălțimilor carpatine se ivește iarăși, culme după culme, vale după vale; în dosul tuturor pîndește împăratul munților, Ceahlăul, cu cununa de nori albi a bătrînețelor sale.

SLATINA. RÎȘCA. MÎNĂSTIRILE SUCEVENE

Pe la Drăceni [...], un drum la dreapta, către munte, duce la Mănăstirea Slatina, prin sămănături și bune sate de munte. Bradul apare pe înălțimile tot mai mari, și peste puțin el le-a cucerit pe de-a întregul, ca în Munții Neamțului. Doi munți în dreapta și în stînga ; în fund un altul, albăstriu, închide zarea. Supt el se văd turnuri de biserică, scînteind din coperișurile de tablă. Acolo e Slatina.

Ctitorul, Alexandru Lăpușneanu, care rătăcește în mintea urmașilor ca o stafie cruntă cu minile pătate de sînge, a vrut să întrecă pe toți înaintașii și strămoșii săi prin clădirea acestei puternice mănăstiri. Niciodată Ștefan cel Mare sau Petru Rareș n-au avut îndrăzneala și dărnicia ce trebuie pentru a dura o clădire așa de mare, așa de bogată și de felurită.

Un înalt zid de bolovani legați cu ciment înnegrit se desface pe verdele-negriu al brazilor vecini. Îl străbat ferești înguste, de multe ori despărțite încă în două printr-un strat de cărămidă fină. La poarta de intrare se ridică un turn zdravăn ; în fund, la fiecare colț al zidului despre codru, care merge până în Bucovina, pe drumul Sucevei pierdute, alte două turnuri. Unul se zice a fi fost acela de la paraclisul lui vodă ; celalt, așa de masiv încît cu greu i s-ar putea găsi părechea, duce la bisericuța de sus, care se numește „paraclisul doamnei Ruxandei“.

Alexandru-vodă a făcut și clădiri încăpătoare pentru el, curtea sa și călugări, dar casele domnești nu s-au păstrat decît în parte. Într-o aripă a zidirii umbroase, cu două rînduri, cu cerdace, arcade și ferestuici adînci, e arhondaricul și chiliile fraților, paisprezece la număr, cari au în fruntea lor pe un bătrîn din părțile Bistriței, călugărit aici de Meletie (fratele lui Nicolae Istrati din

Rotopăneștii apropiați), odinioară el însuși stareț aice. Restul vechiului palat, spoit cu galben, e un spital sau e dat spre locuință medicilor.¹

Trapezăria și bucătăria, care fac la un loc o singură clădire, s-au păstrat mai bine, adecă tocmai așa cum le-a lăsat ctitorul la 1559, cînd s-a sfințit noua mănăstire. Bourul stemei moldovenești, săpat într-o formă nouă, cu gît cu tot, avînd în stînga soarele și luna și întovărășit de doi lei și de arabescuri, stă deasupra ușei. Ușa aceasta are mai multe ciubuce în cadru, și, sus, un *lintel*² mare. Întreaga fațadă, prelungită cu un cerdac, înfățișează în stînga două ferestruice cu lintele și ciubuce, iar în dreapta, pe altă linie, două ferestruie mai mici. În dos, ferestile sînt prefăcute, dar într-un colț se vede o săpătură, al cărei rost nu se mai poate lămuri. În bucătărie, o enormă vatră, cu arce largi în toate părțile; ea slujește și astăzi la pregătirea mîncărilor grosolane, care fierbeau în mari cazane de aramă. În total, e unul din rarele specimene ale vechii arhitecturi civile.

Biserica are o fațadă ca aceea de la Neamț sau Piatra, cu trei ferești mari gotice și un rînd de ocnițe; se sprijină pe două puternice contraforturi. Pe laturi sînt alte trei contraforturi și încă un rînd de ocnițe: ferestile se deschid mărunte, simple, cu arcul sfărîmat. Turnul, mic, samănă cu al bisericilor lui Rareș și e încins de trei ori cu ocnițe.

Întrarea se face pe latura despre trapezărie, unde, iarăși, sus de tot, stă bourul cu soarele și luna. O ușă joasă, fără de podoabe, duce într-un pridvor întunecat. Altă ușă, care trece în naos, încadrată cu trei rînduri de ciubuce aurite, e poate cea mai frumoasă întruchipare a încadrărilor obișnuite în veacurile al XV-lea și al XVI-lea. Zugrăveala nu e tocmai cea veche, dar reproduce cu credință, într-o desăvîrșită armonie a împărțirii și a formelor, pe aceea.

Un singur mormînt, cu bolta joasă, sprijinită de stîlpi săpați și acoperiți cu o minunată placă de marmură,

¹ Casele au ars de curînd (1919) (n.a.).

² *Lintel*, *lintou* — boiandrug, grindă de susținere așezată deasupra unei porți, a unei uși sau a unei ferestre

acopere rămășițele domniței Teofana, fata lui Alexandru-vodă. După cîtva timp, un alt mort a fost coborît acolo, un bătrîn copleșit de blăstăme, care ieșise din lume prin haina de cîință a călugăriei și prin otrava boierilor : călugărul Pahomie, care fusese Alexandru Lăpușneanu. Și pentru dînsul s-au sculptat slove pe marmură, și tatăl blăstămat a fost așezat spre odihnă lîngă marmura albă care purta numele curat al fiicei sale, moartă fecioară în tinereță.

Un al treilea mort mare a venit pe urmă. Veniamin Costachi, fost mitropolit al Moldovei, vestit și sfînt mitropolit, scos din scaun de dușmănia celor puternici, s-a stins aici. El a fost înmormîntat întăi lîngă zidul bisericii, cam pe locul unde, cu cîtiva ani în urmă, s-a așezat un grilaj de fier cu inițialele numelui, familiei și vredniciei arhieresti a răposatului. L-au strămutat apoi în biserica însăși, și colțul de umbră cu mormîntul copilei și al tiranului a primit oasele bătrînului sfînt. Dar ele au fost strămutate pe urmă în noul și ultimul lăcaș al Mitropoliei din Iași, restaurate, și astăzi numai lespedea de marmură a Teofanei se vede pecetluind țerna de acum cinci sute de ani, înveșmîntată în vechile stofe și vechile coperișuri de cap ale vechimii.

Deoparte, în bibliotecă, unde e strînsă aproape toată opera de traducere și tipărire a lui Veniamin, se păstrează două aere¹ țesute în foi de aur pe mătasă roșie. Între sfînți, chipurile lui Alexandru și al soției sale, Ruxanda, se văd, cu fețele zugrăvite pe mătasă și rochiile de brocard sau de stofă scumpă, cu podoabe de blană, fireturi, gulere și brîie de aur. Iar, lîngă mormînt, Alexandru, soția și fiii săi se înșiră în chipuri senine de sfînți : în locul bărbii mărunte negre de pe aer ctitorul poartă aici lunga barbă sură a bătrînețelor.

¹ Aer — epitaf, obiect de cult constînd dintr-o bucată de stofă pe care e brodată punerea în mormînt a lui Isus Hristos.

certificat ... calitativ ...

Pe lângă ... în ...

Le ...

II ...

... în ...

III ...

... în ...

IV ...

... în ...

... CCXXIX

... CCXXIX

VĂRATECUL. AGAPIA. MĂNĂSTIREA ȘI CETATEA NEAMȚULUI

De la Piatra spre mănăstirile de supt munte.

Înălțimile scad răpede în dreapta, pe cînd, în stînga, se urmează de departe linia munților. Valea e largă și acoperită cu sămănături bune.

Apoi un deal destul de răpede se rotunzește, ducînd la o pădure cu arborii rari, cari se ridică din bogăția florilor de iulie, albastre, galbene și albe. Aceasta e vestita pădure a Balaurului, unde birjarul evreu trece cu fiori și chiar cel român nu e bucuros că l-a prins noaptea în astfel de locuri cu faimă rea.¹

Coborișul e tot așa de drept, și din pragul lui privirea se întinde în voie asupra frumuseții bogate din dreapta, pe cînd, în stînga, dunga severă a munților stă tot albastră în zarea limpede, trimețînd adieri reci ca ale toamnei tîrzii.

Aici e satul Sărata, și, fiindcă e Sf. Ilie, marele împărțitor al ploilor, pedepsitorul prin trăsnete, cîrciuma din poala dealului e plină. Țărancele, gătite ca la mahala, au fața îmbătrînită înainte de vreme; unii dintre săteni au prins chef și se îmbrățișează, se cearcă la trîntă, rîd curtenitor în fața nevestelor sau se tratează cu binețuri de despărțire, între care aud un *mersi* „boieresc“.

Satele sînt sărace în această vale, unde, dacă n-ar fi muntele așa de aproape, ai vedea casele de lut rău prins pe căpriori și de stuh zburlit, semn al neîndesulării la șes. Oamenii cari trec într-o zi de mare serbătoare ca aceasta, oprindu-se la fîntînile drumului, săpate într-un singur trunchi bătrîn, au cămăși murdare; femeile, cu picioarele goale, poartă rochiî și polcuțe

¹ S-a tăiat... (1916) (n.a.).

de tîrg foarte rupte și îmbicsite de praf. În schimb, pe moșia marelui proprietar Lupu Bogdan, unde mi se spune că niciodată sămănăturile „nu dau greș“, grîul, nesecerat încă, se înalță puternic, des și greu, cu spi-cele umflate, care, înroșite de soare, par de bronz ; o frumoasă biserică se vede în stînga, pentru acest sat al Dobrenilor.

Vînt rece, picături de ploaie înghețată. Ținut puțin locuit, cu case mai mult sărace. Ele n-au înfățișarea de serbătoare : numai într-un loc, țărani chipeși, supt largile pălării ce se poartă pe aici, stau adunați în cerdacul primăriei ; în fața clădirii, un meșter nedi-baci a ridicat pentru niște oameni cu simțire monu-mentul amintitor al războiului : un dorobanț văpsit, imitat după acela al hîrtilor de țigară, vorbește min-ților simple despre trecutul gloriei celei mai nouă.

Drumul întoarce șerpuint în vale : trăsura trece pe lîngă flăcâii veseli ai unui sat sărac ; o fată se stre-coară foarte spăsită, tocmai pe margene, pe lîngă ve-selia lor îndrăzneață. Norii atîrnă grei în aerul umed.

Peste puțin, o lume orășenească se vede în căsuțele de țară, mai bine și mai larg clădite, ale satului Băl-țateștii, bogat în copaci răzleți și în desișuri. Dintr-unul răsare o clădire cu două rînduri, care e otelul și salonul de cură. Oameni cari par în adevăr bolnavi apar și dis-par pe cărările ce se rășchiră în toate părțile. Pe lîngă ei se văd, ca niște brazi învingători, frumoși țărani spătoși și înalți, bine gătiți de serbătoare în cojocellele înflorite cu cusături, în cămășile albe, cu cizmele cu-rate și pălăriile ca o roată de car, pe care le împodo-besc mărgelile colorate și pene de păun.

Tot astfel de oameni se întîmpină de aici înainte, în noua vale în care am intrat. Ea duce, tăind sămă-nături și livezi înflorite, supt paza sumbrelor înălțimi îmbrăcate cu brazi. De departe se zăresc în mijlocul frunzișului întunecat turnurile nouă-nouțe ale Mănăs-tirii Văratec.

E ascunsă într-un colț de munte, unde vîntul aspru n-are voie să pătrundă, așa de ocrotitoare sînt înălțimile ce străjuiesc de jur împrejur. Cărări înguste urcă printre casele maicilor, ale căror grădinițe de ruje, mușcături și gheranic îmbălsămează. Pe aceste cărări merg acum fără scop mici funcționari cu pretenții mai mari decît rostul și puterile lor și cari au găsit un loc unde pot vorbi tare și călca plini de ifos înaintea călugărițelor uimite de măreția mirenilor din „lume“, apoi băiețoi cu șapca de liceu, cari merg singurateci, în toată seriozitatea lor romantică, sau binevoiesc a face curte vreunei „dudui“ cu fața obosită, pe care asemenea atenții din partea unui „bărbat“ cu tiuleie o încintă.

Sînt două biserici, bine ținute. În biserica Sf. Ioan, maicile mai fac slujbă, cu ochii la ușă, cotindu-se de cîte ori sosește vreun vizitator și rizînd tot așa de șiret ca lucrătoarele de la fabrică. În micul cimitir doarme Veronica Micle, al cărei glas dulce a răspuns cîntării puternice, pătimăse, lacome a lui Eminescu.

Cealaltă biserică se află în mijlocul pătratului de clădiri pe care-l face arhondaricul cel nou, cu mobile vesele, saloane pentru miniștri și vlădici, și sonerii electrice, de o parte, și, de alta, cîteva case călugărești, dintre care unele, ca a maicii Safta Brîncoveanu, o ctitoră, nu s-au mai ridicat din focul cel mare de la 1890, ci zac în ruine înnegrite. Biserica nu e mai veche decît secolul al XVIII-lea, și, deoarece a fost adeseori dreasă, nu înfățișează alt interes decît al bogăției icoanelor, cu salbe de mărgăritare și pietre scumpe, și al grijii gospodărești — cu covoare și sobă — cu care o țin călugărițele.

Maica încă tînără ce slujește la masă în arhondaric — odaia de oaspeți, iar, literal, „odaia de boieri“ — are pe o măsuță caiete de psaltichie și, pentru cetirea ei, pe lîngă cărți bisericești cu buchi (mai bune decît cele de astăzi), o veche *Alexandrie* fără început și sfîrșit. „Am cetit-o și complectă — ni se răspunde — fiindcă e bine să știi lucrurile mari ce au făcut oamenii de demult.“ Fraza-mi sună cunoscută: nu trăiește în

această măicuță cu fața de tinereță veștejită sufletul unui cronicar de demult ?

Spre Agapia, în liniștea căderii serii.

Case de sat, biserici de lemn, livezi. Îndată intri în drumul de țară, mărgenit cu garduri împletite, cu garduri de cătină în floare, care străbate satul Agapiei. Căsuța stă în mijlocul copacilor și popușoaielor înalte, al căror spic răsfirat nu e mișcat de cea mai slabă adiere. Gospodarii nu s-au întors încă de la petrecerile serbătorii, dar gospodinele au gătit de masă, și, prin ușa deschisă, se văd fluturând flacările pe vatră, supt ceaul de mămăligă aurie.

Satul a încetat, și acum se întinde pretutindeni împărăția gingașă a cîmpului înalt înflorit. Un copil s-ar pierde în această pădurice cu vîrfurile albastre și galbene și albe, prin care pătează ca de sînge floarea roșie a scaiului. Așa își vor fi închipuit cei vechi nesfîrșitele întinderi mirositoare ale Cîmpiilor Elisee, prin care înțelepții și poeții omenirii trec vorbindu-și în zimbet.

Acum locul se înalță în dealuri pe care le îmbracă bradul sever. În dreapta, în stînga, în fund, aceeași perdea a milioanei de ace întunecate, care nu suspină, nu freamătă, nu cheamă, ci se mișcă numai de un tremur ușor — pădure vie cu înfățișarea morții, ca zeii cari, pogorîndu-se pe pămînt, iau fața oamenilor, dar nu simt, nu zimbesc și au glasuri care vin din alte lumi.

Între zidurile codrilor, e apărată Agapia.

Aceeași alee de case gospodărești ca la toate mănăstirile de maice. Cele mai bune, acoperite cu o zale fină de șindile bine legate, au un cerdac pe stîlpi, la care ajungi printr-o scară, patru odăi — două de o parte, două de alta, cu o sală la mijloc ; apoi odăi jos, pentru ucenice, care vin ca slujnice și rămîn, după moartea și moștenirea ocrotitoare, călugărite ; bucătărie, livadă, curte, împrejmuire înaltă, bine lăcătuțită, împotriva oamenilor răi cari pot veni din vale, de supt păduri, unde nu păzește nimeni.

Pătratul de ziduri și biserica au astăzi o înfățișare neorînduită și nenorocită. Schele, lemnărie nouă, dărimături negre. Anul trecut, focul a fost aice grozavul oaspete care distruge. Pornit de la clădirile de lemn ale unei infirmerii, la un ceas de noapte adîncă, el a răsărit ca o făclie roșie a nimicirii deasupra frumoasei și trainicei clădiri cu două rînduri, boltită și împodobită cu cerdace, a lui Gavril hatmanul, frate de domn, a cărui soție purta feciorelnicul nume de Liliana. Ca un zmeu furios, el a zburat arzînd asupra întregului coperiș, crăpînd zidurile groase supt puterea avîntului său sălbatec. Nici biserica din veacul al XVII-lea n-a scăpat; dacă zidurile au rămas întregi, și icoanele, odăjdiile au fost mînuite, fumul ce se cobora de pe acoperemîntul în flăcări a înnegrit picturile din boltă și din susul părăților ale maestrului Grigorescu: se văd însă, din minunile pe care le-a săvîrșit, cînd era un băiețandru, marele pictor, sfinți singurateci și scene care sînt vrednice de buna pictură italiană a veacului al XVII-lea sau de maeștrii direcției clasice de la începutul veacului trecut; din înălțime, fața curățită, pentru încercare, a unui sfînt privește senină și frumoasă ca un fericit aplecat asupra grozavului întunec al iadului.

[.]

Spre schitul din deal. Abia s-a făcut ziuă, și, din norii plumburii cari cuprind tot cerul, cade o ploaie de dimineată, înghețată, cînd în stropi rari, cînd ca pînza. Din satul sărac, cu casele rare, țărani se suie pe cărarea dintre brazi, purtînd pe umăr coasa lucitoare. În dreapta și în stînga vederea e închisă de păretele întunecat al înalților arbori solemni.

Un zid, înălțat cu cheltuiala doamnei Anastasia a lui Duca-vodă, încunjură vechea mănăstire întemeiată de Petru Șchiopul, cu cîteva zeci de ani înaintea Agapiei din vale. Multele reparații au schimbat cu totul cea dintăi înfățișare a clădirii, și interesantă e astăzi numai ruina care a crăpat adînc zidurile și amenință să

dea jos coperemîntul de şindilă. Cîteva case ale maicilor par a se răzima de catapiteasma vie a brazilor.

Spre Neamţ drumul trece printre pajişti şi sămănături în lanuri mici, felurite ca nişte scoarţe meşteşugite. De pe o culme se vede în depărtarea limpede şirul albastru-adînc al munţilor, iar în vale pata de livezi şi case a tîrgului, lîngă cetatea gălbuie, lipită ca un muşchi pe stîncile cu poalele răzăluite.

Apoi ne coborîm în valea rîului Neamţ, care strecoară iute apele-i limpezi, verzi-argintii, supt înălţimile împădurite, supt stîncă goală, ce pare tăiată cu cuţitul, în adîncurile codrilor liniştiţi. Printr-unul din ei se trece spre mănăstirea nevăzută. Măreţii stejari se înalţă drepti ca stîlpii, unindu-şi sus frunzişul ca o boltă. Un ciudat obicei li-a dat nume puse pe tăbliţe : întilnim pe ale suveranilor, ale principilor, ale cîtorva miniştri, ale unor ingineri şi persoane politice ; un neobişnuit amestec de nume, de la Lascăr Catargiu până la Chihaia şi... Costrobăţ. Cu timpul, toate celebrităţile naţionale îşi vor avea stejarul, a cărui împuternicire sau slăbire va putea sluji pentru preziceri asupra viitorului ce aşteaptă pe patroni.

După ce pădurea se încheie, turnurile mănăstirii încep a se vedea în vale. Te-ai aştepta să găseşti aici un zid puternic şi înalt, o măreţie de clădiri vechi, potrivită cu istoria de peste şase sute de ani a acestui lăcaş din cele dintăi timpuri ale Moldovei. În sălaşul cărturarilor din veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, în focarul de reforme călugăreşti al lui Paisie din veacul al XVIII-lea, în laboratoriu maiştrilor de tipar de acum vreo sută de ani, ai socoti că trebuie să se găsească gospodărie, muncă şi lumină.

De la început, aceste păreri se împrăştie. De o parte şi de alta a drumului sînt căsuţe curate, în care numai rareori găseşti un călugăr, căci în ele se adăpostesc oaspeţii de vară ai Neamţului : acei cari străbat cărările şi drumurile şi ocupă băncile din jurul mănăstirii. Înaintea acestei mănăstiri stă un urît copac de zid ce

slujește de baptisteriu, clădire nouă, ieftină și cu totul lipsită de gust. Pătratul de ziduri ce cuprinde arhondaricul și clădirile e rău îngrijit, și cerdacele de lemn negru se perindează jalnic pe pereții spoși de demult cu var. Turnul de la poartă, cu banca pentru musafiri și mulți călugări fără treabă, e o greoaie clădire oarecare : când cu vizita principilor Ferdinand și Maria, un meșter în complimente a zugrăvit supt o coroană inițialele lor, iar un alt meșter în complimente le-a schimbat în ale lui Partenie mitropolitul, cu prilejul celei dintâi inspecții a noului ierarh. Una din biserici e cu totul modernă și nu se înseamnă prin nimic decît prin strălucitul aer din vremea fiilor lui Alexandru cel Bun, care, pus într-un cadru și spînzurat, se șterge de soare ca o fotografie oarecare de nici un preț.

Cît despre biserica lui Ștefan, ea se deosebește prin mărimea ei, dar, în aparență, puțin a rămas numai din frumuseța ce va fi avut odinioară. Vezi încă fațada, ocnițele, contraforturile, fereștile sculptate în stil gotic. Dar varul s-a așternut peste discuri, peste smalțuri și cărămizile aparente. Acoperișul a fost cu totul prefăcut. Turnurile apar schilodite printr-o înnoire stîngace. În fund, un adaos pătrat strică armonia liniilor stranelor și altarului. Înlăuntru, unde se vede minunatul epitaf de marmoră lucrată în relief, cu vorbe slavone și românești, al lui Paisie, pietrele de mormînt au fost deslocuite : în pridvor, în naos ele sînt acoperite cu grele lespezi de marmoră, împodobite apoi cu covoare, și, într-un colț al stranei nouă, de lemn simplu, ți se arată un fel de mică tainiță, care cuprinde în fund, unde nu mai vezi, piatra de mormînt a lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun, orbitor al fratelui său și jertfă a nepotului, care-i tăie capul.

Pentru a curăți cloaca multelor chilii unde nu se mătură și nu se deschide fereastra, pentru a deprinde pe călugări cu o viață orînduită și harnică, pentru a înlătura trîntorii și vînătorii de femei, ar trebui o mîină de fier. Nenorocirea mănăstirii a făcut însă ca, multă vreme, să fie la Neamț stăpînire de bătrîni : egumenul Veniamin Nițescu, un om mai energic, n-a stat multă

vreme. Înlocuitorul lui de astăzi, arhiereul Narcis Crețulescu, e un om cu cunoștinți pentru un călugăr și un om harnic, care a strâns în curs de mulți ani de zile lămuriri foarte întinse cu privire la toate mănăstirile din țară. Aceasta nu-i dă, însă, nici autoritatea, nici spiritul gospodăresc ce ar trebui. Iar cît despre folosul sîrguinților științifice ale ambițiosului prelat, el e, desigur, mult mai mic de cum cred unii din moldoveni. Părintele e altfel un om amabil, care onorează îndată cu „măi, tu“ pe un tovarăș de studii istorice, e un mare iubitor de teorii neguroase și un tip de romantic fără școală, metodă și stil. Flămînd, căci vestea venise că la arhondărie nu e decît un borș de mazăre, și plin de grijă pentru mijloacele de a trece mai departe — căci mi se spusese că, de multe trăsuri ce s-au dat din bună-tate cerească celor ce ceruse fără să aibă drepturi, poate să nu mai fi rămas pentru cine aducea, ca mine, autorizație de la ministeriu — ascultam mai îngrozit decît în alte împrejurări asigurările părintelui că odinioară Cetatea Neamțului era aici, că între clădirile ce se vedeau din cerdac sînt unele care datează de la 1200, că dacii au avut a face cu istoria acestui ținut, și, pe lîngă aceste împărtășiri atît de nouă și de folositoare pentru mine, că biserica lui Ștefan cel Mare e... veche.¹

Drumul merge prin același ținut înflorit de sămănuături și pajiști în toate colorile, prin aceeași liniște a pădurilor mari, spre Cetatea Neamțului. De la o vreme, însă, el cotește în stînga, taie apele, împărțite în șuvițe vioaie și clare, ale Neamțului, și atinge, supt vechea clădire de apărare, șirul munților împăduriți, cu temelia goală, de piatră tare, verzie-sură.

De jos se vede un zid, gol de acoperiș, zimțuit de mîni vrăjmașe, de focuri, de lepra ucigașă a părăsirii : o fereastă îngustă, plină de albastru vesel, mai stă încrestată în ceea ce a fost odinioară un turn.

¹ De atunci, starețul Valerie Moglan și mitropolitul Nicodim au redat mănăstirii o parte din rosturile ei ; s-a înviat și tipografia (n.a.).

Ca să te apropii, nu e alt drum decât acela de încunjur, din dreapta, unde suirea a fost ușurată, de altfel, în timpul din urmă prin tăieturi. Nemărgenita pădure neagră păzește împrejur, ocrotind spre valea prăpăstuită albe vite răzlețe. Cărarea e răpede și presărată cu bolovani, plăci și așchii din osatura granitică a muntelui, care a dat și platoșa neînvinsă a cetății de sus. Când ajungi la dînsa, o poartă gotică, în arc frînt, lăsată într-un zid de piatră lovit grosolan cu ciocanul și prinsă într-un ciment care e astăzi și el o piatră, îți dă intrare deasupra șanțului, umplut în această parte. Ești în curtea cetății, deasupra căreia se ridică înaltele ziduri din pietre verzi și roșietece, străbătute de porțile joase și scrijelate de ferestruice. Dedesupt, sfărîmăturile și pulberea acopăr, desigur, un întreg rînd de beciuri și tainițe, în care se țineau, ca la Suceava, mijloacele de apărare ale puternicului cuib de ostași. Mîne, poate, cînd iubirea pentru trecutul nostru va fi mai mare și se va arăta în felul ce se cuvine, comorile îngropate vor ieși la iveală, dezvăluind mai bine cultura vechilor timpuri.¹

Ruina a deschis o largă poartă de privire asupra văii pe care soarele de amiază o scaldă în lumină. Apa Neamțului aleargă nebunatică prin întinsul cîmp înverzit, pe care l-au înviorat ploile din urmă. În fund se zăresc înălțimi. Case de țară sînt risipite într-o neorînduială veselă. Iar, în stînga, Tîrgul Neamțului, fiul umil [...] al cetății mîndre, se ascunde în bogăția de frunziș a copacilor.

¹ Profesorul Ilie Minea le scormonește acum, cu autorizația Comisiunii monumentelor istorice (n.a.).

MĂNĂSTIREA SECU. DURĂUL.
PE CEAHLĂU. ÎN VALEA BISTRİȚEI

Încă puțin, și muntele lui Pătru-vodă se înfățișează în strălucitu-i veșmînt de brazi seculari. Cărarea se furișează printre desele, înaltele trunchiuri, de cîte douăzeci-treizeci de metri, de pe care crengile se desfac grele de ace verzi, ca niște mînci de preot ce binecuvintează. Trunchi lîngă trunchi cît cuprinde privirea, iar sus, nemărgenirea frunzelor tari, lucioase. Pădurea răsufală blînd prin uşorul vînt încărcat cu miros de răşină.

Singurătatea e deplină ; nici o pasăre nu zburăteşte prin frunzişul întunecos ; lighioile tîrîtoare și săltătoare ale pădurii s-au ascuns departe de drumurile tuturora. Numai, din poiene, greierii beți de lumină cîntă focos.

Cîte o casă albă de pădurar, cîte o ceată de copii frumoși cari se uită limpede din marginea drumului. Apoi coasta se prăvale prin bolovani pănă la cutare șipot rece, care saltă din stîncă de cremene neagră și lucie.

Pe aceste drumuri a zburat ca vijelia, mînat de groaza morții și de dorința de a vedea pe ai săi, adăpostiți în Ardeal, Petru-vodă Rareș, domnul trădat și părăsit de cei din urmă tovarăși ai nenorocirii sale. Pe atunci numai poteci sălbatece brăzdau codrul nemărgenit, și brazi bogăți în frunze adăposteau și ascundeau pe drumeț. Schimbat de haine, hămesit, rupt de oboseală, purtătorul pribeag al coroanei moldovenești fugea înaintea turcilor și a boierilor înțeleși cu dînșii.

Drumul se rupe în adîncuri de văi, sămănate cu pietrele pe care le-au adus apele furioase. La capătul acestor văi sălbatece, împănate cu căsuțe și bordeie și-

gănești, Bistrița trece supt maluri înalte. E cea mai măreață din apele Moldovei, largă, adîncă, limpede, strălucind din toți solzii săi de ardezie. Pe alocurea o încarcă plute aspru încheiate, care se odihnesc, așteptînd plecarea. O piatră înaltă, care samănă întrucîtva a cruce, răsare din verdeață, deasupra rîului repede : dracul, spune povestea, a vrut să răpadă în Bistrița această fărîmă de stîncă, dar l-a apucat ziua, și nici o putere omenească nu poate clinti de acum povara pe care a lăsat-o în loc Duhul rău, trăsmit de lumina soarelui.

[.]

Des-de-diminează, ne gătim de suitul muntelui.

Peste culmi zac neguri lăptoase din care nu se mai alege nimic. Singură pajiștea cu miile de flori înalte mai răsare înaintea codrului, și la acest ceas așa de vreme cosașii s-au apucat de lucru, culcînd pale groase. Cărarea spre vîrf se deschide între brazi printr-un revărsat sălbatec de bolovani pe cari i-a prăbușit pîrăul de munte, creatorul drumului săpat.

Pacea brazilor ne învăluie, nici o rază nu răzbate prin atîtea trunchiuri ce se îngrămădesc și se încalcă ; în adîncurile negre zac bătrînii și învinșii, tăind pieziș calea cu crengile uscate, negre, parcă ar fi trecut prin focul dogoritor. O lumină nehotărîtă, înșelătoare plutește în strîmta cărare.

Călătorul nu merge aici, el se luptă. În calea lui stă țerna umedă, cleioasă, care lunecă, prundișul ce se rostogolește supt picioare ; e blagoslovită piatra ce iese la iveală din loc în loc și face ca o scară neorînduită pentru duhurile ușoare, săltărețe ale muntelui prăpăstuit. Inima bate puternic, gîtul se usucă, sudoarea scaldă fruntea, și mușchii parcă se rup în avînturi.

Oboseala te oprește în loc. De jur împrejur, nici un zgomot și nici o viață. Palatul farmecelor zace încremenit. Numai din cînd în cînd suflarea vîntului trezește în această uriașă alăută un sunet ca al mării îndepărtate, sau cîte o cascadă foșnește mătăsos în fundul prăpăstiei. Șipote revarsă grăbit o apă ca gheața, care taie dinții de durere cînd se ating de dînsa.

Privești se deschid din loc în loc, răsplătitoare. Zeci de culmi mărunte îți stau supt picioare, cu colțurile lor de pădure și covorul lor verde ; creștături arată mer-sul riurilor și pîraielor ; case albe se înșiră în marginea văilor ; cite un coperemînt steclește singuratec.

De la o vreme, stîncă răsare prin brazi, cari se ră-resc întăi, apoi se micșorează ca niște tufișe îmbicsite, până ce, la urmă, sus de tot, ei sînt numai un covor pîslos, frate bun cu mușchiul, mîntuit și el cu șfichiuri verzi și frunze ascuțite. Atunci, pe lîngă dinsul, nu mai sînt decît buruienile înălțimilor : clopote umflate, al-bastre și vinete, potire mărunte, albe, mierea ursului cu floarea bătută, ferega dințată ca un pieptene. În cite un colț de stîncă se ascunde *Edelweiss*-ul cu floarea albă, moale, ce pare moartă.

Muntele nu e durat din stîncă, ci din acel amestec de pietriș, din acel conglomerat cu grăunțe mici, albe, care se dezvălește deodată la cite o surpare a vege-tației. Piatra goală, trista lespede sură, e un adaos, o podoabă măreață. Ai zice că ea a fost adusă de de-parte, ridicată și clădită de mîinile unor ființi cu pu-teri nemărgenite, a căror operă a fost dărîmată într-un mare cutremur risipitor de lumi. Pare că deosebești trei rînduri de zid, la înălțimi deosebite : dintr-unul au rămas colți, din altul un larg părete drept, din celalt, tocmai sus, frînturi de turnuri, cum nici pe a cincea parte nu le poate clădi omul. Acolo e, după vreun stră-vechi altar al Precistei Născătoare, Panaghia, masa de piatră în jurul căreia, din cele patru părți ale lumii, se luptă vînturile. Acum nu se mai văd de jur împrejur decît culmi curățite de orice amănunte, de orice de-osebiri, cazane albăstrii răsturnate în șase, în șapte și-i-ruri și bătute de bruma fumurie a depărtării.

Iar la întorsul spre poale, în căldura și în puternica lumină de după-amiazi, privești, adinioarea așa de severe, de pustii și reci, par numai o veselie. Florile îmbălsămează toate, și fluturi albi zboară să le caute, afinele negre, ca niște nasturi mărunți, rodul celor mai mari înălțimi, cheamă la o hrană răcoritoare din mij-

locul foilor lor lucioase, ce se întind până departe, ca o rețea. Rășina picură mirositoare din trunchiurile dogorite ale brazilor. Razele se răsfrîng în apa de argint a șipotelor, lîngă care vitele sună din tălăngi. În colțuri de adăpost, excursioniștii au aprins focuri roșii pentru mîncarea de amiazi. Băieții cari au închiriat cai drumetilor vînează prin scorburi *Edelweiss*-ul, cățărîndu-se ca niște veverițe, sau pîndesc fragul, zmeura, ascunse la picioarele brazilor.

Și, cînd ai ajuns jos, cîmpia înflorită aromește ne-bună, freamătă, foșnește și cîntă prin aripile neastîmpărate ale sutelor de greieri, cari proslăvesc biruința zilei luminoase și calde...

[.]

Pe tot acest ținut minunat stăpînul, podoaba, viața, mișcarea e Bistrița. Moșul ni-o arată cu mîndrie : „Ghis-trița“, și dă din cap fudul cînd îi spun că nu mai este în țară un rîu ca dînsa. De ardezie posomorîtă în umbră, de cătran cînd prelinge rădăcinile brazilor și stejariilor, de smarald între poiene, de argint în îmbrățișarea focoasă a soarelui — ea nu fuge, nu se strecoară, nu curge, ci înaintează măreț, cu toată mica ei adîncime din vara secetoasă, plutește regal supt straja munților. Cîte nu se țin de dînsa și nu vin de la dînsa, împărăteasa văii fără păreche ! Patul acesta larg de prund ea l-a răsfirat în clipele ei de mînie, fierăstraiele acestea ea le mișcă în parte printr-o ramură prinsă din fugă ; plutele acestea așteaptă impulsul ei, în ziua cînd se deschid sus *haiturile*, marile depozite ale rîului, și un val puternic se avîntă mișcînd toate în pornirea lui nestăpînită. Și tot în ea caută ciutele, la ceasuri adînci și tăcute de noapte, băutura lor ; tot în ea se răcoresc din zbor rîndunelele ce trag prin văzduh cercurile lor elegante ; tot din ea își culege apa în pumni săteanca voinică, aplecată spre undă, și în ea zburdă, într-un cuget curat ca apa însăși, copiii și copilele, flăcăii și fetele satelor.

Sus, pe malul înalt, trecînd podurile de lemn înnegrite de păcură, sprijinite pe pile umplute cu prund, hoinărind de pe un țerm pe altul, fuge șoseaua largă, al cărei drum nou atîrnă de cursul foarte vechi al râului. Margeni de piatră șlifuită, păreți cari sprijină dealurile, parmaclîcuri care opresc carăle lăsate să meargă în neștire, podurile trainice și frumoase fac din acest drum unul din cele mai mîndre ale țării.

TÎRGUL-OCNEI

Dintre bisericile Ocnei, una, Precista, e făcută pe ruinele unei vechi clădiri de pe la 1680, abia către mijlocul veacului al XIX-lea. Sf. Nicolae nu e mult mai veche, nici Sf. Treime. Înaintea lor a fost înălțată bisericuța de lemn, pe un deal rotund, care poartă numele de *Biserica Domnească*. Ea n-are nici o frumuseță și nici o podoabă, dar ctitorul ei nu e altul decît Dediul, socrul lui Mihai-vodă Racoviță și tatăl frumoasei doamne Ana. El era cămăraș de ocnă cînd a întemeiat micul lăcaș umil, și în clădire a zidit și pietre de mormînt mai vechi decît vremea sa.

Cămărășia ocnei era dregătoria îngrijitorului salinelor, care lua în arendă veniturile lor. Cămărașii, adeseori greci, erau oameni avuți, cari se îmbogățeau și mai mult. Vestitul Ursachi, apoi vistiernic-mare, a trecut și el pe la ocnă, și lui i se datora biserica veche, care a fost înlocuită cu Precista de astăzi. Sistemul dării în arendă a ținut încă multă vreme, și după Regulamentul organic. La urmă, Grigore-vodă Ghica luă asupra statului grija salinelor.

El făcu o puternică temniță, căreia i se zice *Castelul* și în cancelaria căreia se vede chipul, cu nasul coroiat și cîrlionții la tîmple, al frumosului domn, într-o strălucită uniformă.

Spre ocnă și spre acest castel ne îndreptăm.

O mare magazie e în legătură cu liniile căii ferate, care-și are în apropiere o stație. Ai zice un depozit de mărfuri. Dar, suiți pe pîrleazuri, soldații stau cu puștile în mîină, țintind cele ce se petrec înlăuntru. Alți soldați se află în curte, și o sentinelă păzește la

intrarea unei case cu înfățișarea de administrație publică.

Aici osîndiții pentru grele păcate lucrează la scoaterea lespezilor de sare.

Te cobori pe niște solide scări de piatră în curte. Un condamnat cu boneta de flanelă, de culoare cenușie, pe ceafă, cu mînila la spate, cu ochii batjocuritori, se primblă în lung și în lat, pe cînd altul cu fața lungă, ciolănoasă, dobitocească stă nemișcat lîngă dînsul. Un tren minuscul se pregătește, avînd un singur vagon de persoane, jos, strîmt și fără de ferești. Ofițerul de serviciu are bunătatea să ne ia în acest vagon.

Ușa se închide, și trenul pornește într-un întunec desăvîrșit; numai din cînd în cînd, la trecerea pe dinaintea unei lumini, o pată roșie lunecă asupra noastră și piere.

Am ajuns. În față se deosebește abia un drum negru, umed, supt părăți uriași de sare, de pe cări curg picături de apă: de jos, din adîncimi, răsună o neconținută izbitoră de ciocan răbdătoare.

De pe marginea galeriei, toată priveliștea de grozăvie și nenorocire, de muncă grea și de suferință se desfășură la lumina limpede și crudă a electricității. Sarea neagră alcătuieste tavanul, părății, pămîntul, stîlpii și sprijinitorii unei nemărgenite sale, ca o vedenie din mările veșnic înghețate. Ciocănașii — hoți în uniforma lor de un galben-murdar ori numai în cămăși și încinși cu briie, sau și țărani tocmiți cu doi lei mia de kilograme — caută să niveleze terenul menit să se afunde neconținut. Ei își aleg o întindere, o hotărăsc prin toporul lor greu cu vîrfurile ascuțite și coada foarte suptire; apoi o ciocănesc pe dedesupt, și, cînd sunetul nu mai e acela al sării celei tari și bine lipite, ei trec pe supt bolovani o pîrghie de fier, cu care dezlipesc tot blocul. El se taie apoi în bucăți și e vîndut astfel, iar fărîmăturile se dau la moara de sare, care lasă pe urmă suptirea și mărunta noastră sare de masă, pusă îndată în mici saci de pînză.

Întinderea cîmpului de muncă, lumina electrică ce se răsfrînge pe zidurile de sare, fața de oțel negru a acestora, tăcerea desăvîrșită a atîtor oameni, vuietul înăbușit al topoarelor, figurile rase, hainele murdare dau acestui loc caracterul unui colț de iad, în care ră-tăcesc veșnic stafii chinuite și nemîngîiate.

Locuința, copleșită de blăstăme, a nenorociților e destul de departe, în castelul lui Grigore Ghica. Un pătrat de ziduri înalte, foarte tari, în cele patru unghiuri ale cărora soldați păzesc, sus pe vîrf, în cerdace de lemn. Clădirea însăși are două rînduri, scări, arcade, ca în casele cele mari din vechime. Ea încunjură o mare curte interioară.

Toate la un loc fac, precum spune întovărășitorul nostru, cea mai tare temniță din țară.

Sentinela, învoire de la director, temniceri și o-poartă înaltă. Osîndiții se împart în trei, prin felul lucrului ce fac în acest moment — al patrulea grup fiind acela, veșnic preschimbat, care lovește în lespedea de piatră cu ciocanele grele. Unii își află de lucru prin curte, și acei cari au de dus o poruncă se răped și aleargă cu o încordare sălbatecă a mușchilor, ca și cum la capăt ar fi libertatea — pentru cîtiva numai, răi din fire, libertatea de a face rău ; alții stau la teigheaua din *bazar*, unde vînd ceea ce au lucrat în timp de multe săptămîni : sculpturi grosolane în alabastru, colane de mărgele, linguri de lemn, lingurițe de os, condeie, bricege, satîre, cuțite, care li stau în mîină, fluiere și cîte alte mărunțișuri, făcute cinstit, ca de oameni cari au nesfîrșit de multă vreme de pierdut, fiind osîndiți pe cîte cincisprezece, douăzeci și mai mulți ani, iar unii pe viață, *viețași*. Banii se iau de un supraveghetor, și, după ce statul și-a cules partea, ei se strîng pentru a fi dați lucrătorului atunci cînd porțile închisorii i se deschid. Până atunci e foarte mult pentru atîția din ei, dar gîndul lor e pironit numai asupra ace-lui moment, și astfel ei își fac socotelile, se bucură de cîștig, se roagă a li se lua și lor ceva și lor ceva și strigă bucuroși

sumele ce li se cuvin pentru ca supraveghetorul să le încaseze și să le treacă în răbojul lor.

Alții sînt acum în lucru, prin încăperile rîndului al doilea, în ateliere destul de curate : strungari mărgelari, săpători, pe cînd fierăria lucrează jos, cu trei țigani grozavi, sălbateci la privire. O biserică e deschisă totdeauna ; cîte o icoană deasupra unei uși, flori cresc într-o oală și un cățeluș vesel se poartă printre osîndiți, privindu-i cu ochi buni și lingîndu-li mînile aspre care au vărsat sînge.

Jos, în dormitoare, o laviță de scînduri e împărțită prin lăicere, care sînt și cearșafurile celor cari vor mai adormi, peste cîteva ceasuri, o noapte pe lemnul suferinților răsplătitoare. Acum cîte un bolnav pirotește, și pristavul fiecărei odăi primește pe vizitatori.

Osîndiții nu se pot pune toți laolaltă. Ei nu samănă decît prin supunerea lor obișnuită — „revoltele“ se întîmplă numai pentru mîncare, se manifestă numai prin rîspingerea ei și prin zgomot, și se potolesc la sosirea directorului general, pe care-l primesc, ca aici, dăunăzi, în genunchi — prin asigurările, întărite cu jurămînt, că nu sînt vinovați și că au căzut asupra lor păcatele altora și prin rugămințile naive, făcute către orișicine, de a stărui ca să li se ierte din pedeapsă. Altfel, între ei sînt oameni de treabă, cari au ucis la o furie de dragoste — ca un frumos flăcău din Ardeal, foarte cuviincios, care așteaptă să plece în curînd — săteni de o moralitate obișnuită, cari au dat cu parul sau cu cuțitul într-o ceartă pentru pămînt — așa e un țaran ungar, care vorbește cu lacrimile în ochi de clipa cînd, după douăzeci și cinci de ani de ocnă, va ajunge să-și vadă copiii, pe cari i-a lăsat acasă, și copiii acestor copii. Sînt — cei mai nenorociți, mai rătăciți și mai mișcători dintre toți — și soldații trimeși la munca silnică pentru jîgnirea sau lovirea superiorului. Un biet flăcău tînăr, cu ochii unui copil căruia-i vine a plînge, frumos încă în hainele-i schiloade, are de stat șase ani pentru că, bătut de un sătean ca dînsul, care purta însă galonul de caporal, „a greșit“ și i-a dat o palmă. Se așteaptă alți doi tineri, cari vor fi pironiți pe cincisprezece ani în acest iad, pentru că au fost pîrîți că ar

fi voit să bată pe ofițerul ce-i lovise fiind de sentinelă și fusese dat în judecată pentru aceasta (el însuși a căpătat trei luni abia). Șase ani, cincisprezece ani se dau ușor de cine n-a văzut niciodată ocna și nu știe nici cum se simte în inima lui cel ce trebuie să sufere bătaia, bătaia crudă și nedreaptă. Șase ani, cincisprezece ani în aerul umed, în întunecimea salinelor, care dau oftică, reumatisme și nebunie, pe cînd acasă mama bătrînă orbește plîngînd, copiii rătăcesc pe la gardurile oamenilor și nevasta iubită se face o rea, ca să aibă ce să mănînce. Șase, cincisprezece ani pentru o „greșală“, pentru o vorbă nebună ce se smulge din buze amărîte și găsește urechea unui pîrîtor nemernic ! Domnilor judecători, tineri și fericiți, cari nu știți ce e durerea omenească...

Cei mai puțini interesanți și cei mai mulțămîți sînt degenerații și monștrii, cari au ucis pentru plăcerea de a vedea murind și cari n-au nici un fel de păreri de rău : la ocna e întunec, dar nu stai totdeauna supt pămînt ; odaia de dormit e ca și cea de acasă, iar mîncarea, mai bună și totdeauna sigură. Avînd și o leafă, de cîtiva bani pe zi, și cîștigul de la vînzarea lucrurilor ce au fabricat, ei se pot privi chiar, cu mîndrie, ca un fel de funcționari ai statului. Toate felurile de schimonosire a feței se întîlnesc printre dînșii : capete întreite, cu cefe umflate ; orbite scorburoase, fălci de fiară, ochi morți, ochi reci, scînteietori și iuți ca de șarpe. Un deținut cu față mărunță și slabă, de maimuță, e Alexandrescu, care a tras cu revolverul în Ion Brătianu, iar greoiul individ cu capul mic care scrie la o masă e un funcționar, vechi și „onorabil“ funcționar, care a ucis pe nevastă-sa la o beție și a tăiat-o în douăzeci și patru de bucăți. Aceștia sînt „intelectualii“ printre acei cari n-au nici o îndreptățire și de cari nu-i poate fi milă nimăru.

CAȘINUL. DE LA CAȘIN LA AGIUD

Întoarcerea până la Brătulești, unde Șușița se înfundă într-un vălmășag de umflături lutoase. Pe alături, intrăm în ulița unui sat ca Soveja : gospodarii sînt duși la cîmp, copiii zburdă pe dealuri, și paza caselor, grija crîșmelor și hanului o au femeile, strașnic de voinice, care ni arată calea, făcînd mișcări din mîni parcă ar îmblăți grîul. O ceată de băiețași în cămăși prăfuite aduc în triumf un biet cocostîrc cu aripele rășchirate, care a căzut de oboseală în mîinile micilor tirani.

Îndată sîntem robii pădurii, care ne încunjură de pretutindeni. Nu e o pădure strînsă pe laturile drumului, ci o largă întindere de pămînt lutos sămănat cu arbori deși : poieni de fin se deschid în toate părțile. Soldați tescuiesc cu mașina stogurile risipite, care sînt, în acest an de secetă, o bogăție pentru cine le are.

Pădurea ne fură tot mai adînc pe drumuri înguste în mijlocul verdeții. Ea închide toate zările, și nimic nu mai este supt cer decît farmecul ei sălbatec, decît aroma fînurilor ei cosite, decît vuietele ușoare ce vin din adîncurile nemișcate. Greoaia trăsură cu patru cai se înfundă tot mai mult pe poteci cari sînt o ră-tăcire ; duhurile zglobii ale codrului acum șuguiesc cu drumul nostru : ele ne smomesc spre desigurile închise, cu vechi căsuțe moarte de mult, unde nu mai trăiește nimic. Unde sîntem, căci vîrfurile cărării s-au pierdut în tarea iarbă uscată, pe care luneci — altă glumă a duhurilor ușoare ce sînt stăpîne aici ? Un pușcaș, cu tovarășul lui, săteni ce se plîng amar de secetă și spun că ar fi fost mai bucuroși de moarte, ne lămuresc. O jumătate de ceas înapoi, și apoi pe

acel drum din dreapta, care trece pe lângă alt bordei mort.

Într-una, ceasuri întregi, copacii mari, tăcuți, ripe ce se afundă, maluri ce se cațără, ape limpezi zbe-guindu-se pe largul pat de bolovani cărați de dânsele. Trăsura face minuni de echilibru, caii luptă din ră-sputeri, strângându-se între dinșii, cățărându-se pe povîr-nișuri grele, poticnindu-se, îngenunchind ; birjarul mină mocnit, și o ceață de ciudă-i acopere strălucirea ochi-lor de pisică sălbatecă, îi taie glasul aspru. Iar noi ne dăm pe deplin în voia marii păduri pustii, care ne suie, ne coboară, ne întinde scări de lut și de bolo-vani, ne lasă încet pe coborișuri moi, ne răcorește prin cursul de apă asupra căruia e întins un pod capricios de bolovani, ne obosește și ne odihnește, ne încălzește și ni dă răcoare.

Cîțiva țigani săteni într-un adăpost lângă rîuleț ; un puț de păcură părăsit, cărauși și văcari singurateci se ivesc și pier răpede în marea pace prietenoasă. Deodată, căsuțe se fac deasupra malului, cu sămănă-turi împrejmuite, ici una, colo alta ; bolovani mari, lespezi grele sparg malul de lut, iar jos, larg acum și vioi, aleargă într-un vast cîmp de pietre răspîndite un rîu de munte, despărțind două maluri înalte.

Pe cel din față, trăsura se strecoară hodorogînd dea-supra prăpăstiei adeseori năruite. Trecem îndată prin satul Mănăstirea Cașinului, primiți cu neobișnuite semne de cinste, care se datoresc celor patru cai ai bieteii trăsuri hodorogite și prăfuite. Acum vedem mănăstirea.

Marele zid, întreg, a fost dres între anii 1820 și 1830, dar cea mai mare parte a lui e veche, din vremea ctitorului, Gheorghe Ștefan-vodă. Acest urmaș al lui Vasile Lupu, pe care-l prăbuși de pe tron prin răscoală, a vrut să nu rămîie prea mult mai jos decît înaintașul său, care lăsase a se zidi minunea Trei Ierarhilor. El a durat această strălucită mănăstire din trainice materiale de piatră și a acoperit-o cu podoabe alese. Puternicul turn de la poartă, răzimat pe contra-forturi grele, poartă pe el capete de lei, două împleti-tituri de ciubuce în lung la marginea ferestilor și o

dungă, apoi un arc de plăci în formă de floare, ca la Cetățuia. Podoaba ușii urmează însă și mai departe ; din ușorii de piatră ies două mînere sculptate ; un altul se găsește în partea despre curte a turnului ; altele, la ieșire. În interiorul bolții, de două ori se taie două ciubuce împodobite cu plăci și avînd la mijloc o floare. Partea cealaltă a turnului are ferestre împodobite cu cadre sculptate și, sus, capete de leu.

Biserica însăși e foarte mare ; cele trei turnuri prea mici care o încunună se datoresc, ca și multe alte lucruri, lipsei de gust a egumenilor greci. Preaosfințitul Ierotei din 1806 și preaosfințitul Isaia din 1839 au nimicit pietrele de mormînt — între care a domnului întemeietor însuși, care a fost adus tocmai de la malurile Balticeii, din Stettin, pentru ca astăzi să nu se mai știe unde i se odihnește cenușa ; ei au ras pisania lui Gheorghe Ștefan și au scris pe piatră o alta, care-i pomenește pe dînșii ca întăi ctitori. Dar ei n-au putut schimba liniile frumoase și ornamentația bogată a bisericii. Păreții sînt căptușiți pe dinafară cu colonete, ferestile au cadre săpate : cele din fațadă poartă și bourul între plăci sculptate. Ușa de intrare în pronaos înfățișează ciubuce, vase și alte săpături. Pină și beciul, păstrat încă, al vechilor locuințe, are gura de piatră tivită cu flori sculptate. ¹

RCE II 246—249

¹ Biserica a fost reparată de Comisiunea monumentelor istorice (1939) (n. a.).

VIZANTEA ȘI SOVEJA

Întâi, călătorim îndelung în nădușeala șesului, printre miriști și lanuri de popușoi, mai mult sau mai puțin dogorite. Drumul e pustiu în această a doua zi după serbătoare. În stînga se văd liniile fumurii, îmbrumate ale dealurilor, la poalele cărora Odobeștii se revarsă ca o turmă albă ce se odihnește. Alte înălțimi, mai nelămurite, așteaptă în față. În dreapta, unde, îndată, ră sare o înaltă dungă de lut, se strecoară ultima șuviță a Milcovului.

Din această pustietate ești strămutat, deodată, într-una din cele mai înfloritoare așezări țărănești de munte. E un șir neîntrerupt de case, încunjurate de livezi, porumburi și vii. Împărțirea în sate — Balotești, Găgești — nu taie hotare adevărate. O clădire vine după alta, și gardurile de lemn se țin într-una. Coperimente bune de tablă sînt așternute pe părăți de cărămidă sau de pămînt prin care sînt aruncate fărîme de cărămidă, ce întăresc. În față, cîte două ferești legate împreună, de o parte și de alta a ușii de intrare ; pe margene, o fereastă mare și una mai mărunță, la cămară. Iarăși oalele de flori sînt așezate cu îngrijire pe scîndurica dintre stîlpii de lemn ai cerdacului. Uneori vezi și ciubere cu oleandri. La un han, unde mocani smoliți se cinstesc cu pepene galben, hangiul ni dă vin de Odobești și caș dulce, și, nefiind grec, pierde prilejul de a ne prăda.

Cînd lanțul de verdeață și de locuinți vesele încețază, arșița stăpînește peste drumul înecat în praf și peste popușoaiile ofilite. În dreapta se vede largul pat de prundiș pe care lunecă puținul ce a mai rămas din învălmășitul torent al Putnei. Înaltul mal de dincolo nu

mai e acum al Rîmnicului, ci se ține până în Siretiu de acest ținut al Putnei.

Apoi arborii răzleți cari străpungeau lutul prăfos se adună în huceaguri și alcătuiesc pe încetul o pădure urită și rară, fără apă, fără răcoare, fără taină. Cîteva căsuțe foarte sărace stau la marginea drumului; cară trec încet, țigani își strămută calicia nepăsătoare, și o matronă de bronz, împreună cu fiică-sa, goale până la brîu, își piaptănă cu ochii în pămînt bogăția lungului păr încîlcit și plin de praf.

Un lung pod de lemn taie acum albia seacă a râului, ducînd spre un ținut de valuri învîlmășite, haos de lut, acoperit neîndestulător cu iarbă leproasă, cu copaci răzleți și cu porumburi încă verzi. Sus, deasupra rîpei, stă satul Vidra.

SCHITURI : COTEȘTI, DĂLHĂUȚII

Din Cotești un drum între vii, între case cum numai arareori le va fi avînd prin alte părți țăranul român, duce, încovoiindu-se de două ori, spre Dălhăuți, mănăstire de călugări, pe care o ascund sus, cu totul, pădurile cele mai vechi, mai îmbielșugate, mai deplin triumfătoare, ce se pot închipui.

O biserică de sat foarte chipeșă într-o întinsă curte îngrădită. Lîngă gardul de nuiele din față, o cruce mare de piatră e înfiptă în rîpa drumului; inscripția îngrijită, în slove chirilice, pomenește pieirea, de „boala năprasnică a ciumei“, întimplată la 1829, a doi soți pe cari *moartea neagră* i-a îngropat împreună. Cîțva drum încă, și priveliștea se deschide largă asupra șesului verde, asupra Milcovului, cuprins între rîpi, asupra Focșanilor, ce se înșiră în mai multe pîlcuri, lăsînd să se vadă întăi pata albă a unei căzărmi. Și mai departe încă, același șes verde, care de aproape e frămîntat de modilci lutoase, aleargă până în zare, unde curge Siretiul.

Această frumuseță, care se desface în fiecare dimineață din negurile reci și se cufundă în fiecare sară în aburii fumului, o vede călugărul ardelean care păzește mitocul din vale al Dălhăuților. Ea arată calea ce duce la schit, un drum de lut frămîntat cu prund și cu pietroaie, cînd mai înalt, cînd mai adînc, cînd mai îngust, cînd mai încăpător, după toanele apelor de munte ce se zbeguie aici cînd cad ploile multe sau cînd zăpada se topește la blîndeța primăverii. Copaci bătrîni fac de strajă cît vezi cu ochii, iar în stînga toată valea, toată coasta, toată culmea e o împărăție a crengilor verzi, care nu mai îngăduie nimic, care înghit, acopăr, ascund

totul. Depărtările răsună, și din desişuri e o întrecere de glasuri, și mai suptiri și mai groase, printre care cîntecul surd al cucului, veşnic același, pare că socoate clipele. Pe supt tufişuri și prin uscături se strecoară, răsucindu-și fricos lungile trupuri verzi ca frunza, mari șopîrle, foarte agere. Dintr-o poiană se apropie lătrăturile furioase ale dulăilor de stîină, cari au mirosit om străin în aceste ținuturi sălbatece, unde, iarna, ei duc război cu lupii flămînzi. Aceasta e viața de aici, astăzi, ca și acum două mii de ani.

Tot mai adînc pe cărarea aspră, al cării lut a fost prefăcut în clei de ploaie din ajun. În sfîrșit, un alt drumuleț se deschide la dreapta, și încă de la obîrșia lui vezi o biserică gălbuie. E schitul. Patru dulăi păzesc intrarea la dînsul. Călugării cari lucrează la o parte într-un cîmp se uită la noi ca și cum am avea darul de a îmblînzi fiarele. După multă dezbateră, se desfac în sfîrșit un argat cu favorite, un bătrîn foarte bătrîn și foarte vînjos, care face liniște între credincioșii paznici ai pustietății sfinte. Tot așa de bătrîn, se apropie egumenul.

Dălhăuții au trei biserici, un frumos arhondaric nou, o stupărie, din rodul mirositor al căreia gustă și oaspeții, și o sumă de căsuțe risipite. A fost odată și o școală, dar ea e în risipă. Cîteva cărți bune le-am mai găsit încă pe rafturi. Călugării sînt abia unsprezece la număr, și nu se găsesc oameni destoinici pentru ca să li ia locul, atunci cînd ei trec la pacea cimitirului verde, lîngă heleșteul secăt ; casele lor se dărîmă în același timp ca și trupul culcat supt brazda din care răsare crucea.

Amiaza caldă ne găsește în pridvorul arhondaricului, supt coperemîntul de șindilă, pe băncile ce încunjură masa de țară, din care lipsește numai cocoșul făgăduit, care nu s-a putut găsi, din fericire pentru dînsul. Curtea mică e pustie. În față, ochiul se cufundă în marea adîncă a frunzelor liniștite. Și pădurile nestrăbătute cîntă, cîntă...

Un părinte cu ochii vioi și lungul păr alb, rar, cere voie să cînte și el, și-și drege gîtlejul cu un păhar de vin profir. S-a așezat acum în fața mesei, drept ca în

strană. Zimbești puțin privindu-l, deși a înștiințat că la Atos el a învățat cîntece meșteșugite de la cel mai vestit dascăl de cîntări din Răsărit. Dar, cînd glasul se înalță, el capătă sonorități metalice, puternice și clare, și vechiul inn bisericesc străbate văzduhul ca un răsunet de trîmbiță războinică. Cîntărețul stă nemișcat, ochii vioi sînt pironiți în pămînt, numai glasul limpede și tare plutește deasupra noastră și, peste pacea curții de biserică, se unește cu simplul cor al psalților pădurii, cari au învățat aceeași închinăciune de la un meșter și mai mare decît cel de la Atos...

DE LA TULCEA LA CONSTANȚA

În Tulcea fac cunoștința otelurilor. E, altfel, destul de bine, dar pentru orice vei cere se va înfățișa un băietan bulgar, un *banabac* turc, care ți-a făcut îndatorirea ; dacă vei da, însă, afară pe unul, șirul poftitorilor de bacșiș se va întrerupe de la sine. Sînt trei ceasuri după amiazi, și Tulcea pirotește în aerul cald, stricat de mirosul mlaștinilor apropiate și al rogozului ce se usucă pe prispe. În străzile de sus, care duc spre monumentul încunjurat de o grădină foarte rău îngrijită, cu plantații de brad uscate, se urcă doar vreo turcoaică, cusută în veșmîntu-i de stofă cu dungi albastre, pe care vîntul îl umflă ca o pînză de corabie ; bușmachiii¹ lunecă fără zgomot pe granitul marginilor de trotuar. Niște turculeți hazlii se bucură într-o căruță deshămată, într-o mare căruță de lemn văpsit, cum se fac în Bulgaria, și care poartă leatul 1903. Lipoveni lucrează la biserica „bezpopovților“ cu coperemîntul verde-deschis. Lîngă o poartă, pe pămîntul uscat, bătut cu prund, al hudiței, un cerc de lipovencuțe cu rochii roșe fac, foarte harnice, o operație de gospodărie ce nu se înțelege. Doi bulgari urîți vîntură o legătură, strigînd ascuțit : „calde popușoi“. Un soldat în bluză murdară coboară dealul cu o saca.

Centrul, cu prefectura, primăria și cele cîteva vile de pe coastă, e cu totul pustiu. Numai pe un trotuar trece măreț un domn tînăr, care trage cu ochiul în dreapta, iar pe trotuarul din față calcă mărunt o cocoană elegantă, care trage cu ochiul în stînga.

¹ *Bușmachii* — pantofi de casă, papuci.

În străzile comerciale, după închiderea târgului țărănilor, e odihnă. Negustorii stau în fața prăvăliilor ori se închid la cîte un joc de table, pufnind ascuns cînd vine mușteriu. Iar cafenelele înșiră pe scaune unele lingă altele căciuli bulgărești, căciuli mocănești, pălării țărănești, pălării orășenești, fesuri turcești, turbane tătarești și hainele corespunzătoare, într-o tărcată expoziție etnografică.

CONSTANȚA

Dacă apuci acum în sus, la deal, dai de o stradă de prăvălii ce n-au nimic turcesc sau dobrogean în ele. Drumuri se deschid în dreapta, și ele se mîntuie uneori în albastru. Cînd ajungi până la capătul lor, te oprești cuprins de recunoștință înaintea unei mărețe frumuseți.

De pe malul lutos, mîncat de valuri, care-și aruncă în zilele de mînie până foarte sus stropii de spumă. vezi o nemărginire albastră ca piatra scumpă a safirului. Din fund, zorește vîntul, și rînduri de valuri lunecă înainte, se tivesc cu alb în cale, se ciocnesc de țerm și pier în adîncimi. Nu se vede nici o corabie, nici o luntre. Numai păsări albe, păsări negre vislesc din aripi spre depărtări, deasupra adîncului, care nu le înspăimîntă. Ca mici picturi de cortină la cele două capete ale scenei grandioase, se văd un tatar căutîndu-și drumul prin ierburile uscate ale rîpii și două fete în haine de duminică, privind spre marea ce li zimbește azi și le înspăimîntă mîne, din unghiul unei porți tănuite.

În fișituri ritmate, suspine de ușurare după avînturi învinse, valurile ating țermul de lut scorbuos și dispar în spuma lor risipită.

REUSENII

Trecem prin Rus-Mănăstioara, lângă bisericuța de lemn a căreia se mai vede piatra, culeasă din altă biserică dărîmată, care pomenește pe vechii stăpîni ai moșiei, îngropați acolo, vornicul cel mare Ion Bălș și fiul lui, Vasile stolnicul, mort, acesta, în 1753. Foarte răpede se ajunge acum la Reuseni.

Ca o catapeteasmă stă un deal acoperit cu vii îngrijite. Supt el se văd case răsfirate, în mijlocul gospodăriilor de țară îmbielșugate. Un mănunchi de copaci bătrîni arată locul curții boierești. Iar în altă parte, la stînga, se tupilează biserica, ridicată de Ștefan cel Mare întru amintirea tatălui său, Bogdan, care a fost ucis într-o revărsare de zori de către fratele său vitreg, Petru Aron, de dragul domniei. Vor fi fost și atunci viile, și la ospăț domnul petrecea vesel între puțini prieteni, cînd dușmanii se năpustiră în cămara lui. Viteazul voievod, de mai multe ori biruitor, fu scos afară, și i se rostogoli capul supt secure înaintea trădătorului și uci-gașului de frate. Trupul va fi fost ascuns răpede în țărîna scormonită cu graba muștrărilor de cuget, și poate nici nu l-a mai găsit strălucitul său fiu, ajuns domn al Moldovei, așa că nu-l va fi dus în gropnița cea mare a Rădăuților. Dar, pentru ca să se știe că aici s-a făcut o faptă de sînge așa de ticăloasă, pentru ca să se înalțe rugăciuni întru odihna sufletească a celui jertfit, Ștefan făcu biserica.

Samănă întrucîtva cu cea de la Pătrăuți sau, în Moldova noastră, cu biserica de la Borzești. Turn nu este, dar în fațadă e scobit adînc, pe toată lungimea și lățimea păretului, un loc pentru clopote, unde era și o streșină care le acoperea de bătaia ploilor¹. Umflătura

¹ Tipărit : plopilor

stranelor pe laturi lipsește. În față e o ferestuică, pe laturi alte două, cu cadre de piatră săpate, cum era datina atunci. Ușa de intrare, acoperită astăzi în parte cu un acoperiș urît, are încunjurări de piatră săpată. Ea duce într-un pridvor întunecos, unde zace o piatră murdară, ruptă în două, sau două frânturi asemănătoare de piatră, puse alături spre a se pomeni morți din timpurile mai nouă. O a doua ușă, cu cadru pătrat, se deschide în zidul despărțitor, spre naos, unde fereștile sînt prinse pe dinăuntru în nervuri mari de piatră, care înalță puternic dungile lor până sus.

Și aici, în acest loc de evlavioasă amintire, a trecut același vifor de nimicire ca și în alte biserici și mănăstiri ale Bucovinei. Odăjdiile sărace, podoabele sînt toate de ieri, de alaltăieri; vremea veche a ctitorului o pomeneste numai inscripția de deasupra ușii prin care intri de afară. Toate celelalte s-au sfărîmat și spulberat în vînt. Praf des acopere lespezi, icoane, policandre; raze de soare pătrund prin coperișul găurit de vechime și neîngrijire. Cioarele se învîrt croncănind, ca în amintirea omorului celui vechi, deasupra clădirii dărăpănate și jalnice, unde pripita văpseală galbenă a tămînjit fără milă chipurile sfinților din veacul al XV-lea.

Omorul, dacă nu și numele celui jertfit, dă de lucru încă localnicilor. Parohul, pe care-l găsim gospodăriind acasă, lângă biserica fără nici o gospodărie — e un fost „prefect“ sau șef-pedagog de seminarium cernăuțean, ce s-a întors cu totul la viața de țară, trăind patriarcal între dobitoacele lui Dumnezeu, care ni-au ieșit înainte, zburdînd și lătrînd — parohul pomeneste de o cruce ce s-ar fi găsit în curtea boierească, unde socoate că s-a întîmplat fapta sîngeroasă. Dar e mai de crezut că locul bisericii a fost ales tocmai pentru că acolo a lovit securea ostașilor călări și pare că-i văd, o clipă, în dimineața încă acoperită de neguri, dînd fuga înapoi, în ceată sălbatecă de bucurie, pentru a duce la Suceava apropiată vestea domnului nou mînjit cu sîngele de frate!

SUCEVIȚA

Deocamdată nu pot face alta decît să pătrund în pridvor și pronaos. Cel dintăi e făcut în chip original, neobișnuit nici înainte, nici pe urmă în bisericile Moldovei și luat, poate, prin înrîurirea stăpînirii lui Simion Movilă în Muntenia, din această țară. El e alipit la clădire, privind spre poartă și dînd astfel o intrare laterală : are trei deschideri, dintre care una e ușa, iar celelalte două, fereștile, toate din arcuri sfărîmate. Din el se trece printr-o ușă cu aceleași arce sfărîmate, obișnuite, mai ales, după 1500, și care încadrează aici și deschizătura fereștilor, în pronaosul frumos zugrăvit, unde dorm în dreapta morții încununați, pe cînd locurile copiilor lor, o fetiță a lui Ieremia și o fetiță a lui Simion, Zamfira și Teodosia, sînt la o parte.

Mormintele lui Ieremia și Simion sînt acoperite cu lespezi mari de marmoră, măiestru săpate, care sînt puse pe înalte mese de piatră. Simion și-a primit încă de la început această grea podoabă din urmă, prin îngrijirile soției lui, Marghita, care a fost mama vestitului, învățatului Petru Movilă, lumină a Răsăritului slavon. Mai tîrziu numai, un credincios boier al Ieremieii, un stolnic al lui, și-a amintit cu duioșie și recunoștință de stăpînul răposat și i-a pus o marmură întru toate asemenea cu a fratelui. De aceea cred că Ieremia, mort cel dintăi, e așezat mai aproape de mijlocul încăperii, pe cînd Simion stă de către părete.

Chipurile lui Ieremia și Simion se văd pe acoperimintele cele vechi ale mormîntului fiecăruia, ce sînt păstrate acum în dulapuri de sticlă. Cu fir de aur și de argint, pe mătasă roșie, s-a făcut un Ieremia bărbos, cu falca de jos scoasă înainte, cu nasul suptire — sprincean și boldit, gras, fălcos, trufaș. Simion e înfățișat ca

mort, cu ochii închiși, mâinile pe piept, fața foarte slabă, cu barba mică, neagră. Haina împărătească de aur îl învăluie ca un giulgiu. Pe cap n-are cușma luptătorului, căciula strașnică a lui Mihai Viteazul, ca Ieremia — care, cu aceeași căciulă, a fost învins totdeauna — ci coroana împăraților.

La dreptul vorbind, mănăstirea e a lui Ieremia, mîntuită cu totul numai în domnia lui, deși începută de multă vreme cu zloții de aur ai tuturor fraților. Cînd pătrund mai tîrziu în naos, luminat de trei ferești la stranele rotunjite în abside și prinse pe dinafară între două contraforturi, lumina bucuroasă a lunii Paștilor de april ivește frumuseța vechiului alai domnesc, zugrăvit pe păretele din dreapta — pentru pomenirea și prin chipuri a ctitorilor. În cap stă Ieremia, încununat, în haine arhieresti de mătăasă roșie, cu guler alb și mîncare roșii — ca și pe perdeaua mormîntului — frumos, ochios, sprincenat și bărbos. Dreapta lui întinde către Mîntuitorul, ca prinos, clădirea bisericii, din care nici un amănunt nu s-a schimbat pînă astăzi. Stînga i se razimă pe creștetul copilului Constantin, încă mărunțel, venit pe urma fetelor. Cea mai mare dintre ele se vede în veșmînt numai de aur, tot încoronată — pe cînd domnițele vechi n-au decît cercurile de mărgăritare — lîngă tatăl ei. Frumoasă, tînă, foarte asemenea cu Ieremia, se vede maica lui, Maria; de supt coroană scapătă în valuri un vâl alb, rochia e de brocard de aur pe roșu, tivită cu dungi de aur, prin care trec, la mijloc, trei cusături negre. Elisaveta — Ilisafra — doamna Ieremieii, femeie lacomă de putere și pedepsită în cel mai crunt chip pentru neogoița ei rîvnă de stăpînire, răsare acum, țiind în mîna crucea evlaviei. O șuviță de păr bălan mărgenește fruntea albă deasupra minunațiilor ochi negri, și un vâl de mătăasă roșiatecă se coboară în jos pe umerii ei. Și prin frumuseța, ea era dintre cele care risipesc împărățiile și pier supt ruinele lor. Apoi șiragul urmează prin capete oacheșe, cu ochii mari, coborîndu-se tot mai jos — fetele celelalte ale acestor soți: Maria, Ecaterina, Zamfira, Stana, cu cercei de aur mici în urechiușe și cozile lăsate pe spate. Între ele se află un frate

mort mai demult, Alexie, băiețaș cu părul creț supt aurul coroanei.

Între multele odoare lăsate de Ieremia, cruci de abanos, iconițe de fildeș alb, nespuse de răbdător lucrute, tăvi, anafornițe, se află și cărțile cele scumpe, prinse în legături, unele mai vechi decît cuprinsul, cu țesături de lanțuri și plăci de argint lucrat cu ciocanul. Una, de hîrtie, vine de la Neagoe-vodă munteanul; o alta, cea mai frumoasă, a fost făcută supt Ieremia, poate de meșterul miniaturist încondeietor care a fost mitropolitul Anastasie Crimca. Aproape fiecare foaie are cîte o mărunță scenă în colori strălucitoare, închipuind fapte din scripturi. Într-un loc vezi iar pe Ieremia, cu maicăsa, cu doamna, cu o fată, al cărei nume nu s-a scris, și, acum, cu trei băieți: Constantin, Alexandru și micuțul Bogdan, lucrați fin cu condeiul muiat în colori.

Constantin a fost domn și a pierit înecat în Nistru cînd îl duceau tatarii cari-l robiseră; Alexandrel s-a împărtășit și el de domnie, dar, într-o zi nenorocită din anul 1617, el fu prins, cu mezinul Bogdan, și dus în tabăra lui Schender-pașa; iar împreună cu copiii și mama lor desnădăjduită. Doamna Ieremieii, mîndră, poruncitoare, învinuită că ar fi dat otravă cumnatului Simion numai ca ea, fiii ei, trupul și sîngele ei, să domnească, suferi în tabăra păgînă cea mai mare rușine. „Boieri, boieri, rușinatu-m-au păgînul“, strigă ea a doua zi înaintea celor veniți să vadă cum pleacă în robie la Constantinopol aceea care-i stăpînise. Ea își tăie cozile în semn de nemărgenită durere și le trimese prin cine știe ce credincios la Sucevița, unde ele se păstrează încă — o mare viță de păr castaniu-deschis, într-o cutie de aur, la policandru. Cutia se deșurubează și se deschide, și încă o dată părul moartei strălucește în lumina făcliiilor ca un șarpe, șarpele gîlcevii și al vrăjmașiei, răpus. Dar gîndul la isprăvile crunte ale acestei femei cu voință tare pierde îndată înaintea închipuirii nenorocirii ei fără de margini, prinderii, pîngării, aruncării în haremul unui agă, unde s-a sfîrșit aceea care trebuia înmormîntată aici creștinește, lîngă soț, lîngă fiică, lîngă strălucitorul ei chip bălan de tinereță — stropită de lacrimile copiilor. Și ochii urmăresc cu duioșie firele strălucitoare

ale părului frumos, prinosul de evlavie, de căință, de durere, care e și o jertfă de frumuseță.

Din odăile primitive ale egumenului, am văzut sfințirea apei supt cruce și prapuri, în mijlocul unei mulțimi mari. La fântâna cu apă bună se perindează neconținut cojoacele și cojocelule; mâni frumoase, albe, brațe pline, gingașe se întind către cana atârnată. Apoi, după ce se mîntuie cu totul slujba, livada mănăstirii e năvălită de toți oaspeții în pălăriuțe de primăvară, cu flori și pene, de fetele cu cozile aruncate ca ale domnițelor lui Ieremia. Oamenii sînt aici de o sănătate și de o frumuseță rară. Deocamdată, ca la Straja, se stă la sfaturi, la lafuri și la taine dulci, întrerupte de hîrjoane, în care minile tari ale flăcăului pare că frîng minușile codanei, care se apără rău și rîde. Cînd vor veni lăutarii țigani în haine nemțești, pirpirii, friguroși, aduși de spate, scînteind de șiretenie în albușul sticlos al ochilor — va începe hora, până îndeseară tîrziu.

Popor curat și mîndru, cu inima deschisă și bună, popor evlavios și darnic, popor de muncă și de cuvînt, mlădiță puternică a vechilor ostași — neamurile nu te vor sfărîma lesne !

BRAȘOVUL

Pe locul de înaintare îndrăzneată către miazăzi și răsărit, spre culmea munților fără potecă și în marginea secuimii de strajă la graniță, sașii ocrotiți de regele Ungariei făcură din satul slav și românesc Brașăul, Brașovul, o cetate a Coroanei, o *Kronstadt*. Cavalerii teutoni, din Apusul luptelor pentru credință, fură ispitiți aice de aceeași coroană a Ungariei, și câțiva ani ei se străduiră pentru chemarea la viața de cultură a frumosului ținut de sălbătăcie și la asigurarea cuceritoare a hotarului de munte.

Ei se duseră, dar meșterii, negustorii sași rămaseră în cuprinsul zidurilor, pe cînd alții din același neam roiau tot mai mulți împrejur, făcînd o cunună de sate înfloritoare orașului care purta cununa regală în armele sale. Brașovenii cei noi fură în curînd stăpînii trecătorilor vecine și ai întregului negoț de peste munte, unde cumanii și tatarii se schimbau în stăpînirea satelor românești din plai și din șesuri până la Dunăre. Peste multele case cu ziduri tari, coperișurile ascuțite și fereștile mărunte, peste șerpuirea întunecoasă a multor strade înguste se ridică turnul unei mari biserici negre, tăiată aspru din piatră sfărîmicioasă, și mai tîrziu un al doilea turn, al Casei de sfat, unde se hotărau împrejurările de toate zilele ale vieții brașovene de sine stătătoare. Pentru a ținea cele cîteva mii de locuitori ai cetății se purtau neconținut prin trecătoare spre Rucăr carăle puternic încheiate ale negustorilor, duse de români în cămăși albe, cu pletele filfîtoare pe umeri.

Din timp în timp, și nu prea arareori, mișcarea aceasta de cultură și îmbogățire era încremenită de vestea cea rea pe care spionii o aduceau de dincolo de munte, din *Transalpina* primejdiei. În cele mai vechi timpuri era

vorba de cumanii păgîni, de nemiloșii tătari ce veneau lacomi în goana sălbatecă a cailor iuți. Apoi turcii veniră la rînd, sărind asupra trupului nostru amorțit sau istovit de luptă pentru a pune supt sabie și a aprinde în flăcări marginile ardelene. De la început, însă, Brașovul văzuse nevoia de a se îndosi înaintea amenințărilor, și el se strămutase de la vechea așezare din jos, unde se zice și acum Brașovul-Vechi unor șiruri de case locuite de meșteșugari, în căldarea ocrotită în care se află astăzi temeiul lui. Ziduri puternice, cu multe bastioane, fură rînduite de jur împrejur, și dușmanii nu erau dintre aceia cari să le poată frînge. Pe dealul din față, către pămîntul regelui, se înalță cetățuia din care fulgerau tunurile asupra marilor mulțimi sălbatice care încingeau de freamătul nerăbdării platoșa zidurilor orașului. Turcii temuți veneau cu îndrăzneală, loveau cu putere, răspîdeau sîngele nevinovat în toate părțile, dar avîntul lor se frîngea de acea îndărătnică piatră înnegrită, care nu se clintea de greutatea ghiulelelor vechi. Rămînea în urma cetelor pierdute în zare pustiu satelor părăsite și sămănăturilor arse, care se îndreptau în curînd printr-o primăvară nouă și un nou avînt al muncii omenești răsplătitoare.

Din atîta bogăție îngrămădită zbcuni într-o clipă mai prielnică flacăra luminii. Tineri sași mergeau în Europa apuseană de aceeași limbă cu dînșii pentru a învăța, în veacul al XV-lea, acea știință nouă a limbii latine, a trecutului clasic, pe care o chemase la viață Renașterea. O dată cu această învățătură, ei sorbiră cu patimă predica nouă pentru înnoirea și curățirea legii străbune. Honterus veni din acele locuri ca un tînăr prooroc purtător de veste nouă. Și aici ciocanul cutezător bătut în piatra neagră a sfinților, și cîngile dădură la pămînt podoabelé bogate ale bisericii catolice. Pentru răspîndirea cuvîntului dumnezeiesc în forma cea mai bună și mai înțeleasă, Honterus făcu tipografie, și din ea se răspîndiră noile catehisme și biblii, care, dacă nu erau pe limba vorbită a poporului, ci în *germana* lui Luther, se apropiau, însă, cu mult mai mult decît cele latinești de înțelegerea tuturor.

Așa trăi Brașovul și mai departe, cu predicatori învățați, cu negustori buni în socotele, cu meșteșugari cari știau să apuce și sulița, să strîngă și sabia. În rînduiala lui harnică apăreau în anumite dimineți de zgomot războinic cetele boierilor călări ai Țării Românești, de pe zdrențele scumpe ale cărora nu se ștersese încă praful încleiat cu sînge al luptelor pierdute. Cîte un bătrîn domn obosit, care nu se mai putea întoarce, ci venea să-și plece capul spre moarte, cîte un aprig domnișor cu pletele negre răsfirate, cu ochii în cari scînteiau pofta răzbunării și credința în viitor, stăteau adesea în fruntea fugarilor. Veniseră încă o dată, după atîtea alte rînduri, pribegii din țara unde românii se sfășiau între sine pentru putere. Argintarii sași primeau ca zălog scumpe juvaere răsăritene după ce se mîntuiseră toți ducații din lădiță, și tot mai posomorîte erau fețele oaspeților cari nu mai puteau cîrmui, nu mai puteau lupta, nu mai puteau stăpîni. Până ce, în altă zi de vălmășag războinic, un vînt sălbatec îi lua cu sine și răsfirea pe plaiurile românești stăpînii sau jertfele zilei următoare.

IMPREJURIMI ALE BRAȘOVULUI : BRANUL

Trăsuri de la Rîșnov duc la Bran, în vreo două ceasuri cel mult, spre Buceciul care-și încrestează în văzduh vîrfurile de stîncă, răsărite din mijlocul pădurilor. În lunile de toamnă uscată, înaintezi prin finațurile tîrzii, în aroma florilor uscate, fără să vezi altă țintă decît acea nămilă zimțuită care taie o parte din albastrul limpede al cerului ; nu prea vezi drumeți, căci brănenii apucă alte drumuri, mai scurte decît această șosea bună. Cît vezi cu ochiul e, supt munte, numai nesfirșita pajște, bogat, înalt înflorită. În mijlocul căsuțelor de bîrne, care au înlocuit bordeiele sărăcăcioase ale *colibașilor*, se văd cîteva vile : a familiei Pușcaru, căreia i se zicea Pușcașu cînd nu trecuse peste hotarele Branului, și ale unor ardeleni din România. Se vede o bună ospătărie, cu ciute îmblînzite rătăcind prin curte, o școală, biserica. Mai presus decît toate clădirile e însă, până astăzi, castelul.

Cavalerii teutoni l-au clădit în gura hotarului, dincolo de care tot ei au făcut mai tîrziu Cîmpulungul. Regii unguri l-au primit de la acești ajutători ai lor. Pe urmă și domnii români din noul principat muntean, ca Mircea și fiul său Mihail, au pus castelani aicea. Ajuns iarăși al Ungariei, el fu închiriat sașilor, și dregători de-ai lor ridicară de acum înainte la pasul de trecere al mărfurilor dajdea craiului, de cinci la sută.

Îndată negoțul apucă alte drumuri. Branul sărăci, apoi se pustii cu totul. Pe cînd Predealul se cutremura de graba trenurilor, ierburile crescură înalte în jurul puternicului castel, și pacea se făcu tot mai deplină în multele lui încăperi joase și întunecate. Acum mergi în voie prin acele odăi care au adăpostit ostași și te urci glumind, pe scările de lemn, spre acele ascuțisuri ale

coperișului de unde s-a pîndit de atîtea ori apropierea năvălitorilor. Aproape nu vezi pe umilul locuitor de astăzi al cetății, și numai gîndurile tale dau viață de o clipă clădirii ce se apropie încet de sfîrșitul ei. Jos, în timpul prielnic, cînd crivățul nu se zvîrcolește în vale, tufișurile vuiesc de albine și sînt ninse de fluturași.

Așteaptă, în sfîrșit, să vezi răsărind luna plină, care va coborî taina ei asupra drumurilor, cărărilor și întregului șes al aromirilor tainice ! Nu mai este un drum așa de frumos ca acesta, decît doar acela care te aduce prin satele adormite de la Turnul-Roșu la Sibiu.

ÎMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI : A PATRA CĂLĂTORIE

După ploaia răbdătoare de ieri, care pe alocurea a pătruns bine, e o mare viață la cîmp. La plugurile suptiri boii cu coarcele lungi, bivoli vâcsuiți, cari nu-și ies din pasul de miniștri și se opresc neconținut ca să smulgă buruienile din brazdă, caii mărunți cu capul buhos trag deopotrivă pentru ruperea brazdei sau pentru înnoirea ei. Căci în acest pămînt mai sărac decît al plaiurilor și șesurilor României fierul deschide întăi numai o „pajiște“, apoi aceasta e *ogorită* prin a doua arătură, care „întoarce“ brazda, și uneori el mai trece și a treia oară, pînă vine clipa cînd sămînța poate fi aruncată cu siguranța rodirii îndestulătoare. Se și vede cîte un sămănător, cu sacul legat de gît, care din mîna întinsă măreț aruncă ploaia suptire a grăunțelor de săcară și de grîu, pe care peste cîteva săptămîni le va acoperi zăpada timpurie. Prin curți femeile scobesc prin erno la movilele cartofilor. Iar alături, bobul porumbului se usucă, în lanuri care înaintează pînă supt munte și pînă supt marginea pădurilor dese, din care, seara, se coboară uneori, pentru hrană, urșii lipsiți de prada vitelor, care au venit acum în vale, și mistreții, „porcii“, cari sfarmă în picioare ce nu pot strivi în dinți.

Cîte un ciobănaș se zgribulește la marginea șanțului, pe cînd vitele albe, vitele negre se răsfiră pe finețele înviorate. Doi bivoli sau bivole (se zice aici și : bivolă, pe lîngă : bivoliță) zac ca morți la o parte, și cioarele se cațără pe spinarea lor ca pe a unor hoituri. Vizitiul mă lămurește că aceasta face o deosebită plăcere greoaielor dobitoace, pe care cîngile înfipte în iuftul lor le *scarpină* ușor.

[.]

De la Buciumi ne întoarcem spre linia Oltului, lăsînd în urmă Munții Făgărașului, de cari ne-am apropiat mai mult decît oricînd, așa încît toate liniile, cotiturile și scufundăturile lor se deslușesc pînă în amănunte. Lazurile¹ sînt și ele foarte apropiate și se înfățișează de un brumăriu frumos.

Ajungem în satul, mai sărac și mai leneș răsfirat, al Șercăiții. Locuitorii de aici au fost de demult iobagi ai puternicilor sași din Șercaia, cari li-au dat și numele. Ca și în celelalte sate făgărășene, vechile familii, „fămeai“, zice o însemnare de carte bisericească, s-au păstrat pînă astăzi, și ele se cheamă cu porecle așa de frumoase ca : Bărbat, Dumitrașcu, Bragheș, Vodă, Șărbănuță, Costea, Oancea, Hîrsean. Și aici nume ca : Șolomon, Roven (Ruvim), Naftail, vechi urme ale bogomilismului, inspirat din Vechiul Testament, nu sînt de loc rare nici în zilele noastre.

Unul din mulții preoți pe cari i-a dat aici neamul Bărbat a pus în scris cele mai însemnate întîmplări din viața satului, pe foi albe din cărțile bisericii clădite, după inscripție, în 1798 și zugrăvite în 1811. E vorba, în acele rînduri umile, de zăpezi mari ce închideau satul din toate părțile, de ploii cu „tină“, de lupte și nenorociri, ca în 1848, cînd „la pod la Hăghig, la Olt, ungurii au pușcat pe Moise Șărbănuță, de au murit acolo, și Ioan Șolomon, și Gheorghie lui Iacov Codlie, și Gheorghie Aldea Cucu tot acolo s-au prăpădit, toți patru, dară acești 3 niminea n-au știut cum s-au prăpădit ; și au rămas de la toți 18 copii fără tată, săraci“. Numai o dată un strigăt de bucurie, în aceste cuvinte avîntate : „Să se știe precum la anul 1848, la Dumineca Mare sau la Dumineca Tuturor Sfinților, am scăpat de supt jugul cel greu al iobăgiei, adecă am scăpat, am fost slobozi, n-am mai fost iobagi“. De atunci biată Șercăiță mică are zile mai bune, pe cînd departe marea Șercaie mîndră se plînge de tot mai marea încălcare a românilor, păziți de cele două biserici din margine.

¹ Laz — teren de curînd despădurit.

Acum soarele scapătă spre seară și, pe cînd cele două linii de dealuri, unele verzi de păduri, altele pleșuve de lut, printre care curge Oltul, stau în umbră, o lată dungă de lumină preface lanurile de la poalele lor într-o mare de aur străveziu.

Drumul tot înainte duce la Șinca-Veche, una din cele mai bogate așezări românești din Țara Oltului. Numărul caselor de piatră, cu perdele la multele ferești de către stradă, e foarte mare. Bogăția sătenilor se vede la tot pasul. Cutare din ei ar fi avînd peste 100.000 de florini. Pometurile sînt de un deosebit bielșug. Până și stradele par mai late decît aiurea.

Biserica, unită, nu prea are urme din trecut, afară de pomenirea unui ofițer român mort supt steagurile stăpînitorilor lui în 1866. Și, totuși, de aici, din această boierime îndrăzneată și înstărită, a plecat unul dintre cei mai mari cercetători ai trecutului românesc, omul cu puteri neînfrînte și cu principii neclintite, care a vrut să dea neamului „hronicul“ bogat al tuturor faptelor și suferințelor lui și a trecut prin viață cufundat în acest gînd mare, aspru și neiertător față de alții, până ce a a căzut frînt pe o margine de drum, care era însuși locul răzleț menit a-i fi mormîntul. În cimitirul stropit de flori galbene căzute din mănunchele pe care ieri le-au adus femeile la biserică, în acest cimitir unde acel mucenic al credinții sale în idee nu s-a putut odihni lîngă ai săi, mi se pare că văd rătăcind în singurătate mîndră chipul lui Gheorghe Șincai, neînduplecat și neîmpăcat până dincolo de hotarele morții.

După aceste gînduri de înduioșare și de amărăciune, ce dulce pare satul Ohabei, cu biserica-i urcată pe dîmb și cu multele cruci ale cimitirului său țărănesc ! Pe una din ele, spoită în albastru, versuri pomenesc pe un moș bătrîn, mort dăunăzi, și dintre dîsele se desfac aceste trei, de o împăcare cu moartea, de o înfrățire în semnul ei cu natura și cu Dumnezeu cum nu le poate scrie nici cel mai mare dintre poeți :

Doamne, dă soare și plouă,
Și noaptea trimite rouă
Peste groapa asta nouă...

Satul Vadului are două strade model și o biserică din anii 1870, înnoită acum cu o cheltuială de 8 000 de coroane, care s-au strîns de la credincioși „pă număruse“ (după numărul caselor). Lîngă dînsa e o singură cruce de piatră, care pomenește de răposații Arsenie Bunea, mort în 1890, și soția lui, Verona Ursu, care s-a înmormîntat încă din 1872. Fiii lor au ridicat acest semn de amintire, și unul dintre dînșii e canonicul blăjean Augustin Bunea, care a plecat din acest sat vecin cu al lui Șincai-bătrînul, pentru a fi astăzi cel mai bun istoric al românilor din părțile ardelenene și ungurești, al căror trecut îl povestește, cînd are răgaz, în grai limpede și sigur. Intru cu o deosebită bucurie în casa preotului, care e fratele prietenului și tovarășului meu adevărat.

Cotim prin Șercaia, și iarăși ni se desfășură înainte, între dealuri, cu Oltul nevăzut din a stînga, drumul înnoptat care duce spre Făgărașul ce se înseamnă prin lumina vioaie a fierăstraielor electrice, pe cînd mori sfătoase vîjîie, cînd mai tare, cînd mai slab, de mișcarea apelor de munte. În cîrciumă la Mîndra e încă multă lume, și din această cercetare deasă a lăcașului băuturii ies bătăi și omoruri cu cîte șapte capete strivite, ca mai anii trecuți. Mai în toate casele e aprinsă încă lampa, sau, cum i se zice aici, lămpășul, atîrnat de tavan pentru a lumina cina de sară, după o zi de muncă la holde. Dincolo de Olt, dacă privești bine, furnicarul de aur al stelelor de sus se urmează cu scînteierea mărunță a caselor altui sat, care cînează și se culcă : Șona.

IMPREJURIMILE FĂGĂRAȘULUI : A CINCEA CĂLĂTORIE

În mijlocul curții zace un capitel frumos, săpat în piatră. O mare floare de piatră așezată pe niște dărîmături slujește de bancă. Și aiurea, cîte o bucată de stîlp, înflorit la vîrf și pe laturi, se păstrează. În urîta poartă de cărămidă pe care Grigore Brîncoveanu o mîntui la 9 octombrie 1800 se văd doi stîlpi de aceștia întregi și patru capitele, care cu vîrful în sus, care cu vîrful în jos.

Aceste lucrări de veche artă cinstită și bogată au făcut parte dintr-o casă și mai veche, aceea pe care, cu luxul ce se vede în casele egumenești de la Hurezu oltean, o clădise bătrînul Constantin-vodă pentru a-și adăposti aici zilele din urmă, dacă mazilia ar fi să-l scoată înainte de moarte din scaunul domnesc al țării sale. Această mazilie a căzut, însă, asupra lui ca un trăsnet, în strașnicul an 1714, cînd Paștile-i aduseră căderea, și Sîntă Măria — moartea lui și moartea tuturor acelor fii iubiți, cărora li gătise aici un cuib de fericire asigurată. Curțile frumoase, cu stîlpii de horbote săpate, s-au dărîmat cu încetul, și sătenii au luat din ele piatră și cărămidă pentru căsuțele lor, iar acolo unde a stat frumosul lăcaș în stil răsăritean, adăstîndu-și stăpînul, e numai o mocrilă de cărămizi măcinate, din buruienile căreia se ivesc astăzi cele dintăi brănușe de toamnă, gingașele flori vinete ale frigului și morții apropiate — ca o pomenire, veșnic înnoită, a fericirii patriarhale ce a murit năprasnic.

Pornim iute, pentru a întrece căderea pripită a serii, către pădurea în care se ascunde schitul brîncovenesc. Străbatem miriști, lanuri de cartofi, cucuruze, sămănate

în pământul lutos, destul de sărac. Munții stropiți de neaună se înșiră în fund, hotar de țară și despărțitori ai aceleiași neam. La dreapta, în urmă, se ascunde satul Drăgușul, iar în stînga, turnuri albe, mici, arată unde e Pojorîta, apoi Lisa și Breaza, în fund, supt codru. Trei piscuri albe se înfundă rotunzit, făcînd ceea ce se cheamă Fundul-Sîmbetei. De o parte și de alta, vîrfurile se urmează într-o uriașă platoșă de păduri, în care, de la fagii, mestecenii, paltinii verzi, bradul negru duce la culmile de o albeață aspră.

Un drumușor de pădure suie spre o casă veche, cu obloanele de lemn închise. E reședința curatorului averii brîncovenești, stăpînită de străini. Lătrături furioase ne întîmpină, până ce un bătrîn pădurar vine și face liniște. Turmele au început a se coborî de la munte, unde încă de acum frigul e fără milă, și ciobanii, *păcurarii* poiencilor înalte, găsesc de mămăligă în marginea unui rîuleț care, răsărind din munte, aleargă despletit spre lumina șesului. Cîțiva măgari — și aici ! — îmi stau în cale ; măgarii ciobănești îndeplinesc însă, precum se știe, una din sarcinile cele mai folositoare, și ei poartă încă în spinare toate uneltele și cioaiele baciului.

Drept supt colțul alb al Pietrei Roșii, în marginea soborului împărătesc al munților, între copacii deși, printre cari spumegă într-o năvălire zgomotoasă două rîuri de munte ce stropesc cu apă înghețată întreaga pajiște sămănată cu acele brândușe plăpînde, vezi dărîmăturile schitului ¹. Un turn fără vîrf se fărîmă deasupra unei clădiri cu pridvor și tindă, încinsă de linii zimțuite. Copaci suptîrateci cresc pe zidul măcinat și-i acopăr cu pietate goliciunea părăsită. Pomelnicul se vede încă, și din el se înțelege că mănăstioara a fost făcută de frații Manolachi și Nicolae Brîncoveanu în anul 1767. Deci nu sînt mai mult de o sută cincizeci de ani de la așezarea în casele cu totul sfărîmate astăzi a celui Visarion, cel dintăi egumen al Sîmbetei-de-Sus răsăritene. Dar biserica grecească, moștenitoare a Brîncovenilor, n-a voit să păstreze mănăstirea clădită de dînșii întrun pomenirea lor, și ea dă astăzi abia un ajutor unuia din

¹ Azi refăcut cu totul (1939) (n.a.).

lăcașurile satului. Și aici grecii au făcut ceea ce li s-a imputat cu dreptate în țară : mistuirea averilor mănăstirești, lăsînd să se nimicească de timp mănăstirea însăși.

La căderea serii ne întoarcem către sat. E un apus de toată frumuseța în cerul limpede care se încinge de jur împrejur de lumină roșie la clipa cînd ochiul de foc scapătă după livezile din margine. De la munte se coboară încetinel prin miriști vitele satului, în lung șir alb mînat din urmă de o fată rumănă și voinică, cu pălărie bărbătească pe cap, și un cățelandru sfrijit lîngă dînsa.

Avrigul lui Gheorghe Lazăr, care a pornit de acasă ca un dascăl sărac la copiii unei cocoane bogate din Bucureștii cei cu carte grecească pentru lume, și cu carte românească numai pentru biserică, și care a dus cu sine binefacerea aceluși spirit național pe care-l răspîndise dincoace școala lui Clain, Maior și Șincai. Înviorătorul unor timpuri veștede a rămas totdeauna dascăl sărac, precum plecase, și într-o zi, după tulburările de la 1821, în care nu și-a putut afla rostul, o căruță țărănească îl aducea bolnav de moarte în locul umil de unde plecase la drumul lui de apostol. În mijlocul Bucureștilor, în marmură, agriveanul pletos, cu mustața mică, mușcată în clipele de amărăciune, stă în picioare, făcînd o mișcare care, în numele Spiritului, poruncește Timpului să se schimbe ; aici țărîna lui se amestecă în pămînt cu țărîna altor plugari, frații, părinții, moșii și strămoșii lui, tot iobagi de ai lui Brukenthal și ai altor nemeși de cei cu copacii din vale. Un mic semn de piatră cu cîteva slove arată că acest trup de sărman zace în pămîntul bisericii neunite, dar gîndul ce a fost în el, acela e și în biserica unită, și în toate bisericile și casele de cărturari ; el suflă slobod și tare în largul românimii întregi.

Îndată după Avrig dealuri mărunte, movile rupte se înalță și cad în șes. Încă de la Sebeșul-de-Sus, în dreapta, dealurile oltene, purtînd vii și holde, se prefac în mari movile ascuțite, pe care le acopere pădurea. Înălțîndu-se și îndesîndu-se tot mai mult, ele par că vreau să înfrunte munții în față, închizînd drumul Oltului.

Dodată, acesta se încovoiaie și fuge, cotînd printre înălțimi spre plaiurile noastre libere.

Drumul trece cotitura apei pe un pod mare, între căciuli uriașe de muncele, la poalele cărora, prin căraruși albe, se strecoară șiruri de vite albe, de bivoli cu pielea de satană. Mari sate grămădite, cele mai multe cu sași în ele, biserici negre, cocoțate sus, se aciuiază între ridicăturile pământului. Apa Sibiului lucește cîtva timp ca o vîrcă de oțel în verdele pajiștelor bogate. Apoi șesul sibiian se lărgește pentru locuinți și holde, mărgenit numai din a stînga de blîndul șir de dealuri al Apusului.

DE LA HOTAR LA SIBIIU

Nici o trecătoare în Ardeal nu samănă cu cealaltă. Cine e deprins cu înălțarea treptată a culmilor, cu tot mai-marea adâncire a brazilor sumbri, cu clădirea tot mai sus a lespezilor goale pe Valea Prahovei până la Predealul tăiat în munte ca de sabie, va rămînea nedumerit la Turnul-Roșu. După Rîmnic și până la Lotru, drumul e mărgenit de clădiri mari de pămînt amestecat cu bolovani albicioși sau roșieteci, peste care crește verdeața palidă a mestecenilor ce-și pleoștesc leneș cren-gile zburlite și molii. Apoi se face ca o îndulcire a frămîntării de dealuri; în zări mai largi se rotunzesc mari movile blînde, mai mult pleșuve, pe cînd soarele bate-n culmile rămase în urmă, prin verdele slab al cărora zvirle pale de aur zîmbitor. La o schimbare nouă, calea se sugrumă între muncele golașe; Oltul, fără maluri, nici măreț, nici curat, nici vesel, are toată valea numai pentru perindarea apelor sale gălbui. Drept înaintea căsuței de pază, cu pana sucită dîrz la căciulă și hainele strînse ștregărește, stă grănicerul tînăr, care înseamnă cel din urmă punct al stăpînirii României noastre. La altă căsuță ca aceea, jandarmii și finanții vecinului cu pene de cocoși și lampasuri verzi. Hotarul a căzut ca un ascuțiș în carne.

Apoi, în pasul îngust, bun de pază, rău pentru oști năvălitoare, un mare turn vechi răsare cenușiu pe marginea Oltului, prelungit prin clădiri mai noi. Acesta e turnul Lotrului, lîngă pîrăul ce se numește Lotru, pentru șiretele lui apucături tîlhărești. Pe aici ar fi stăpînit din vechi, după legendă, groful sas Conrad, apărătorul hotarului unguresc, acum șapte sute de ani aproape împliniți. Tot mai departe, dealuri, cale îngustă, umbră și lunecarea de oțel negriu a Oltului tihnit. La capătul

gîrliței de munte, cam pe la un mijloc de culme, un mare turn, pe tencuiala zdrențuită a căruia se văd pete roșii, nu ca de sînge, ci ca de floare. Din aceeași piatră sînt făcute o samă de locuinți întunecate, de ziduri de împrejmuire, îmbunate acum, care nu mai spăimîntă și nu mai slujesc la nici o nevoie de oaste. E Turnul-Roșu.

Ceva mai departe, ai de jur împrejur prăvălirea modilcoasă a muscelor, îmbrăcată cu mesteacăn. E mai înalt, mai umbros și mai trist decît *dincolo*; îți lămurești astfel și negrul veșmintelor de aici față de albastrul Vîlcii, care abia zîmbește, față de roșul veselelor muscelele bătute de soare ale Argeșului și mai ales ale Muscelului. Oltul e acum mai deopotrivă cu sine, mai bine păzit de sălcii mari, care se apleacă asupra-i, închinîndu-i-se ca robii; apa lui vine mai scurt și sigur, într-o înaintare domnească, fără îndrăzneală și vioiciune, dar mîndră. Apa se pierde curînd în dreapta, făcînd unghiul desăvîrșit, întorsătura de cot strîns prin care el vine de la depărtatele izvoare, după ce și în aceste părți românești face o „Țară a Oltului“. Nu mai sînt de acum decît ape mici, care au mersul lin și nelămurirea lutoasă a stăpînului lor, Oltul. Neconținut se vede în fund verdele dulce, albastrul brumariu al rostogolirii munților vîlceni, peste cari de aici se văd fluturînd nori și șuvițe negre ca fumul.

Aici, între aceste culmi, avînd în față această catapi-teasmă a țării sale, Mihai Viteazul a învins pe cardinalul Andrei, principe al Ardealului, și i-a luat locul, făcînd domnie de voinic în locul domniei de preot și domnie de „păstor român“.

[.]

Ca să vezi însă, în amănunte, toate aceste locuri, trebuie să pornești încet — cu caii săsești, cari nu se grăbesc și nu obosesc niciodată, cu „cocișul“ român, bucuros de vorbă și cinstit, sau cu cel sas, care amuțește pe capra lui și cere totdeauna ceva mai mult — într-o limpede dimineață de primăvară sau de toamnă, cînd

Sibiul se înfășură-n urmă în raze tinere, pe cînd bruma de albastru nelămurit acopere ca un zăbranic de taină lungul șir de munți din față, printre cari gîcești dunga ce a fost tăiată pentru trecerea Oltului.

Întii cîmpie abia corogită, din miriștile sau din tinerele sămănături ale căreia se înalță marele mormînt de țernă al movilei lui Mihai-vodă. Uite, pe acolo au venit oștile, supt muntele vînat înnegurat, prin miriștile toamnei târzii, peste rugina frunzelor moarte din novembre. Din coace, de unde vii și tu, a sosit cardinalul Andrei în haina-i de purpură sîngeroasă. Peste aceste brazde sfărîmicioase au sărit haiducii, cazacii și minunații călăreți, în platoșe ca argintul, ai Voievodului cuceririi. Prin acele gropi unde se ascunde acum, în august, prepețița împovărată de dulcea hrană a grîului, s-a încleștat încăierarea cea mare. Spre stînga a fugit trufașul principe, cardinal și episcop, lepădînd de pe dînsul haina roșie ca sîngele vărsat pentru setea lui de stăpînire. Iar supt aghiasma preoților români, aceia pe cari moartea-i alesese în rîndurile învingătorilor, ca și ai învinșilor, au fost culcați alături, în locul peste care s-a clădit sus țărîna pomenirii.

SIBIIUL

Până astăzi Sibiul, un oraș de 30 000 de locuitori, păstrează ceva din trecutul său puternic și aristocratic. De la început el s-a impus ca un centru al săsimii. Foarte bine păzit prin așezarea lui acoperită, apropiat de părțile acelea ale Murășului-de-Jos, unde prinsese temei stăpînirea craiului ungar, încunjurat din toate părțile de așezări ale coloniștilor, el ajunsese în chip firesc locul unde se strîngeau știrile, unde soseau poruncile, unde se păstra vistieria și de unde porneau hotărîrile și sfaturile pentru apărarea neamului primejduit. Aici locuia acel comite al sașilor, acel *Sachsengraf* care stătea în fruntea poporului său și-l îndrepta la luptă. În marea biserică zidită încă din veacul al XV-lea, cea mai măreață podoabă de piatră a săsimii ardelenae, se adunau la zile mari — care nu se vor întoarce niciodată — trimeșii celor Șapte Scaune, care alcătuiau împreună „universitatea“, *comunitatea* sașilor: negustori în scumpe haine de stofe răsăritene și preoți cu învățătură, și aici se sfîșteau steagurile de luptă supt care se jertfeau pentru binele tuturor meșterii tineri ai orașelor Ardealului.

Principii de la 1526 înainte ai Ardealului, cărora li se mai zicea în deșert *crai*, au rîvnit la această mîndră cetate, din care și-ar fi făcut bucuros reședința, dar puterea privilegiilor bătrîne îi oprea de la încălcare. Doar ca oaspeți puteau ei să petreacă aici cîteva săptămîni de zile, spre marea deznădejde a orașenilor, cari trebuiau să-i ție cu mîncare și să-i acopere de daruri. Odată, un tînăr prinț nebun, Gavril Báthory, călcă în picioare toate legăturile trecutului și se așeză cu sila în scaunul Sibiului, din care avea de scop să stăpînească până la Dunărea depărtată, supt aripile ocrotitoare ale

marelui împărat turcesc. Sașii acoperiră de blăstăme pe sumețul încălcător al drepturilor, pe jăfuitorul lor fără rușine. Blăstămele îl și atinseră : peste cîteva luni, tocmai turcii erau aceia cari veneau cu holătă¹ mare, tîrînd după ei și pe domnii noștri, și răpuneau puterea lui Gavril nebunul, pe care haiducii lui însuși îl aruncau ca pe o zdreanță sîngerată pe stradele Orăzii-Mari. Sibiiul putea să-și înalțe iarăși mîndrul steag cetățenesc din vremuri.

Cînd Ardealul ajunse al împăratului austriac, de limbă germană, unde aiurea decît în Sibiiu putea să se așeze *guvernul* cel nou și generalul care-l apăra ? Orașul, care de mult nu mai avea însemnătatea lui veche negustorească, primi o viață nouă prin năvălirea mulțimii zurnăitoare a catanelor și ofițerimii, prin năpădirea atîtor și atîtor conțiști sărăcăcioși, cari lucrau harnic din condeie la nesfîrșitele movile ale protocoalelor și „concluserilor“, ale socotelilor pentru taxele de tot felul. Între puternicii cei noi, împodobiți cu titluri și ordine împărătești, se ridicară în lumina înaintărilor și „binevoitoareii favori“ și unii dintre sași chiar. Conte de Brukenthal întrecu, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, pe toți cei ce fuseseră până la dînsul în astfel de locuri de cinste, și nimeni dintre urmași nu-l putu atinge. *Grand seigneur*, „domn mare“ după moda înhorbotată, împanglicată și pudrată a timpului său, el purtă pe stradele Sibiiului trăsuri aurite ca pentru o măreață păpușă, el strînse din toată lumea tablouri, între care unele de maestri, din Olanda și Franța, cumpără tot felul de vechituri și-și mobilă ca la Paris palatul său din piață, care se înălța ca minunea mică și drăgălașă a timpului nou în fața mării minuni decăzute a bisericii vechi, cu puternicul turn stăpînitor, cu ușile săpate în arcuituri rupte și încadrate în linii frumoase ca la clădirile lui Ștefan cel Mare, făcute de aceiași meșteri.

Apoi și această mărire de curte se duse unde zăceau măririle de muncă și de luptă. Casa ajunse un muzeu cu odăile pustii noaptea, cînd strămoșii din cadre priveau la scînteierile zădarnice ale mobilelor aurite prin

¹ Holătă, holotă — gloată, mulțime de oameni.

întunerecul des al părăsirii. Stăpînirea absolutistă a austriacilor își făcu și ea vremea, și se stinse. Rămaseră numai imensele căzărmi, cu vulturul bicefal, cu titlurile nemțești și gheretele văpsite în negru și galben, spre care se uită cu ură ochii „patrioților“ noului regat al Ungariei. Rămase mulțimea trupelor de toate colorile și tăieturile : infanterie, artilerie, husari, honvezi, cari umplu cafenelele, panoramele, grădinile în zilele de serbătoare, și seara fac curte, cu pișcături în gangurile negre ale caselor de modă veche, codanelor din satul lor. Rămaseră generalii, școala de cadeți, înaltele instanțe militare. Încolo, însă, Sibiiul căzu în rîndul micilor orașe de provincie ale regatului Ungariei unite.

Decăderea mai deplină a cruțat Sibiiul de prefacerea în urît și modern pe care a suferit-o și o suferă zilnic Brașovul, care se luptă încă pentru bogăție. Piața pe care o stăpînește biserica mai nouă a catolicilor, amintire din timpurile cînd Austria, răzimată pe iezuiți, chema pe eretici la picioarele Madonei catolice, această mare și frumoasă piață are prăvălii cu vitrine moderne, dar casele au păstrat mai toată smerenia pașnică a trecutului. Tot între clădiri de acestea, cu ferești mici, obloane, înalte coperișuri de țiglă și curți pline de umbră umedă, merge strada în jos către promenada *Bretter*, către parcul orașenesc, veche dumberavă cu drumuri netede și tari, luminate astăzi cu o electricitate supărătoare pentru întîlnirile de noapte, iar în sus, către cotloanele ce duc la gară, în povîrnișuri răpezi. Atîtea și atîtea ulicioare suie, coboară, lunecă printre căsuțele bătrîne, care adăpostesc în cuprinsul lor de umbră tristă tot alte bucurii și dureri ale vieții și arată în același cadru înnegrit de fereastă mărunță tot alte chipuri bălane și albe de fete cumiți și de fete zglobii. În cutare din cele mai mici, printre hudite, caldarîmul smucit e așa de singuratec, obloanele se închid așa de deplin, și e atîta tăcere în curțile negre, încît pare că trecerea veacurilor nu s-a petrecut aice și că prin aceste ascunzători de oameni stau încă aceia cari au luptat cu turcii supt

Iancu-vodă din Huniedoara sau și-au văzut steagul închinându-se înaintea lui Rareș moldoveanul. Și iarăși acele timpuri îți cuceresc gândul când pe lângă desisurile de copaci, care în marile și vestitele spitale încunjură de liniște suferința și agonia omenească, vezi perindându-se zidurile zdrențuite din care se macină cărămida în dîre ce par de sînge viu, și bastioanele sure își înalță printre cuceririle timpului nou țuguirile lor bățăioase, de unde, în atîtea rînduri, din mîna meșterilor sași, îndîrjiți în apărarea bogăției și cinstei lor, a pornit moartea dușmanilor. Și aiurea sînt de aceste colțuri neschimbate : de jur împrejurul bisericii, de pildă, unde casa preoțească arată săpături frumoase, și lângă zidirea de cazarmă sură și verde a gimnaziului săsesc ți se ivește pe strașnicele ei temelii casa neagră în care a locuit acel Mark Pemflinger, conte al sașilor, om de îndrăzneală și de avînt, care a rîvnit putere și în țara noastră de dincoace de munți și și-a legat numele și de trecutul românesc. Și iarăși trăiești în acele timpuri de cîte ori cauți un drum mai scurt prin curțile neprietenoase, cu mirosuri grele, și te strecoari prin lungi și înguste ganguri de întunec, bune pentru pîndă și omoruri răzbunătoare.

ALBA-IULIA

De aici, drumul de țară te duce curînd la acea cetate a visurilor noastre, pe care ni-o închipuim cu ziduri înalte, cu vechi palate, cu biserici mărețe, prin care toate a trecut cîndva, într-un mare avînt de vitejie, acela care s-a putut înveșmînta ca într-o mantie de rege cu titlul de „domn al Ardealului, al Țării Românești și al Moldovei“, Mihai Viteazul însuși — cetatea Albei-Iulii.

Pe aici au intrat în timpuri foarte depărtate regii unguri, cari au găsit o cetate românească cu numele de Bălgrad, „Cetatea-Albă“, în limba slavilor, ce o zidiseră înaintea noastră. Bălgradul acesta, botezat Fehérvár, prin traducere, de stăpînitorii cei noi, ajunse astfel cetate crăiască, puternică și mîndră, bine întărită și apărată. În ea își află scaun episcopul catolic de curînd creat, al pămînturilor „de peste munte“, ardeleni; aici stătea mai mult decît aiurea voievodul țării, care era pus acuma de purtătorul coroanei ungurești. Pe deal, sus, deasupra apei tulbure a Murășului, era viața, puterea și strălucirea, pe cînd, devale, vindeau cîtiva negustori săraci și lucrau din greu la holde străine români, feciorii brazdei hrănitore.

Cînd Ardealul se desfăcu de Ungaria ciocîrtită, ajun-gînd un adăpost pentru stăpînirea ungurească gonită de aiurea, principii săi încercară să-și facă o reședință la Cluj, în castelul apropiat al Gilăului. Dar amintirile trecutului îi aduseră la această „Fehérvár“ a regilor, pe înălțimea căreia păzea în vechea biserică latină a episcopilor, prigonii acuma de o stăpînire calvină, din mormîntul său, Iancu-vodă Corvinul. Bălgradul nostru fu capitala principilor unguri din Ardeal.

Aceștia, sprijinitori înfocați ai calvinismului, căutară să silească și pe români a primi „legea curată“. Un *superintendent* al bisericilor lor reformatate fu numit deci de la curte. El rătăci un timp prin satele principelui și prin ale sașilor, azi la Teiuș, mine la Lancrăm, poimîne în Turdaș. Avea, însă, și o casă în Bălgrad chiar, unde venea pentru plocoanele și nevoile lui. Mihai Viteazul, ajungînd domn și tovarăș de arme împotriva turcilor al lui Sigismund Báthory, luă asupra-și cheltuiala pentru a se face lîngă cetate, acolo, sus, pe culme, o locuință potrivită, o mănăstire cinstită pentru vlădica de legea sa. El nu credea s-o vadă vreodată, dar, peste cîțiva ani, Ardealul întreg îi zăcea la picioare, în pulberea sîngeroasă a înfrîngerii de la Șelimbăr. Atunci minunea care după trei sute de ani încheiați nu ni poate ieși din minte, cum nu ni va ieși cît vom dăinui pe lume, se îndeplini. Prin porți care s-au dărîmat de mult, ca și izbînda noastră, un „valah“ intră în Bălgradul crailor Ardealului, îmbrăcat în hainele lor de paradă și aducînd după el oștile românești, mulțimile „ciobanilor“ cari biruiseră și steagurile purtînd crucea răsăriteană înălțată pe cîmpul bătăliei cîștigate. Și în petreceri, și în gînduri triste, și în prevederi grozave, a stat luni de zile aici pe acest petec de deal ardelenesc Mihai, voinicul nostru, viteazul nostru, stăpînind din Sătmar pînă în secuime, pînă în Nistru apoi, și din codrii Maramurășului pînă la Dunărea cîntecelor străbune.

Apoi epopeea noastră se încheie cu viața aceluia care o deschisese. Iarăși principii unguri stăpîniră din capitala lor, curățită de pîngărire. Noi n-aveam nimic alta a face decît lucrul cîmpului, rugăciunile din biserica lui Mihai-vodă, cu hramul amintitor al arhanghelilor Mihail, Rafail și Gavril și, de la un timp, alișverișul negustorilor companiei grecești, mai mult de limba noastră, din orașul ce se întemeiase jos, pe malul Murășului. Negustorii au rămas pînă dăunăzi, iobăgimea s-a înmulțit tot mai tare, iar episcopia a fost gonită din Bălgrad tocmai la Făgăraș. S-au dărîmat pînă și zidurile mănăstirii, atunci cînd austriecii, cuceritori ai Ardealului, făcură din nou

o cetate puternică, o *Karlsburg*, în numele împăratului Carol al VI-lea.

Cetatea e vie și până astăzi, cu multele-i căzărmi pline, din care răsună trîmbițe, cîntece, comande nemțești și chemările românești ale flăcăilor ce slujesc supt steagurile împăratului-rege. Militărima e aici stăpîină; ea merge pe toate drumurile, de la ziduri până la poarta în stil prost, din veacul al XVIII-lea, care, în capul suișului, printre arborii unui parc, duce la dînsule. Alături de oaste, trăind însă discret, ascuns, locuiește biserica latină, cu arhiepiscopul său, adus înapoi de cîrmuirea austriacă, și canonicii săi, cu frumoasa bibliotecă, rău îngrijită și, se poate zice, închisă, a comitelui Batthyányi și cu acea clădire gotică în care sînt rămășițele românului adevărat care a fost Ioan Corvinul.

Această catedrală catolică are un lung trecut. În ea au stat cei dintâi episcopi de lege latină ai Ardealului cu mult înaintea aceluia veac al XV-lea, cînd s-au coborît în pămînt cei trei ierarhi pe cari-i acopăr plăcile de piatră săpată în capela din stînga. Apoi șirul arhierilor sprijiniți de puterea regală s-a desfășurat în liniște până la Reformă. Atunci furtuna prefacerii religioase a dat la pămînt, fără milă, atîtea din podoabele sculptate ale vechiului monument. Supt bolțile gotice curățite de idolatrie s-au cîntat psalmii după regula lui Calvin. Eroii și regii de pe vremuri, Ioan Corvinul; fratele său — celalt Ioan, tînărul; Ioan Zápolya — cel dintâi stăpînitor unguresc mărgenit numai la Ardealul românilor, sașilor și secuilor; soția lui — crăiasa Isabela, fiica de rege polon, coborîtoarea ducilor de Milan, se odihniră de acum înainte într-o biserică închinată altei legi decît aceea în care ei închiseseră ochii. Până la Mihai Apaffy toți principii ardeleni de lege calvinească au ascultat slujba în acest măreț lăcaș al catolicismului găsit. Cu Apaffy șirul lor se încheie, și pentru întăia oară după încercarea de restaurare a lui Sigismund Báthory liturgia catolică fu impusă de austrieci. Maria-Teresa, fiica întemeietorului cetății dimprejur, a lărgit catedrala și a împodobit-o cu multe daruri. Așa cum este astăzi, ea stăpînește puternic sufletul prin atîta amintire istorică

ce se deșteaptă dintr-însa. Ungurii vin cu evlavie să vadă mormintele celor mari din trecutul lor ; cînd am fost în biserică, meșteri luau tipare după ele pentru muzeul din Pesta, și un servitor a fost în stare să scoată din mormîntul pe care-l deschiseseră acei meșteri, ca distracție, unul din picioarele bietului Zápolya !

PE STREIU LA HAȚEG

Drumul e cu totul pustiu. Numai turme, vite răzlețe pasc lângă șanțuri ; ciobănașul ascuns în glugi primește supus revărsarea ploii mărunte din cerul albicios, fără nici o nădejde de senin.

Acum se văd pe deplin munții din fund. Înaintea șirului celui mare, bine împădurit, se gîrbovesc dealuri rotunde, verzi, ca niște moșiroaie deasupra marilor munți. Un alt deal mare-și întinde coama aspră în dreapta și, arătînd spre dînsul, ungurul nostru spune :

— Peste dealul ăsta e Hațegul.

Trebuie să-l suim întăi, și iată că vreo jumătate de ceas străbatem, într-o urcare înceată, prin pădurea de stejari și fagi, cari răsar foarte deși din țărîna roșiatecă, parcă ar fi plămădită din acel mult sînge care a curs în zilele celor dintăi nenorociri ale apărătorilor pămîntului acestuia, în zilele căderii dacilor. Și cerul nouros se încinge la apus cu o dungă de sînge ca un curcubeu de pieire pentru oastea strămoșului Decebal. Înaintea noastră trec iute ciobani mișoși, ca niște aspre vietăți ale pădurii, cară scîrțîie prelung supt ploaie, și mi se pare că văd fuga pribegilor cruțați de fierul roman și rătăcind acuma prin potecile de codru către sălașurile barbarilor prieteni. Aici nimic nu este astăzi care să nu fi fost tocmai așa pe vremurile craiului ciobanilor. Și simt în sufletul meu, după atîtea sute de ani, durerea acelor mîndri învinși, cari n-au putut păstra nici limba pentru urmașii lor și cari au fost ponegriți și renegați de dînșii în limba triumfătorilor. În numele zeilor păgîni căroră v-ați în-

chinat fără izbîndă, pace vouă, strămoși biruiți, cari ați lăsat ca o moștenire de nenoroc neamului ce a pornit de la voi, neamului care în preajma cetății lui Decebal nesupusul a iobăgit cu trupul până ieri, ca să nu fie pe deplin slobod cu sufletul nici până în această zi cînd vă pomenesc numele în taina cruntă a pădurii voastre !

DE LA HAȚEG LA GRĂDIȘTE ȘI LA CETATEA LUI DECEBAL

Ieșind din Peștiana, ai crede că ai și ajuns la Grădiște, așa de aproape e linia munților și dunga copacilor ocrotitori. Dar mai străbați încă timp de peste o jumătate de ceas lungă șosea din marginea lanurilor, și numai pe urmă, dincolo de bisericuța frumoasă de la Breaza, care-ți răsare în stînga, ești pe locul unde s-a hotărît, acum două mii de ani, care e limba pe care vom vorbi-o. care e sufletul care se va sălășlui în trupul nostru tracic, care vor fi prietenii și dușmăniile noastre față de multele neamuri ale lumii.

Aici iarăși duhul străbunilor celor mai vechi stăpînește singur, în marea liniște a munților, ce pare că nu cunoaște desfășurarea acelor nimicuri de închipuire ome-nească ce sînt veacurile. Uite ciobanul acela bătrîn, cu fața boțită, vicleană, cu părul lung pieptănat în mițe suptiri unse, cu sarica grosolană și cu înalta căciulă pe care și-a întors-o pe dos ; acela trebuie să fie unul din *pileații*, din căciularii nobili ai lui Decebal, care merge în tabăra romană ascunsă între arbori pentru a cere cruțare împăratului străin, în numele atîtor mii de *comați* din popor, cu pletele lungi atîrnînd a supunere. Pe un car ce lunecă în neștire, dus de boii cu coarcele lungi, boii „sarmatici“ ai lui Ovidiu, o femeie cu învelitoare peste coarne, alt vechi semn de nobleță, desigur, toarce lîn din furcă, simbol al unei zeițe dacice. Săteni cu pălăriile mari, cu cămașa albă largă, dar cu ȳarii strînți, calcă brazda supt opinca lor cu multe nojițe aspre, arînd. Copii cu fața hotărîtă dau în lături vitele de pe marginea ogorului umed. Și, cu cît înaintăm spre locul luptei celei mari și jertfei sfinte a vieții frunțașilor, cari au băut otrava înainte de a se mistui în flăcări înaintea îm-

păratului nemilostiv de peste munți, Dunăre și mare, în cerul însuși se săvârșește o prefacere. Zîmbetul de soare se stinge tot mai mult în neguri triste, grele. Vîntul de munte suflă aspru, încărcîndu-se parcă de o veche amărăciune nepotolită în trecerea lui asupra mormintelor neamului îndărătnic, cu soarta aspră.

[.]

Aici a fost Sarmisegetuza, apoi Ulpia Traiană, cu palate, cu bazilici, cu băi și amfiteatru, oricît de scăzute în barbarie, dar întipărite cu pecetea de mărire a neamului roman. Acuma ai această risipire cenușie, cîte o așchie de marmură care se duce la muzeul unguresc din Deva, al „comitatului Hunyad“, sau la Episcopia românească din Lugoj, cîte un ban coclit, cîte un mozaic ieften, stîlpi în cerdace supt stuf.

Și tot dacii au învins, stăpînii vechi cari s-au zvîrcolit supt lanțe și au sîngerat de săbii. Tot ei, prin puterea neînfrîntă a vitejiei lor și a sfintei lor răbdări!

Căci, iată, daci adevărați, daci noi de peste două mii de ani, daci purtînd ca un trofeu graiul Romei spulberate, daci sînt acești săteni de aice, cu fața așa de aspră și de închisă, cu firea așa de tăcută, cu deprinderile vechi de a întoarce oricui cu ceea ce ți-a făcut: plată dreaptă, și nu răzbunare, „ochi pentru ochi și dinte pentru dinte“. Iată opincile, iată ȋtarii sprinteni, iată cămașa albă, zeghile grele, saricile mițoase. căciula greoaie, înaltă, umflată, ca o cunună. Iată avîntul cu zgomot, până și la acei copii cari, strînși laolaltă în curtea școlii, înalță la fiecare trecere a noastră un „sărut mîna“, care sună ca un strigăt de războinic. Față de Roma, a cării eternitate a pierit în pulbere, ciobanul dac s-a ridicat din țărână, și-a durat iarăși bordeiul de lemn, s-a așezat în el cu datinile sale neatînse și stăpînește până astăzi în umbra uriașă a Rătezatului.

De mult, era aici, lângă Cerna tulbure, lângă mărunțul pîrău al Zlaștiului, cu numele vechi moștenit de la slavi, un cuib de țărâtime luptătoare, gata să apere hotarul împotriva năvălitorilor ce soseau din pasul lin al Banatului. Aveau drepturi pentru ostelile lor, și regii li recunoșteau o nobleță pe care n-o căpătau ieften. Dintre acești ostași cu căciula în cap, opincile în picioare și arcul pe umeri s-a ridicat *Iancu*, spre cel mai mare viitor pe care l-a avut între străini un român, un țăran al nostru din Ardeal. S-a bătut, lungi ani de bărbăție, la poarta de fier a Ardealului, care ar fi fost de lut fără vitejia lui, apoi la izvoarele Ialomiței muntene, lângă Vlad Dracul din Tîrgoviște, în sfîrșit, pe cîmpii de luptă ai Balcanilor, până la Varna, în vederea Mării Negre, unde i-a pierit regele, pentru nebunia lui ușuratecă, luînd cu dînsul și biruința oștirii creștine. Și, în pragul bătrîneței, moartea l-a atins și pe dînsul, dar nu acasă, în cetățuia lui de pe Zlaștiu, ci departe, în corturile de supt cetatea Belgradului sîrbesc, dinaintea căreia el făcuse să fugă un sultan, unul din cei mai mari pe cari i-a avut turcimea.

Cetățuia lui a crescut și s-a împodobit cum neam de neamul lui nu visase, în ceasul cînd tînărul Matiaș, fiul eroului român al creștinătății, ajunsese rege peste unguri. Un vestit rege, care-și amintea de virtuțile tatălui, dar și de singele unguresc al maică-sa, Elisabeta Sălăgeanca, și, de fapt, vedea mai mult decît orice țintele mîndriei sale neînfrînte. A vrut Boemia, a vrut Viena, și le-a avut, a vrut Țara Românească, și a primit jurăminte goale, a vrut Moldova, și s-a întors în fugă, ducînd cu el darul ascuțit și multă vreme dureros al săgeții lui Ștefan cel Mare. Nici el, mărețul crai, încunjurat de

scriitori italieni cari vorbeau latineasca bună a Renașterii, de pictori italieni așa de mari, ca Filippino Lippi, de curtea bogată și trufașă a soției sale de bătrîneță, Beatricea, fiica regelui din Neapole, albastra — și el a murit aiurea decît cetățuia ardeleană unde o cămăruță i-a fost leagănul. În depărtata Vienă împărătească s-a desfăcut sufletul lui, care se deșteptase în acest unghi sălbatec de româtime, între căciularii pletoși ai părintelui său, voievodul.

NRA 176—177

SPRE BRAD

În dreapta, foarte departe, culmi înalte se înfățișează în mari pete albastre. Iar în față satul Șoimuș scoate la iveală vechea biserică a calvinilor.

Aceasta e ca un fel de poartă de intrare spre strîmtorile românilor din Munții Apuseni, ale căror cătune și sate se ascund în acele văi înguste, în acele păduri rare ce cuprind zărilor. Aici, iarăși muntele, și toate adîncurile, toate adăposturile, tainițile și locurile lui de pîndă vorbesc despre o învierșunată luptă pentru viață și libertatea unui neam nenorocit. Și aici stîncile au fost înroșite de sînge, și aici apele au spălat trupurile celor căzuți, și aici din freamătul pădurii se deslușește o veche poveste de jale, plîngerea necurmată, duiosă chemare a morților cari n-au fost răzbunați. E încă unul din locurile noastre de muceniecie glorioasă. Ca Decebal din pragul Carpaților, Horea, craiul fioros al țăranilor scoși din minți de suferințele iobăgiei la străini, a luptat îndărătnic și nemilos, până ce arma i s-a frînt în mîină și cununa de spini a morții silnice i s-a coborît pe fruntea brăzdată de osteneli și nenorociri. Se arată chiar în marginea Devei, din jos de cetate, moșinoaiete scunde supt care zac cîțiva dintre ai lui, culeși din grămadă pentru a fi tăiați și aruncați în șanțul calăului. Din aceste biete morminte fără cruce se desface mai multă durere decît din acele monumente de piatră greoaie cu slovele de aur pe care ungurii și le-au ridicat morților neamului lor din 1848. Și, în ziua cînd am putea ridica și noi monumente, ei nu vor cere de la noi pentru suferința lor nedreaptă decît una din crucile de lemn care înfloresc ci-

mitirele noastre, putrezind și ele pe încetul asupra rămășițelor putrede pe care le pomenesc.

[.]

E munte de o parte și de alta, o stîncă negricioasă, urită, pe care o pătează uneori vîrci galbene ca niște stîlpi. Pădurea e făcută numai din tufișuri slabe. În fund curge un biet rîuleț fără nume, care hrănește, însă, o strajă de sălcii cu lungile ramuri molatece.

Din loc în loc apar cîteva locuințe, alcătuint un cătun uitat de bogăție și de lumină. Mai mult colibe de birne cu ochii strîmbi și chiori, dintr-un singur geam prins în lut ; căciula de paie cade posomorită asupra cerdacului cu stîlpii șubrezi. Cîteva împletituri de nuiele așteaptă cucuruzul din ogorașul de pe coastă ; cîte un porc se tăvălește în tină. Copii golași aleargă sălbatec în răceala umedă a dimineții de toamnă. Nu lipsește și cîte un colț de țigănice, care înfățișează ce e mai grozav în viața omenească din părțile noastre : supt mițele zdrențuite ale coperișului plouat, într-un coteț de nuiele aproape fără lut pe dinsele și cu deschizături bătute de vînturi, care se cheamă că sînt ferești, viermuiesc la pămînt, aproape cu totul goi, bătrînii, tinerii, puzderia de copii, așteptînd pare că moartea de foame, ca o binefacere.

Apoi iarăși merge înainte hotarul de copăcei sălbateci, din cari se ivesc boabele de mărgean ale măcieșului și hurmuzul negru al porumbrelor brumate. Pe drumul de pădure trec drumeți în zeghe, și, mai ales, căruțele moșilor, cari duc cofe și budăie umplute cu fîn, sau se adăpostesc și ei de ploaie și de frig în cuprinsul larg al căzilor pe care le cară la vale.

Trăsura pleacă în ploaia nemiloasă pe drumul unde opincile moșilor frământă lutul muiat. Pe margene, tufe de porumbrele, boabe roșii de măcieș. Cîte o cruce de piatră sau de lemn acoperită cu umbreluța de șindilă. Copaci singurateci se cațără pe înalta stîncă neagră din care zbugnesc izvoarele cu capace de lemn, care țin locul fintînilor de la cîmp. Crișul e acuma numai o șuviță galbenă care se zvîrcolește în patul său adînc de bolovani tărați. Din toate părțile, șiroaie albicioase, șiroaie gălbui aleargă crescute de ploaie, pentru a se arunca în prăpastia ce-l cuprinde.

Caii urcă din greu, și singurătatea se face tot mai mare. În fund, se vede deodată un vîrf de stîncă înaltă, ca un părete zimțuit la o cetate cenușie a uriașilor. Spre dînsul se încolăcește neconținut unul din drumurile cu frumuseța mai îndrăzneată. Ici și colo sînt răspîndite colibe, prin care se tot poartă săteni ce strîng cînepa, cioplesc pentru car sau grijesc de vițișoarele casei, pe cînd frumoasele femei, care încep a se găti aici cu iie și catrință, trebăluiesc pentru mîncare, încunjurate de droaia copiilor udați de ploaie. Rînd pe rînd, coperișurile de șindilă și stuf se înfundă în valea unde Crișul dispare și el. Printre pîlcuri de feregi cu foile dințate, printre pajiști stropite cu floarea tîrzie a brîndușii vine, printre mînunche de copaci tineri se ajunge pînă sus de tot, pe același plan cu înălțimile cele mari de împrejur, drept supt picioarele stîncii sure. N-avem alți tovarăși decît lucrătorii cari, pînă sus, sfarmă piatră, cîte un colibaș în pragul căsuței sau moși ce coboară iute cu ciuveiele lor de lemn, certîndu-se cu secuiul meu, care cutează să-i poftească în lături.

Apoi, de pe culme, drumul începe a se coborî încet. E acum o pădure deasă de copaci tineri, printre cari sînt sămănați și cîțiva, foarte puțini brazi. Un șivoi de apă galbenă se aruncă dintre trunchiuri, și altul, alburiu, și mai mărișor, îl ia cu dînsul. Apoi altele se mai adaugă, unele gălbii, altele limpezi, albe-surii, până ce la urmă, într-un adevărat rîu iute, care vîjiie cînd la dreapta, cînd la stînga, culoarea cea mai curată învinge.

CETATEA CICEULUI

De la Mihăiești merge drumul la Ciceu, a cărui stîncă ascuțită, lîngă o movilă rotundă de pietre, se deosebește pe departe din mijlocul înălțimilor învălurate pe care le acopăr pădurile. Am un tovarăș de drum, pe avocatul Cherecheș din Dej, iar drept călăuză ni slujește un biet orbeț din Lelești, care știe binișor drumurile pe care nu le vede decît sucindu-și ochii în cap, în chipul cel mai ciudat.

La marginea satului, poienițe verzi, pe care sînt risipite oile unei turme sărace ; un cioban năcăjit, tăcut, cum sînt mai toți sătenii din aceste părți, abia-și dă osteneală să înterească¹ dulăul care se aruncă la noi. Un deal țepiș se urcă din greu. După aceasta, de-a lungul culmii, e numai, timp de aproape un ceas, o lungă potecă de pădure. Frunze seci, așternute în straturi dese, amorțesc pașii ; până și țarcele guralive au tăcut în desișuri de unde vin numai foșniri și sunete nelămurite. Stejarii tineri s-au înveșmîntat în galbenul bolnav, în roșul de sînge al toamnei, care despoaie. Din cerul care și-a strîns răpede norii într-un greoi veșmînt cenușiu cad picături rare, mici, reci.

Un luminiș care s-a deschis pe neașteptate, pe cînd mai departe atîrnă pe costișe alte zdrențe de aur și de purpură, arată stîncă lui Ștefan și lui Rareș. O floare de piatră roșietecă răsare din mijlocul unor dărîmături cenușii de mari bolovani sălbateci, cari se risipesc învălmășiți până foarte departe, prin mărăcini, prin scursori de ape, până la poiana unde pasc vitele albe și până la drumul galben care, întortocheat, aleargă către satul Corabia-Ciceului. Pe culme, sus, un bastion sur face una cu piatra, pe care nu se sprijină atîta, pe cît o ur-

¹ A întîrit, a interit — a alunga.

mează mai departe, prins cu legături de vechi ciment, ca oțelul. Copaci mărunți se frâng sus între lespezile dislocate.

Stai și te uiți, și abia-ți vine să crezi că la acea înălțime și în acea strașnică singurătate s-a putut ținea pază, că acolo s-au purtat lupte și că în acel loc, așa de mic și de pustiu, s-a putut desfășura un act ăduios dintr-o mare tragedie. Aici, în Ciceul dăruit de Matiaș-craiu lui Ștefan cel Mare, au venit să se oploșească în același an 1533, care a văzut pe marele sultan Soliman răpezindu-se asupra Moldovei, doamna Elena a lui Petruvodă, cu fiii nevrîstnici, cu câțiva credincioși și ostași. Aici a plîns fiica mîndră a Despoților sîrbi lacrimi amare cu gîndul la soțul ce se lupta cu moartea. Apoi, cînd el găsi cărarea de fugă, Rareș însuși alergă lîngă ai săi, și în lungi zile de așteptare dureroasă a privit voievodul pribeag, de pe înălțimea stîncii sale, la marile păduri de stejari bătrîni care ascundeau satele, la liniile întreite, împătrite ale dealurilor trase în zare și la depărtatele culmi carpatine, dincolo de care-i stătea domnia, moștenirea, țara. Aici au sosit ungurii ca să-l vîndă, și de aici a fugit el la Constantinopol pentru a-și meșteșugi de la turci iertarea și aducerea în scaun.

Pe atunci un drum șerpuitor ducea pînă sus, pe lîngă o fîntînă din care se mai văd și acuma părți sfărîmate. Pe acolo puteau merge călăreții, rădvanele, tunurile chiar. Dar, în timpuri mai rele, pe la 1550, cetatea a fost dărîmată de stăpînitorii Ardealului, cari nu poșteau să mai vadă în cuib din munții lor un astfel de vultur. Ce nu s-a stricat atunci a pierit în zilele noastre prin munca țaranilor, cari desfac pietre de moară pe care le încarcă și le vînd pînă foarte departe, în Ardeal. Ei au scobit și sfirtecat tot „Muntele Țiței“, tot acest Ciceu cu numele întipărit de unguri. Bastionul însuși, săpat supt picioare, era să cadă, și din peștera adîncă, deschisă drept supt dînsul, privesc și eu la priveliștea vechiului voievod și simt cum se trezește în inima mea durerea lui, cînd, ca și acelaia, îmi cîntă de jalea neamului frunzele dese ale codrului de stejari.

SPRE MARAMURĂȘ

Prin creștăturile munților s-a grămădit zăpada, care-î vîrstează cu alb. Fulgii cad strînși, răpeziți de vînt. Pe la deschizăturile văilor ce duc în muntele înalt, viforul își bate joc de cojoace, blăni, bunde și țoale și, scuturîndu-ne de toate învelișurile, ne înveșmîntă în cămașa aspră a gerului. Dar apoi, în pădurea roșie și palidă, smălțată de florile albe ale omătului, în văile strînse, lîngă cursul ocrotit al rîurilor, e pace umedă supt cerul întunecat, din care fulgii cad cuminte, mîngîios, fără tristeță, ca soli blînzi ai morții naturii.

Valea bătută de vînt duce întăi la Altdorf, căruia ai noștri îi zic Aldrof sau, mai scurt, Aldru. Ei încep a pătrunde în rîndurile caselor săsești, ce se înșiră dese. Mai departe e Iadul. Numele trebuie să-i fie românesc, dar acest „iad“ nu samănă de loc cu iadul fioros care așteaptă pe vinovații lumii acesteia. Iadul sașilor și românilor din părțile Bistriței are case de piatră, clădite ca acelea din Dumitra, el are lumină electrică, în legătură cu o fabrică, și două biserici. Cea săsească nu se deosebește atîta prin arhitectura sau mărimea ei, cît prin faptul că pastorul e unul din fruntașii politici ai sașilor. Mica noastră biserică se ridică sfios în margene, unde locuiesc și cei mai mulți din credincioșii ei. E iarăși un lucru de bîrne, adus din altă comună, care a putut clădi din piatră.

Urmează o învălmășire de munți ninși, peste cari trece viforul în toată puterea lui sălbatecă. Muntele Heniul, care oploșește la picioarele lui un sat românesc, întrece culmile cealalte și e mai cărunt de ninsoare decît dinșii.

Și mai sus, la urcușul lung pe coasta Strîmbei, se deschide pădurea. Coborîm tot printre copacii ei cu frunzele pătate, pe care le împovărează florile omătului. Două izvoare de munte, foarte crescute, se răpăd din creștet, iar jos, la poalele înălțimii, apa albăstrie a Văii Strîmbei, care le unește, se aruncă în șivoiul, foarte iute și mînios acuma, al Văii Ilvei.

Satul se desfășură de cealaltă parte a rîulețului peste care e clădit obișnuitul pod de lemn cu acoperiș. Ilva sau Ilua, care e cea Mică, pe cînd o alta, Ilva Mare, se ascunde la dreapta prin faldurii muntelui, arată căsuțe văpsite albastru supt mari țuguiri de șindilă neagră.

Încă o apă, cu apucăturile mai liniștite și sigure decît ale puhoaielor de pînă acuma, însă curgînd ca și ele între maluri goale, pe care nu le căpтуșesc nici sălciile obișnuite. Alt pod își cascadează gura de întunec. Aici e iarăși Someșul. Pe lîngă cursul lui cel lat, înaintăm în sus, pe cînd din greoiul cer mort se lasă în unde răpezi noaptea, din care răsar numai movilele de pietriș, cooperemintele, crengile albe de ninsoare.

Pe o asemenea vreme drumul nu e, însă, singuratec. Trec cară încărcate cu scîndurile lungi ce se lucrează la fierăstraiele muntelui. Apoi săteni călări, bărbați și neveste, înaintează încetinel, tăcuți; se mai poate deosebi de aproape sumanul alb al someșanului din sus, cel negru, al celui de către cîmpie, catrința roșie a femeilor. Turme de oi, cîrduri de vite se îmbulzesc, mînate din urmă de păstori cari au alergat să le scape de urgia viscolului. Altele vin de la tîrgul de țară al Rodnei, care s-a ținut astăzi, în ziua de „Vinerea Mare” sau „Sfînta Paraschiva”.

Vedem și cîțiva ciobani cu pălăria mică în margeni și asprele cojoace mițoase, cu lîna în afară. Întrebați, ei spun că vin din Maramurăș, din „Maramorăș”. Se duc îndărăt de la Rodna spre casă, dar nu pe la Rotunda, calea cea dreaptă și scurtă, unde se tem de omătul îngrămădit a două ninsori, care tot crește, ci pe la Năsăud și Romuli, pe la Telciu. Au o vorbă tare,

foarte accentuată, cu apăsări îndelungate asupra silabelor. Pentru întâia oară aud acest grai curat și aspru, cu prelungirile cîntătoare, pentru întâia oară întîmpin locuitorii sălbătăciți ai ținuturilor ce se pierd. Sînt atît de aproape de Ardeal, de Bucovina, și totuși ei par să vie din altă lume, veche și barbară.

DE LA RODNA LA VIȘĂU.

Tot mai departe urmează valea strînsă între înalții păreți de pădure. Lîngă dînsa aleargă Someșul, ale cărui ape se zbat între pietre, se încurcă spumegînd, luptă în alergări pripite. Podoaba galbenă și roșie a fagilor a încetat acum, și sîntem în țara molidului și bradului. Pe marginea drumului nins, crengile negre, cu frunze care nu se vestejesc de iarnă, întind prinosul alb al zăpezii proaspete. Țurțuri mulți, lungi, albi, galbeni, atîrnă de pe trunchiuri și de pe vîrfurile stîncii. Din cerul sur, care se coboară prin neguri asupra zărilor, pe cînd ici-colo se năzare cîte o geană de lumină, ștearsă, cad liniștit fulgii rari, mărunți.

Au încetat acuma drumeții, „drumarii“ cari se duc de la un sat la altul, „tîrgarii“ ce se întorc de la Rodna. Altă viață nu e în pustiul palid decît prăvălirea răsunătoare a izvoarelor care se aruncă în Someș : Valea Suhardului, care duce la ferma-model din Perșa, pe lîngă o îngustă linie ferată de transporturi ; Valea Aninului ; Tătarca, puternică și năprasnică precum îi e și numele ; Valea Gagii ; Valea Zmeului ; Valea Catrifoiiului. De la „haitul“ unde apa se strînge pentru a fi aruncată apoi la vale în curente largi care să ducă pînă departe lemnele, nu mai este în sus îngusta șuviță a Someșului, ci ele, apele de munte, cu alergările nebune, îl pregătesc numai, în sălbatecele lor îmbrățișări.

De la podul pe Catrifoiiu, drumul suie și mai mult, încunjurînd, printre brazii încărcăți de omăt, Rotunda, muntele cu vîrfurile îmblînzite, care deși nu atinge înălțimea Ineului, vecinul ei, e mult mai vestită decît dînsul

pentru această cale ce-l înfășură, ducînd spre Iacobeni Bucovinei, ca și spre Borșa Maramurășului.

Tot urcăm, în silința grea a cailor, cari lunecă pe zăpadă. Seara se lasă ca o coborîre a negurii și o îndesire răpede a ei. N-avem alți tovarăși decît doi sași din Dumitra, cari-și duc zarzavaturile la Cîrlibaba, dru-meți liniștiți, fără grabă. Cazarma jandarmilor adăpostește lingă dînsa cîteva cară cu coviltire. Mai departe atingem vîrfurile pleșuv al muntelui, însemnat printr-o îngrăditură goală în mijlocul pajiștii înzăpădite. Apoi coborîșul se face iute pînă la podul Bistriței, de jos, din vale.

Apa care trece aice cu un mare zgomot fișiiitor, ce se aude pînă departe în pacea nopții, se cheamă *Bistrița Aurie*. Venită din acești munți, ea curge, supt Rotunda și urmarea ei, Prelucile, către Bucovina, unde, contopindu-se cu altă Bistriță, apucă drumul spre Moldova noastră de munte, a cării viață și podoabă de căpetenie este pînă la vărsarea-i în Siretiu, în marginea Bacăului. Acesta e rîul care a călăuzit spre Baia, spre țara pe care el era să o întemeieze ca domnie, pe voievodul Bogdan, pribeagul maramurășean, vînătorul de zimbri al poveștii. Aceasta e marea cale pustie pe care a trecut unul din întemeietorii vieții noastre istorice.

Serbătoarea Sînmedrului a scos pe oameni pe lavițele dinaintea porților, pe cărările de lîngă drumul mare, în locurile horei, care sînt sau cîrciuma — după datina ardeleană, care nu îngăduie hora în aerul liber — sau curtea bisericii. Foarte puțini oameni, grăbiți sau lipsiți de evlavie, mînă carul sau aruncă sămînța pe brazde în veșmintele din toate zilele. Ceilalți toți s-au îmbrăcat de zi mare, și e cu adevărat o strălucită desfășurare a celor mai bogate porturi românești ce se pot întîlni.

Bătrînii dinaintea porților au aruncat pe umeri cîte o mantie mare verde, uneori înflorită. Întinderea și culoarea ei sînt luate, firește, de la stăpînii cei vechi, turcii, cari au schimbat aici cu desăvîrșire îmbrăcămîntea serbătorească a raiei supuse. Flăcăii și oamenii tineri poartă cojocul fără mîneci, cojocul scurte, cojocul lungi, pe care sînt cusute cele mai îmbielșugate din desemnurile pe care le-a născocit poporul nostru ; și aici se vede iubirea pentru înflorituri a răsăriteanului. Pulpa piciorului e prinsă în ciorapi de lînă, roșii, albaștri, vineți, vărğați cu dungi de tot felul. Căciula singură, mare, boltită, e numai românească, iar pălăriuța cu marginile mici au dat-o ungerii.

De departe, femeile, însă, par niște turcoaice, gătite în cele mai cochete din fesurile, fermenele și papuceii lor. Pe cap, unele au numai legături mari de lînă, aruncate peste betița de altă culoare, care strînge sus fruntea, cum vâlul impus de Coran strînge fruntea cadînelor. Fetele și-au cuprins, însă, capul într-o legătură de galbeni de aur, care cade pe umeri și se prelungește de-a lungul urechilor. Peste cojocul cusut cu de-amănuntul, în toată întregimea lui, cade o revărsare de taleri din timpurile vechi, care și rînduiesc în aceeași

strălucire vulturii cu două capete. Fusta albă e foarte înfoiată, și ea se razimă, desigur, pe adausuri de perinuțe. Peste dînsa e așternută o catrință îndoită, lucrată cu aceeași îngrijire și bogăție ca toate podoabele acestei părți din poporul nostru. Picioarele înfășurate cu ciorapi roșii se pierd în papuci mărunți și ușori de piele neagră. Pentru ca asemănarea cu o frumoasă din Răsărit să fie și mai deplină, albul și roșul sînt așternute gros pe față, pe cînd negrul încondeiază mai mult genele și arcuirea sprîncenelor lungi.

Cu astfel de locuinți și astfel de veșminte, sănătoși, vioi, frumoși, vorbareți, în dialectul lor cu sunetele fugătoare, îndrăzneți și siguri, bănățenii se pot lăuda cu dreptate că ei sînt, între ceilalți, „fruntea“ — „fruncea“, cum zic ei, și cum repetă în batjocură cei de peste Murăș, cari nu-i pot suferi pentru lăudăroșenia lor sudică.

III — LOCURI STRĂINE

O nesfârșită cîmpie verde. Prin frunzișul des al copacilor se ivesc albe case de țară, înaintea cărora femei blonde, cu fața puhabă, copiii cu părul de cînepă privesc trenul, ținînd mîna streșină deasupra ochilor. Apoi satul se pierde în urmă, și numai lanțurile de plop drepți și severi taie monotonia șesului.

Înspre apus, niște înălțimi vinete, după care soarele se cufundă. Par munți: au vîrfurile, creștăturile acestora. Și, deodată, perdeaua aceasta întunecată se luminează la mijloc, un briu de flăcări roșii o despică. Deasupra și dedesuptul lui, raze furișate înjgheabă o aureolă.

Strălucirea roșie slăbește pe încetul, pe cînd cerul își scade albastrul până la o blîndeță nespusă. Plopii par mai drepți, casele mai albe. Înainte de înecarea în noapte, toate se lămuresc mai deplin. Și sunetele se fac mai clare: de foarte departe, fără îndoială, răzbat tălânci de turme, sunînd regulat și leneș; clopote care cîntă vecernia unor sate ce nu se văd. Aerul umed stoarce clăilor de fin cosit, florilor răsărite prin miriște mirosuri îmbătătoare, care-ți trezesc amintiri dulci și nelămurite.

Iată un sat ce se gătește de culcare. Deasupra caselor, învălindu-li coperemîntul țuguiat, stă un nour alb, hrănit de fumul vetrelor pline. Luminile ce se aprind la geamuri par niște stele roșii, ce răsar departe. Între grămezile de snopi, lîngă un foc de vreascuri ce moare supt spuză, o ceată de săcerători, cu legăturile în băț, privesc trenul. Au pe față seriozitatea liniștită pe care căderea nopții o pune până și pe cele mai vulgare figuri omenești.

Mai departe, cîmpia întunecată și goală, peste care trei paseri înnoptate trec spre răsărit, foarte răpede. Iar din pajiște și miriști, din grădini și popușoae, țîrii-tul greierilor se ridică, avînd în monotonia lui un fel de voluptate sălbatecă.

Prefăcînd groaza întunerecului în liniște misterioasă, luna plină se ivește, de o strălucire minunată.

De amîndouă părțile drumului, înalte ziduri granitice, al căror vîrf nu se vede. Piatra e roșie-cărămizie, pe alocurea galbenă sau negricioasă. După un timp, priveliștea se schimbă : din închisoarea aceasta sîngerată ești strămutat într-o largă țară muntoasă.

Printre blocuri care par rostogolite de mîinile unei generații de uriași, trec drumuri albe, case albe cu co-pereminte de oale se cațără pe monstroșii bolovani de granit. Zidurile de prund, care înlocuiesc gardurile, par însă jucării de copil pe nisipul unei grădini, drumurile late se prefac în cărări înguste de pădure ; oamenii, cetele de țerani uscățivi și sprinteni, de țerance cu rochii învoalte, care se îndreaptă des-de-diminează către Fiume, se văd mici ca niște soldați de plumb, înșiruiți pe șindrila cutiei.

E lumină deplin, dar soarele nu se vede. Numai cît, după culmile din stînga, simți că ceva însemnat se petrece. Norii, cari plutesc foarte sus, au mărgenile aurite. Și, deodată, la o scădere neașteptată a înălțimilor, soarele se arată, ridicat bine pe boltă. Pe cărările șerpuitoare, înveselite de lumină, cetele de țerani se fac tot mai dese, ieșind cu cărarea din mijlocul stîncilor și pierzîndu-se, în dosul altor blocuri, cu dînsa.

*Thalassa*¹, *Thalassa* !

Adriatica e albăstrie, pe alocurea cu lungi pete neregulate, mai întunecoase. Nu se văd corăbii ; numai

¹ Marea (gr.).

cît, departe, o pînză albă de luntre, ca un vis curat de tinereță, ce se pierde.

Pe țermuri, un amestec murdar de scînduri, lăzi, poloboace ; deasupra, gîturi de ridicători mecanice, ca niște catarguri. Cîteva magazii înnegrite de fum, purtînd firme ungurești. E Fiume.

VIATA ÎN FLORENȚA

În tren.

O zi minunată de toamnă. Supt lumina soarelui, mai delicată acuma, se văd, în colori fantastice, orașele și satele Italiei meridionale, cu turnurile și terasele lor. Arbori rari, cu un singur buchet de frunze sus, întrerup din loc în loc monotonia câmpiilor arse.

Se zugrăvesc pe cerul albastru Capua, grămadă de case multicolore, care, dacă amintește pe Hanibal, nu dă nici o idee de desfătărilor de odată ; Aquino, patria celui mai teribil scolastic, celui mai strașnic muncitor în stepa goală și neroditoare a scolasticei, sf. Toma.

O schimbare în peisagiu : o țară pustie, fără culturi și fără case, din care răsar apeducte, frânturi de ziduri. E *Campagna romana*, spiritul morții care păzește la porțile Romei.

Mai departe, spre Florența. O țară desfătătoare, un șir neîntrerupt de vederi romantice ; dealuri bogat împădurite, văi cu perspective minunate. În locul policromiei orientale de pînă acuma, numai verdeța întunecată a arborilor supt cerul albastru.

Orvieto, cu zidurile sale galbene, în vârful muntelui. Se vinde în *fiaschetti*¹ învălitate cu paie „renumitul vin de Orvieto“, un vin limpede, slab, cu mirosul de busuioc.

Invadează doi călători francezi, cari, după ce au văzut Domul, au pierdut funicularul, care duce la gară.

¹ *Fiaschetta* — sticluță (it.).

Aproape de seară, trecem pe lângă lacul de Perugia, vechiul Trasimen, care-și întinde pînă la marginile orizontului pînza albastră a apelor line.

Soarele apune, cu o splendoare care, chiar în Italia, e neobișnuită. Albastrul-palid al bolții se pierde pe nesimțite în galben ca aurul, în portocaliu-aprins. Sînt nouri suptiri, care se desfășură în bande de un roșu ca sîngele.

Liniștea serii se lasă asupra țerii de gospodărie bună care e Toscana. În crepuscul, se mai zăresc sate severe, case cu ziduri goale, fără nici o podoabă, în mase galbene-cenușii. E cu totul noapte cînd ne oprim la Florența.

După cvasiafricanul Neapole, răsufli în simplitatea curată, confortabilă, răcoroasă a Florenții. Strade largi, bine îngrijite, grădini ale căror flori sînt respectate, trotuare imaculate, oameni prietenoși, lumină, aer, liniște.

Florența e un oraș liniștit, fără a fi mormîntul unui trecut mare. Trebuie să fi fost totdeauna, această Atenă italiană, orașul frumos, muncitor și pașnic — cu toate luptele populare — ce este astăzi. E aici o continuitate de civilizație în cel mai deplin și simpatic înțeles al cuvîntului.

Revăd vechi cunoștinți, care mi se par încă mai frumoase: Domul, acest imens juvaer sculptat de marmură albă și neagră. Ori San-Michele, Via dei Calzaiuoli, Piazza della Signoria, loggia dei Lanzi, statuile lui Benvenuto, Bandinelli, Donatello și Bologna. Străbat *Ponte-Vecchio*, cu dughenițele sale obscure scobite în piatra podului medieval, minusculele sale argintării, cu strecurarea înceată a Arnului gălbui supt trei arcuri; revăd *lung'arn*-urile largi, mărgenite de parapetele rîului și de fațadele pătrate, austere și solide, ale palatelor.

De pe *lung'arn*-ul Cellini, pe un elegant drum şerpuitor, mărgenit de boschete verzi, de straturi de trandafiri înfloriți, de grote artificiale, de şipote și bănci de marmură, te urci la Piața Michelangelo, ce se rotunzește în jurul unei copii de bronz a suptiratecului efeb, care e *Davidul* lui Michelangelo. Razimă-te de piatra neagră a balustradei și privește spre Florența.

Soarele, care apune, înfășură toată priveliștea largă cu un misterios zăbranic de lumină slăbită. Între muncele verzi, sămănate cu clădiri albe, tronează orașul. O risipire imensă de ziduri galbene-sure și de cope-re-minte roșii, peste care se rotunjesc cupole — cea de la Dom dominînd pe toate — se ițesc turnuri — sus de tot, crenelele Palatului Signoriei. Supt îmbrățișarea podurilor scînteie argintul Arnului. Și, din turnuri, clo-potele bisericilor salută coborîrea serii sfinte.

Arnul e cuprins între stradele largi și frumoase, care se cheamă *lung'arni* : de-a lungul Arnului.

Pe *lung'arno* Acciaiuoli, spre Cascine. În stînga, riul galben, cu mișcarea înceată ; în dreapta, un lung șir de palate în același stil, o splendidă monotonie de frumuseță solidă și severă. Din loc în loc, piețe cu statui : Goldoni, Manin, apărătorul Veneției din 1848, Gari-baldi.

Pe celalt mal se văd întii case sărace, negre, vechi ; apoi, cu cît Arnul se lărgește, vederea se face mai largă și mai luminoasă. Apar clădiri înalte, ridicîndu-se uneori unele din dosul altora, biserici cu cupole. Poduri cu arcurile îndrăznețe leagă cele două țărmuri. Ți se deșteaptă amintiri din Veneția, din aparența de canal marin a riului larg cu cursul încet, din vederea cupolelor, și amintiri pariziene, din caracterul de modernitate elegantă a podurilor, cheiurilor, piețelor și palatelor.

Cascinele prăfuite, cu nesfîrșitele lor alei și lumea elegantă trecînd pe dinainte-ți în bogatele echipaje. Descopăr într-un colț de umbră umedă o veche fîntînă părăsită, în formă de piramidă. Inscripția săpată în piatra înnegrită e o dedicație lui Narcis, din partea

unui „suflet pios“. Frumosul Narcis, care se iubi pe sine, fără a-și căuta propria ființă în alții, cum facem cu toții, cu o putere de iluzie și patimă ca și ale lui Narcis.

Întorsul seara, cu prăvălirea de case a Florenții, cufundându-se, topindu-se în întunerecul ce se lasă dintr-un cer de un imaculat albastru-palid.

Prin *Ponte-Vecchio*, pe malul stîng al Arnului. Strada îngustă se lărgeste în larga Piață Pitti, dominată de imensul palat negru, cu înfățișarea ciclopică. Grădina Boboli se închide, și stoluri de copii frămîntă țipînd prundul pieței.

Mai departe, *Via Romana*, o stradă liniștită de provincie, cu grădini mari de arbori vechi, în dosul zidurilor înalte. În fund, un arc negru, care e *Porta Romana*.

Șoseaua care continuă strada e îngrămădită de lume. Un *carusel* adună în piața deînaintea porții un public lacom de copii și *popolane*, care rîvnesc suprema fericire a învîrtitului (complicat aici cu o cufundare și ridicare ritmată a platformei).

În stînga, una din porțile lungii Grădini Boboli. Lîngă grila de fier se urcă unul din *vialele* care fac Florenței o cingătoare aproape complectă de minunată verdeată.

Suirea pe larga stradă parfumată și răcoroasă e de o fantastică frumuseță în această coborîre a nopții. Boschete întunecoase, largi piețe pustii, vile mărețe, din care scînteie lumina mesei de seară și răsună în grădini rîsul argintiu al copiilor ce se alungă. Apoi linia de felinare care-ți arată drumul cotit se face mai puțin deasă, strada pare mai îngustă, casele devin mai rare și mai comune; în aerul răcoros e o liniște desăvîrșită pe care n-o tulbură decît pașii vreunui drumeț, mergînd încet, cuprins de acest irezistibil farmec. Supt lună se văd nelămurit văi adînci, perspective tainice

și în față muntele *della Croce*, pe care-l urcă dintr-o parte o scînteietoare linie de lumini.

Un tramvai electric duce la bătrînul cuib de munte care e Fiesole; Fiesole etrusca cu zidurile ciclopice, Fiesole creștina cu veche catedrală din secolul al XI-lea. Vagonetele urcă muntele printre grădini de măslini cu frunzele albicioase, printre ziduri sure care ascund livezi și vii. Dedesupt, orizontul se tot lărgește: Florența, cu coperemintele-i roșii, dealurile verzi, rotunjite, presărate cu căsuțe albe, mărunte, Arnul ca o largă cordea de argint.

O piață cu masivul inform al zidurilor catedralei, cu un muzeu minuscul și un mare restaurant. Între două rînduri de case albe, strada principală se ridică spre munte. E duminică: grupe de lucrători, de fete cu mișcările cochete se primblă pe înserate, cu tot amenințătorul cer cenușiu de toamnă.

În stînga, vederea îmbrățișează dedalul¹ văilor verzi, din care răsar negrii pini maritimi, drepți și solemni, ca niște făclii funebre. Din ce în ce, strada se face mai tăcută: de la o vreme, o străbat numai văcari cu tinichelele pline, țerani întorcîndu-se de la tîrg și, exemplar unic, o bătrînă tristă, dreaptă ca un pin maritim, care se duce cu ghidul în buzunar sus, înspre pădurea singuratecă, spre a căuta un punct de vedere recomandat sau o ruină. Pe înălțime bate un vînt rece ca de pe ninsoare, și din cerul încărcat de nouri si-niștri se lasă o tristă noapte de septembrie.

Un edificiu scînteie de lumină la Fiesole: în ajunul Sf. Francisc s-a început lotăria sărbătorii. Lumea se îngămădește în două odăi, unde atîrnă de tavane umbrele, bastoane, pălării și cîte alte ispите pentru vizitator, pe cînd după sforile înaintea cărora păzesc tineri cu un semn distinctiv la butonieră se înșiră statui, tablouri, ustensile. O muzică se pregătește să cînte pe terasă.

¹ *Dedal* — labirint.

Pe o noapte neagră cum e cătranul, tramvaiul electric coboară muntele cătră Florența. Nu se vede nimic : nici arbori, nici ziduri, nici văi, nici case. Umbra neagră a mîncat tot.

O întorsătură a drumului, și ai înainte colinele semănate cu lumini și miile de focuri sclipitoare ale Florenții. Pare că-ți e cerul supt picioare, cerul unei nopți de vară, cu toate stelele sale.

Piazza Santa-Croce văzută pe o noapte cu lună, după întunecul *vialelor* și stradei „dei Malcontenti“, un lung culoar pustiu, printre nesfîrșite clădiri fără locuitori, care par căzărni, și miroase a tăbăcării.

Întăi te urmăresc arcadele din coasta clădirei, închizînd o umbră cam fioroasă în adînciturile lor de marmură. Apoi fațada lovită de lună se desemnează albă și-ți robește privirile.

Ca pretutindenii în Italia, cînd vremea e frumoasă, fereștile caselor ce împrejmuesc piața sînt închise, întunecate. Trecători rari străbat cercul luminos. Într-un colț, statuia albă a lui Dante se întrevește, așa de nelămurit și misterios, încît pare o apariție.

Căci va fi trecut pe aici de atîtea ori acel care a văzut viu o altă viață, va fi privit aceleași arcade și-și va fi pierdut pașii în umbra aceluiași strade negre... Și, după dînsul, pe același binecuvîntat petec de pămînt, și-au trăit fericirea și durerea, visul și munca, acei cari au fost Michelangelo și Galileo Galilei... Aici, în umbra Domului, pe malul Arnului... Aici s-a coborît asupra-li cuvîntul lui Dumnezeu, și în mintea lor, care nu era veșnică, s-a zămislit veșnicia Adevărului și a Frumosului.

Arnul trebuie văzut noaptea, la Ponte Trinita, cînd nu se deosebesc marginile mărimii sale, cascadele, care-i risipesc cursul, insulele nisipoase ce-i spintecă apele ; cînd șirurile de felinare se proiectează în fantastici stîlpi de lumină înfipti în adîncimi de ocean.

În astă-seară cerul se curăță pe încetul de nourii ce au apăsât atâtea zile asupra orașului de lumină limpede. Înspre Ponte-Vecchio, care se vede nu ca o îndoită dungă de lumini înjugînd râul, ci ca un arc mai negru decît noaptea, sămănat de ochi luminoși, nourii se îngrămădesc în turme sinistre. Apa dedesupt e neagră ca și cerul. Înspre Cascine, albastrul învinge, și râul înfățișează aici, supt cîmpurile de senin, întinderi de un albastru metalic, pe care le mărgenește umbra catifelată pe care o aruncă arcurile podului *alla Carraia* și nourii ce au rămas încă. La Cascine, cerul, luminos încă, e arămiu în zare și, mai încoace, galben ca aurul.

O procesie funebră. Două torcii înainte, două în urmă, de un efect foarte impunător în noapte. Sicriul, acoperit cu o bogată catifea cusută cu flori, e dus pe umeri de purtători de torcii îmbrăcați în negru, cu o pălărie neagră pe cap, cu o pînză neagră acoperind obrazul afară de ochi. După un timp, alte torcii, un prapur și preoții în odăjdii.

Îi văd de departe întorcîndu-se. Tot fundul stradei desemnate de cele două linii luminoase ale felinarelor se umple de lumini, care merg grăbite, se urcă spre pod, se împutinează pe rînd și dispar.

Settignano e un sat cucuiat sus pe una din colinele ce încunjură Florența. Mergi printre ziduri de grădini și vii, avînd în față priveliștea muncelilor verzi, tupilate, cît cuprinde ochiul, unele lîngă altele, ca o turmă uriașă. Apoi drumul se urcă mai drept și zidurile închid vederea. Cînd poți privi iarăși în dreapta și în stînga, ești în Settignano.

O biserică mare, cîteva case albe încunjurînd piața. Printre alte case, liniștite și curate, cu fereștile sămănate de fețe rotunde de copii, o stradă îngustă se urcă spre vilele tăcute, unde e bine de trăit în odihna sufletului.

În cerul senin al unei seri reci de toamnă se ridică frunzișul întunecat, înțepenit al pinilor maritimi.

Dincolo de piață, un alt drum coboară iute spre căsuțele din vale. Aici priveliștea e foarte largă. Umbra serii amestecă pe încetul dealurile, pata albicioasă a Florenții, celelalte dealuri ce mărginesc orizontul portocaliu. O lumină clipește pe neașteptate în întunecul zării, apoi altele mai mărunte, ce se leagă în briie de lumini mărunte, care înseamnă stradele mari ale orașului ce-și începe sara, sara primblărilor, a petrecerilor, a sfaturilor de familie supt lampa prietenoasă.

Clopotul bisericii începe a suna, încet și măsurat. De-desupt, drumul Florenții se umple de lumini mișcătoare. E procesia Madonei.

Întâi, prapurile duse de indivizi cu redingotă, cari calcă foarte solemn, conștienți de importanța purtătorilor de lucruri sfinte. Apoi, două cite două, fetele în văluri albe pînă la pămînt, cu lumînările aprinse în mînă. De toate vîrstele, de la patru ani — fetița îmbrăcată ca o păpușă, cuminte între atîta lume străină — pînă la patruzeci, domnișoara veterană, căreia vălul pios îi ascunde aproape gușa trădătoare. Unele-s ceremonioase, călcînd în cadență, cu ochii în pămînt; altele privesc în public — publicul numeros de duminică — iar altele rîd. Vîntul stinge lumînarea uneia, și ea, vrînd s-o aprindă de la tovarășă, o stinge pe a acesteia. Pufnesc de rîs amîndouă, pe cînd un țircovnic aleargă repede pentru a restabili ordinea.

Apoi, Madona, gătită, înhorbotată, înflorită, tremurînd din toate podoabele sale la fiecare pas al purtătorilor. Preoții o încunjură, pîndind efectul. Toți salută, unii după înștiințarea vecinilor; sînt femei care cad în genunchi.

În urma icoanei, femei în negru și un public amestecat, cu lumînările în mînă. O muzică în uniformă închide cortegiul, îmbărbătîndu-l cu marșuri profane. Procesia

se înfundă în strada ce duce la deal, pe cînd clopotul de sus salută icoana, bătînd încet și măsurat.

O îngropare lingă Porta Romana. Cioclii așteaptă în hainele albe, din cari li se văd numai ochii, înaintea unei case ai căreia locuitori au ieșit toți la ferești. Va fi vreun om singur, căci nu se vede nici o durere de rudă sau de prieten. De supt coperemînt, din odăița mortuară săracă, cioclii coboară pe mîni cadavrul. Jos, ridică de pe năsălii capacul negru și potrivesc sicriul. Apoi se duc singuri într-un filfiit fantastic de torțe în întunerecul nopții.

ÎN CE STĂ FRUMUSEȚA VENEȚIEI

I

Veneția nu e un oraș frumos, ci un oraș unic. Aceasta este deosebirea. Este și frumos, fără îndoială, dar înainte de toate este un oraș unic, și aceasta o deosebete de celelalte orașe frumoase, fiecare într-alt fel, prin alte însușiri, de care-i plină lumea. Frumuseța e multiplă, și frumuseța din toate orașele cu această reputație din lume, strînsă laolaltă, nu ni-ar da încă toate elementele din care se alcătuieste frumuseța Veneției și, mai ales, proporția în care aceste elemente se combină, aspectul particular pe care-l capătă prin această proporție.

N-a fost totdeauna considerată Veneția supt raportul supt care e considerată acum ; frazele de estetism, de retorică romantică în care fiecare își îmbrobodește amintirile despre dînsa nu s-au rostit în tot timpul. Într-o anticvărie a Veneției, pe care am regăsit-o, după trecere de paisprezece ani, tot cum era, în colțul de lângă San-Zaccaria, cu deosebire că anticvarul bătrîn din tineretea mea se prefăcuse într-un anticvar distrus, incapabil de a-și mai vedea cărțile și de a li mai spune numele, în anticvăria aceasta, răscolind între grămezile de cărți puse fără nici o socoteală — anticvarul venețian a rămas un tip special, aproape medieval, care nu samănă nici pe departe cu cel german, cu toate cărțile catalogate, socotite fiecare cu prețul ei, dar în prăvălia căruia ți se strică plăcerea de a face descoperiri ; un anticvar primitiv, misterios, de-ți vine, în mica lui prăvălie întunecoasă, să te uiți pe sus ca să cauți crocodilul atîrnat de tavan și fel de fel de dihăanii fantastice prin colțuri — am găsit un

ghid al Veneției de pe la 1780. Nu e de loc asemenea cu călăuzele din timpul nostru, cu călăuzele moderne, care te trec răpede prin toate părțile și-ți indică pe scurt în fiecare loc momentul și locul precis unde trebuie să admiri — și, de obicei, jumătate din indicațiile date sînt mincinoase ; aceasta ca înștiințare pentru oricine întrebuițează astfel de produse industriale — care-ți notează momentul cînd trebuie să cazi în extaz, cu toată gama emoțiilor prin care ai să treci la vederea cutării clădiri sau cutării tablou. Odinioară nu era așa : și se dădeau, deci, indicațiile practice, purtîndu-te de mîină, ca pe un călător puțin cam naiv, ceea ce era potrivit cu lumea care cutreiera pe vremea aceea stradele și canalele Veneției. Și, la sfîrșit, se adăugea un catalog de picturi, cu viața fiecărui pictor, toate expuse așa cum ar scrie despre maestrul lui ; nu cu fraze împrumutate din esteți, din John Ruskin¹ și ceilalți, ci cu un fel de evlavie simplă, în starea de spirit în care trebuie să se coboare cineva cînd vrea să primească în el influența unei picturi ce nu era determinată de principii abstracte ca acelea din timpul nostru, căci tablourile și sculpturile nu erau voite, ci era numai un suflet sincer, al artistului, care se revărsa prin colori sau prin linii de piatră. Am răsfoit ghidul acesta cu oarecare plăcere, deși era vechi și unsuros, fiindcă lipsea fraza banală, iute ajunsă insuportabilă, ca turburarea ochiului, ca înțepenirea mînilor din partea tuturor negustorilor, advocaților, medicilor, rentierilor bătrîni, fetelor nemăritate cari iau drumul Italiei pentru plăcerea de a se „uimi“ înaintea capodoperelor artei.

Alături de vechiul ghid și în contra ghidurilor nouă, al căror banal împrumutat e aproape odios, o să încerc, deci, a explica de ce orașul acesta produce nu numai impresia frumosului, dar impresia de lucru unic, care nu se mai poate vedea nicăiri. Și nu numai călătorii de acum au această impresie, dar o aveau călătorii vechi, și oamenii născuți în Veneția, cum a fost Goldoni, vestitul autor de comedii, autorul *Hangiței* și al

¹ John Ruskin (1819—1900) — critic de artă și sociolog englez.

N. Iorga, la vîrsta de 29 ani
(colecția familiei)

GESCHICHTE DER EUROPÄISCHEN STAATEN.

Herausgegeben von
A. H. L. HEEREN, F. A. UKERT, W. v. GIESEBRECHT
UND **K. LAMPRECHT.**
Siebenunddreißigstes Werk.

GESCHICHTE
DES
OSMANISCHEN REICHES.

NACH DEN QUELLEN DARGESTELLT

VON

N. JORGA,

Professor an der Universität Bukarest.

Fünfter Band.
(Bis 1912.)

GOtha 1913.
FRIEDRICH ANDREAS PERTHES
AKTIENGESELLSCHAFT.

**Istoria Imperiului
otoman. Copertă.
(Biblioteca Aca-
demiei)**

ALLGEMEINE STAATENGESCHICHTE.

Herausgegeben von **KARL LAMPRECHT.**
I. ABTHEILUNG: GESCHICHTE DER EUROPÄISCHEN STAATEN. — II. ABTHEILUNG: GE-
SCHICHTE DER AUSSEUEUROPEISCHEN STAATEN. — III. ABTHEILUNG: DEUTSCHE
LANDESGESCHICHTEN.

Erste Abteilung:

GESCHICHTE DER EUROPÄISCHEN STAATEN.

Herausgegeben

von
A. H. L. HEEREN, F. A. UKERT,
W. v. GIESEBRECHT UND K. LAMPRECHT.

Siebenunddreißigstes Werk.

JORGA, GESCHICHTE DES OSMANISCHEN REICHES.

Fünfter Band.
(Bis 1912.)

GOtha 1913.
FRIEDRICH ANDREAS PERTHES
AKTIENGESELLSCHAFT.

**Istoria statelor europene.
Copertă. (Biblioteca Aca-
demiei)**

**Relații între Orient
și Occident. Foaie
de titlu. (Biblioteca
Academiei)**

RELATIONS
ENTRE
L'ORIENT et L'OCCIDENT

CONFÉRENCES FAITES
À LA SORBONNE

PAR

N. IORGA

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE BUCAREȘTI, PROFESSEUR
CLASSE À LA SORBONNE, COMMANDANT DE L'INSTITUT

PARIS

J. GAMBER, IMPRIMERIE F. ROUILLON

**Imperiul bizantin. Copertă.
(Biblioteca Academiei)**

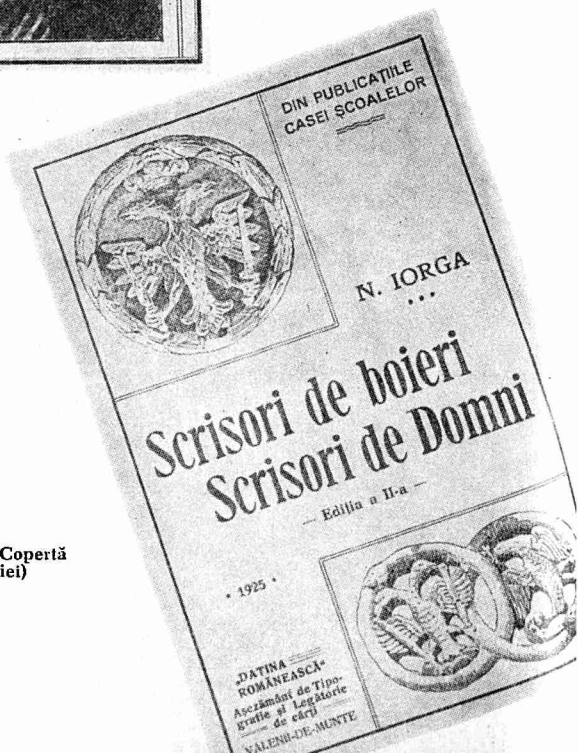
SCRISORI DE NEGUSTORI

ȚIPĂRITE PENTRU SFATUL NEGUSTORESC — CU O PREFAȚĂ — DE N. IORGA

Scrisori de negustori. Copertă (Biblioteca Academiei)

Scrisori de boieri... Copertă
(Biblioteca Academiei)

atîtor piese păstrate în repertoriul teatrului apusean și uneori trecute și la noi, deși azi ni par bătrîne pentru timpurile noastre. Cînd vorbește de Veneția, în memoriile lui, foarte interesante, pe care le vom analiza într-un capitol viitor, el nu știe să găsească alte cuvinte decît cam acestea : am cutreierat lumea, am văzut multe țeri, dar, de cîte ori mă întorc în orașul în care m-am născut — și care lui putea să-i pară atît de obișnuit, încît să nu-l mai emoționeze decît supt raportul familiar, personal — de cîte ori mă întorc aici am impresia că nu mai e nicăiri *aceasta*.¹ Și putea zice nu numai atît, ci că, de cîte ori stai o bucată de vreme în Veneția și compari zi cu zi, ceas cu ceas, orașul e altul, și, desigur, fiecare din ceasurile multe care s-au rostogolit asupra orașului a adus cu sine o icoană nouă a lui. Și, atunci cînd cineva e deprins cu clasarea, cu explicarea științifică a lucrurilor, natural, încearcă să-și explice și această taină. De unde vine, oare ?

II

Veneția se împărtășește întăi de farmecul special pe care-l dă marea. Dar sînt atîtea orașe italiene așezate la o mare cel puțin tot atît de frumoasă sau mult mai frumoasă decît aceasta. Așa e colțul acela de mare, cel

¹ *Memorie*, ed. Sonzogo, p. 25 : „Venezia è una città straordinaria, che non è possibile formarsi una giusta idea senza averla veduta : le carte, le piante, gli esemplari, le descrizioni non bastano : bisogna vederla. Tutte le città del mondo si rassomigliano più o meno ; questa non hà somiglianza con alcuna. Ogni volta che io l'hò riveduta dopo lunghe assenze, sorse in me un nuovo stupore. A mano, a mano ch' io cresceva negli anni, che si aumentavano le mie cognizioni e che avevo del confronto da fare, ci scoprivo nuove singolarità, nuove bellezze“. (Veneția e un oraș așa de extraordinar, încît nu e cu puțință să-ți faci o idee adevărată fără s-o fi văzut ; hărțile, planurile, reproducările, descripțiile nu ajung ; trebuie s-o vezi. Toate orașele din lume samănă mai mult ori mai puțin ; acesta n-are asămănare cu nici unul. De cîto ori am revăzut-o după lipse lungi, s-a trezit în mine o nouă uimire. Cu cît creșteam în vîrstă, cu cît se adăugeau cunoștințele mele și aveam comparații de făcut, descopercam nouă lucruri unice, nouă frumuseța.) (N.a.)

mai frumos din lume, cu admirabile grădini de copaci din țerile calde, cu cer strălucit, unde se duce cineva pentru căutarea sănătății, ca și pentru înprospătarea, pentru întinerirea sufletului, locul acela de feerie care e Genova. Este Neapole, al cărui golf e o minune a Sudului și unde marea oferă icoane schimbătoare după anotimpuri, după ceasurile zilei, după aspectul cerului, după gradul de umezeală sau uscăciune a aerului, unde cerul însuși își schimbă culoarea supt ochi : în calitate de mare, marea napolitană e, desigur, mai frumoasă decît cea venețiană. Căci marea, liberă, largă, stăpînă, cu caracterul ei grandios, nu se vede din Veneția, ci, ca s-o vezi în toată misterioasa ei putere, trebuie să te duci la Lido, care închide, „barează“ laguna întreagă, cu insulele principale ale Veneției, și, dincolo de dînsa, insulele secundare ; Giudecca, San Giorgio, insula S. Lazzaro — a armenilor, Murano, S. Michele — a cimitirului, S. Servolo — a nebunilor, Santa Elena — a grădinilor, Burano, Torcello. Și mărturisesc că nici marea aceasta nu e extraordinară ; nu e o mare întreagă pe care s-o vezi frămîntată adînc de furtuni, ridicînd valuri, arătînd pînze albe de corăbii în depărtare, unindu-se cu cerul în tonalitățile cele mai delicate de albastru. Lido, care niciodată n-a fost un loc prea frumos, e pe cale de a se preface într-un loc banal. Înainte era aici o bisericuță, San Niccolò, și de aceea i se zicea și insulei Sfîntul Nicolae, mai mult decît Lido (Lido înseamnă *littus* — mal), *Sanctus Nicolaus littoris* — o bisericuță astăzi văpsită în roșu și împodobită așa cum împodobesc preoții catolici moderni, cu un fel de cochetărie de fete octogenare, așa încît nu-ți mai produce nici o impresie. Erau case modeste, erau drumuri singuratece, erau forturi răzlețe, sentinele pierdute în ierburile mari, erau colțuri de cîmp sălbatec. De un timp, însă, s-a așezat aici un tramvai cu cai, apoi cu electricitate, s-au deschis șosele nouă, și au răsărit, în acești paisprezece ani din urmă, un număr de speriat de otele, toate moderne pînă la ascensoriu, în stilul secesionist¹, cu ferești ciudate sparte în

¹ *Secesionist* — stil la modă în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

ziduri unde nu te aștepți, cu coșuri enorme de pretenție arhaică, izbucnind din clădiri oarbe ori numai chioare, cu balcoane neimaginabile, răsărind din fațade în colori care țipă... Și înscricții în toate limbile, până și firme imense cu ungurescul *Szalloda*¹ mare deasupra unor clădiri cu adevărat americane... E înspăimântător! Și toate aceste îngrămădiri de improvizări arhitectonice pretențioase ocupă pustietatea de pe vremuri și copleșesc ținutul odată liber, care-și așteaptă pacienții din cabinele strinse unele de altele, de parcă ar fi niște clocitoare, din otelurile cu cinci și șase rînduri, făcute în cinci-șase luni de zile și care se dărîmă în fiecare an pe jumătate ca să se refacă în grabă, cu cinci-șase săptămîni înainte de „sezonul băilor“, ca să fie „gata“ pentru cele cîteva mii de străini prin cari învie Lido în sensul modern. Iar, în față, acolo unde ochiul privea mai fără piedeci spre albastrul fumuriu din zarea căruia se iveau pînzele pescarilor ca niște albe cornuri de lună în iarna rece, se îngrămădesc astăzi un fel de bazare care vînd străinilor bibelouri și tot felul de grozave lucruri ieftene.

Așa încît Lido nu e Veneția, iar marea nu o poți vedea decît din Lido, și ea e încunjurată azi de toate ciupercile balneare, mari și mici, care contribuie s-o facă absolut antipatică.

Dacă marea o voiești, mai du-te la acel dumnezeiesc oraș al Ragusei dalmatine, cu ziduri sure înălțîndu-se, pare că din marea de cobalt fără valuri, supt cerul de un nemilostiv albastru ca al Africei uscate: porți întunecoase, străzi de palate în jurul domului bătrîn, pretutindeni reminiscențe din vremea Republicei, piețe îngrămădite de fructele Sudului, migdale și smochine proaspete; mari case pustii, pline de diplome și de portrete, fine tipuri aristocratice răsărind dintre florile roșii ca sîngele ale oleandrilor, și, afară, cîmpii din care răsar, ca la noi prunii ori cireșii, smochini și portocali, buruienile țepoase ale unei vegetații africane; iar, după ziua caldă, lină, grea de splendoare, cople-

¹ Hotel.

șitoare de frumuseță, în răcoarea serii, pe malul de piatră, de cealaltă parte, de către munte, venind călări, în superbele lor costume roșii, violete, cusute cu aur, țeranii slabi și țerancele palide din Herțegovina, cari te întâmpină, străine ! cu un *dobr vecer*, o „bună seară“ ca pe vremea patriarhilor. Frumoasă iarăși marea la Cattaro, în golful fără păreche, plin de răsfrîngerea razelor soarelui în stîncă lucie, care, unită cu adîncul albastru de pretutindeni, dă golfului o înfățișare absolut fantastică, cu luntrile de formă veche, în care izbucnește roșul-aprins al scufiilor pe care le poartă bărbații și femeile supt cerul cu străluciri metalice.

La Veneția, nimic din toate acestea, și, totuși, pentru mare ți-e dragă întâi Veneția, și fără adîncă, deplina iubire intimă dintre oraș și ape tot farmecul venețian ar dispărea. Deosebirea între mările care trăiesc, cheamă și domină *pentru ele* și Marea Veneției stă în aceea că marea de oriunde rămîne totuși, orice înfriurire ar produce asupra sufletului, fie marea blindă a Sudului, mîngîietoare, bogată în visuri, ori aspra mare din miazănoapte, brăzdată de furtuni, în afară de noi : noi de o parte, cu durerile și așteptările noastre ; ea, marea, de alta, cu seninul și chinurile ei. Ne preface marea, dar, cu toate acestea, noi rămînem obiectul meschin atins de atotputernicul subiect. Simți cum o influență străină îți pătrunde în suflet, împlînzindu-l sau îngrozindu-l, purificîndu-l totdeauna prin acest mai mare între marile spectacole ale naturii. La Veneția nu e așa. Veneția e singurul oraș așezat în apropierea mării unde marea e pretutindeni, unde marea e împreună cu tine, e deprinsă cu tine ; te caută pe tine, te așteaptă ; nu te sperie și nu te uimește, ci o ai la îndemîină ; ea îți vorbește, îți șoptește uneori, indistinct, și totuși așa de clar. Se joacă șiret și duios cu tine, lămurindu-se în unele ceasuri, în altele ascunzîndu-se, ca să te vrăjească. Vraja aceasta a tovarășiei necontenite cu apele schimbătoare e unul, și cel mai ales, din secretele frumuseții Veneției în ceea ce privește natura : coabitezi cu dînsa, ești supt același acoperemînt de cer cu dînsa ; sînteți deopotrivă acasă. Și, deopotrivă de străini, tu și ea : veniți cu același dor nemărgenit, opriți o clipă

cu aceeași iubire și pietate, până pleci cu aceeași hotărîre de a o revedea, ca și apele pe care le trimete Adriatică și le cheamă înapoi. Vrei să te ascunzi de dînsa, nu poți : ea te urmărește pretutindeni, și trăiești prin ea, precum și ea, marea, așa cum e acolo, trăiește prin oamenii cari sînt acolo, prin operele lor ce se văd, prin operele lor ce se amintesc. Nicăiri nu se înfrățesc mai deplin aceste două elemente, mai tulburate și mai senine de pe lume : apa vie și sufletul omenesc. Marea aici se face mai mică, așa cum e omul, mai blîndă, cum i-ar cere omul să fie ; ea vorbește la urechea fiecăruia, are dezmierdări pentru fiecare obraz. Nicăiri nu se coboară zeul până la ce sîntem noi, până la acel puțin care sîntem noi, ca aice.

De unde vine aceasta ? Să nu ne pierdem în prolixități de fraze, și să venim la explicația firească a lucrului.

Întăi, Veneția nu se găsește în marea obișnuită, ci are un fel de „mare domestică“ ; Marea Veneției e proprietatea ei, laguna de apă sărată. Însă această parte din mare, care se oprește ca să încunjure și să străbată, ca să creeze și să înfrumusețeze, mai mult : ca să *vivifice* Veneția, această parte din mare se înnoiește neconținut prin contactul cu apa cea mare. E laguna vie față de laguna moartă ; în laguna moartă s-au uitat apele ; laguna vie și le trimete și cheamă neconținut, și le primește și le pierde ; din oraș ea răpește cu dînsa la ceasurile de maree toate impuritățile vieții omenesti și le duce spre purificare în aerul de libertate, de energie, de vioiciune. Parcă sînt anume ceasuri cînd, obosit cu apele vechi, simți că te înnoiești cu apele cele nouă. În acest schimb neconținut de înrîurire între natură și om, omul însuși se preface cu această nouă viață a undelor.

Mi s-a părut și mie cînd am călătorit întăia oară — este ceva în ochiul tinereții care vede unele lucruri pe care ochiul mai bătrîn nu le mai vede, dar care nu vede, la rîndul său, o mulțime de lucruri pe care

ochiul bătrînului a învățat să le vadă — mi s-a părut, ca multora, că Veneția e un oraș mort, un oraș pustiu și murdar, de tristeță și deziluzie. Nu e murdar. E murdar ce cade un moment din viața camenilor pentru ca marea să revie îndată, curățitoare, învietoare, întineritoare, în toate colțurile. Căci nu e colț, cît de departe, cît de ascuns, din Veneția, cît de nenorocit, încunjurat de o viață omenească oricît de mizeră, nu e colț de gheto [...] în care unda pontică să nu pătrundă pe nesimțite, răscolind tot ce nu e curat, minîndu-l în largul valurilor, care frămîntă așa de mult și răspîdesc așa de larg aceste impurități omenești, încît nu se mai simte nimic dintr-însele, cum nu se va simți nimic din păcatele omenirii în valul nesfîrșit al timpului etern.

Prin urmare, întâi, Veneția e așezată în laguna aceasta vie care domesticește marea, dar îi păstrează în același timp toată vioiciunea, toată puterea și toată nou-tatea, și, al doilea, marea se răspîndește pretutindeni, printr-o sumedenie de canaluri-strade acoperite de poduri, mărgenite de case, care și ele-s clădite parte pe pămîntul insulei de odinioară, parte pe birnele acelea, pe piloții cari, întărindu-se în apa sărată, pot să susțină clădirile de marmură cu trei rînduri în față și cîte cinci rînduri în interior, fațadele grele făcute totdeauna ca să dea o priveliște mai armonioasă, mai nobilă decît cum ar da-o vădirea caracterului practic al unei locuințe.

Dar nu e numai atît ; nu numai așezarea în lagune face frumuseța Veneției. Și insulele celelalte sînt așezate în lagună. nu numai insula care se chema altădată Rialto, *Rivus altus*, „Canalul cel înalt“, prin urmare „Canalul adînc“, iar Veneția se zicea *provincia*, numele aplicîndu-se insulei Rialto numai de la 1200 înainte : *Civitas Venetiarum*, „Cetatea Venețiiilor“, și Rialto rămîind acum podul cel vestit din mijlocul orașului, plin de prăvălii, de lume în mișcare, de artă și de viață, de glorios trecut și de un prezent vioi căruia nu-i lipsește frumuseța.

Dintre toate insulele, numai insula vechiului Rialto se împărtașește de acest caracter de frumuseță unică. Pe celelalte le-am străbătut în cea mai mare parte : n-am fost doar la Marea Chioggia, la Torcello, bizantina, foastă capitală, umilă azi și sărăcită, plină de ruine supt lutul și pietrele ei ; dar insulele mai apropiate le-am văzut de atâtea ori în cursul celor patru călătorii, adesea cu șederi mai îndelungate, în Veneția. Ei bine, Murano nu e o insulă frumoasă ; cu casele ei mărunte, locuite de poporul de jos, de oameni săraci, întrebuițați la fabricile de sticlă, de mozaic, de dantelă, așa încît ziua casele sînt pustii și stradele goale, afară de copii cari, la doi ani, vînzolindu-se pe mal, cu cele mai ascuțite strigăte, știu să se ferească de primejdia canalelor verzi pe care plutesc rămășițele gospodăriei părintești, cu bisericile acelea mici, în care pe răpezeală, mormăind, preoții slujesc liturghii pentru un public de femei singure, ea nu reproduce în mic ceea ce e Veneția în mare. Insula armenilor, San Lazzaro, ocupată numai de mănăstirea călugărilor mechitarisți¹ — vastă clădire din secolul al XVIII-lea, cuprinzînd un mic muzeu de picturi bune, amintiri, și de la Napoleon al III-lea, și daruri disparate, o vastă bibliotecă, ale cărui manuscrise armenesti sînt o comoară științifică și o revelație de artă bizantină-persă, cu o tipografie, în limbi europene și în limba de acasă, și o școală adausă pe lîngă aceasta, cu elevi veniți pe drum de caravane din fundul patriei asiatică — precum și de deosebitele clădiri necesare vieții a sute de oameni, insula aceasta numai de piatră și aproape numai cu străini n-are un farmec deosebit. Tot așa, n-are un farmec deosebit insula Santa Elena, care se întinde de la grădina publică înainte — cîmp fără nici un fel de frumuseță, bun ca să arate venețienilor de baștină ce este un cal — ori insulele în care se găsesc casele de nebuni, Manicomii. Numai aceea pe care se sprijină masiva clădire înzorzonată care e Santa Maria della Salute, și aceea care aruncă în sus turnul suptire de la

¹ *Mechitarishti* — ordin catolic de călugări armeni.

San Giorgio Giudecca, numai acestea au și ele frumuseța deosebită de care vorbeam. Deci, cu adevărat, pe lângă farmecul unei anume mări, e familiaritatea, prietenia, pătrunderea acestei mări, cu apele ei blinde sau agitate, cu ceața care se ridică de pe dînsa și aleargă pretutindeni, împresoară toate, vrăjind fel de fel de icoane nouă din lucruri așa de vechi, ca lumina ce se joacă strecurîndu-se prin vălul de aburi sau se alintă pe fața valurilor ușoare. Numai această legătură a naturii cu sufletul produce acea impresie neuitată, care te urmărește ani și ani după ce ai părăsit orașul.

III

Dar alte lucruri trebuie să se mai adauge pe lângă această frumuseță a mării prietenoase, intime, ca să dea întreaga covîrșitoare impresie.

În epoca noastră se clădește mult; desigur, se clădește și cu gînd de frumuseță, dar frumuseța o caută inovatorii, nu în domeniul potrivirilor armonioase, firești, ci unde nu te aștepti s-o găsești: în liniile bizare ale secesionismului arhitectonic din timpurile noastre, în sfărîmarea regulilor obișnuite ale proporțiilor; este un fel de NU care se adaugă astăzi față de vechiul DA în materie de proporție și de armonie. Negativul nu inovează, însă, față de pozitiv, ci face parte, în urît, din ceea ce este, în frumos, pozitiv. Dacă-ți trebuie două ferești, și pui una mai sus decît alta, sau în loc de două ferești la fel ai una foarte mare și alta foarte mică, nu faci decît să transpui în dizgrațios, în monstruos ceea ce exista înainte în grație, în normă — ceea ce va fi fiind vechi și, poate, obositor pentru unii ochi blazați, dar pentru atîția oameni obișnuiți cu simțul frumosului tradițional e o neînlăturată cerință, căci în frumos chiar obișnuința veacurilor ajunge a fi lege, simț moștenit, imperativ înăscut. Se clădește mult, și acest mult care se clădește astăzi înlătură ce a fost odinioară: noul izgonește trecutul din lăcașul lui vechi; modeste case patriarhale de odinioară cad jertfa stradelor largi

și halelor de locuință, cu fațade impunătoare, și unele dintr-însele samănă prin podoabele lor cu patima de înzorzonare a parvenitului care-și așază toate medaliile și toate podoabele lui pe proeminența bine nutrită a trupului său. Astfel, fațadele multor case bucureștene îți fac impresia unui batalion din garda națională de pe la 1880, în care un sexagenar era căpitan, un cvin-cvagenar sublocotenent, toți marșiali, toți burtoși și, pe cât se poate, purtînd nobilele decorații ale păcii: ni amintim și noi parada acestor bravi garzi naționali de cari rideau, pe la 1830, cu hohote, romanticii, Victor Hugo și ceilalți.

Cu un asemenea gust, nouă ni par clădirile de odinioară urîte, și le distrugem cu pasiune; nimicim cu furie, cât, ici-colo, s-a mai păstrat din vechile case iubitoare de proporție; și trebuie să ai nu numai un bun-simț superior, dar și mult curaj pentru ca, între încornorăturile acestea ale epocii de astăzi, să lași modesta locuință, atît de mulțămitoare pentru ochi, atît de bine împărțită, în care te simțeai așa de acasă la cel dintăi pas pe care-l făceai într-însa.

O scuză pentru aceasta aici, la noi, *este* totuși. Fru-museța veche a fost, într-un anume sens, mai săracă decît vremea noastră; deși aceasta nu înseamnă că sîntem mari bogătași, dar sîntem măcar mari cheltuitori față de marii economi, de zgîrciții vremilor trecute, cari îngrămădeau în blănuri, în juvaere, în bani de aur agonisita unei vieți întregi; cel puțin în ce privește risipa, sîntem nesfîrșit mai „bogați“ decît străbunii noștri. Și așa e și în mii de orașe nouă pe care le-au ridicat aiurea, din sate umile, cuceririle industriei, norocul descoperirilor de bogății nouă, legăturile căilor de comunicație moderne.

Dar la Veneția nu este așa: cei de astăzi sînt mult mai săraci decît înaintașii lor. Pe cînd noi dărimăm o casă de birne ca să ridicăm în loc una de cărămidă, dacă nu chiar de piatră tare, la Veneția nu ai de ce să faci acest lucru. Veneția de odinioară a fost un oraș de oameni foarte avuți, pe cînd cei de acum sînt cum îi ajută Dumnezeu. Și nu poate *inova*, prin urmare,

plebeianul de astăzi, cîştigîndu-şi o pîne în fabrici cu capitalul străin, negustorul de astăzi, care se hrăneşte mai mult din cumpărăturile străinilor, din ceea ce se numeşte „industria străinului“, industrie care şi este principalul mijloc de trai al Veneţiei : cînd a fost holera în Italia, oraşul a avut un an înspăimîntător ; o mulţime de prăvălii au trebuit să dea faliment pentru că mai toţi cumpărătorii obişnuiţi nu sînt locuitorii de acolo, ci străinii, şi aceştia lipsiseră. Între funcţionari, oameni meritoşi sînt plătiţi cu 2—3 000 de lei pe an şi au curajul de a-şi ţinea, deşi n-au venituri de zestre, case pline de copii fără a se plînge, ci foarte fericiţi că ajung a-şi potrive viaţa după mijloacele lor !¹ Toţi aceştia, oameni muncitori şi economi, nu-şi clădesc palate ; ei n-au nevoie să dărîme marile zidiri de odinioară ca să-şi înalţe edificii mai măreţe decît acelea. Prin urmare, în afară de iubirea veneţianului pentru Veneţia, care este aşa de naturală — deşi nu cunoaştem şi noi iubirea românului pentru destoinicia arătată în artă de înaintaşii săi — este şi o imposibilitate materială de a reface oraşul.

Şi nu numai atîta, dar, prefăcîndu-se oraşul, valoarea lui comercială ar scădea. Oraşul trebuie să fie cum este, pentru ca străinul să sosească şi să alimenteze viaţa actuală a Veneţiei. Acele palate, fie că ar fi plăcute ori nu, trebuie să rămîie cum sînt. Sînt prea săraci veneţienii şi prea interesaţi, pe lîngă faptul că sînt prea iubitori şi prea înţelegători de frumuseţă, pentru ca să schimbe ceva din înfăţişarea oraşului de odinioară. Dacă nu e totdeauna disciplină naţională, conştiinţă ştiinţifică, gospodărie orăşenească superioară, ca la Nürnberg, unde nu e permis să se clădească decît în stilul german din evul mediu, în care e făcut oraşul întreg, cu adevărat o minune a lumii, dar şi alte motive înrîiuresc pentru ca Veneţia să fie păstrată aproape în întregime cum era pe vremuri.

Ceea ce nu înseamnă că nu se clădeşte din cînd în cînd ; uneori se deschide cîte o stradă — chiar acuma

¹ E starea de lucruri de acum doisprezece ani (n.a.).

se lucrează la una în dosul porticelor Pieței, în fața vechiului otel „Bauer“, și se poate culege pe ghetete puțin noroi și în Veneția — se dărîmă pentru aceasta case mai vechi, dar niciodată din fațada canalurilor, unde se înșiră splendidele probe ale meșteșugului venețian de clădire de pe vremuri. În locuri unde au fost case cu adevărat sărace, fără stil și nume, acolo se fac, pentru mulțimea, neconținut crescîndă, a înșurățeilor, a rentierilor în ultimă călătorie de petrecere, a snobilor burgheziei și a celor cîteva sute de pelerini ai gloriei și artei, oteluri, restaurante. Astfel, s-a clădit în locul micului restaurant nemțesc „Pilsen“, numit după vestita bere boemă, un fel de ciudată cușcă de cristal, în care se expun — cu păharul de șampanie înainte și floarea la butonieră, până târziu noaptea, priviți cu oarecare ironie de popolanii, de soldații în concediu de duminică, ce se strecoară înaintea imenselor gemuri — toți capitaliștii internaționali. Un prieten din România a vrut să-mi facă și mie plăcerea, după una din conferințele ce am ținut acolo, să mă poftască în mărețul local modern: o colecție de scîrboase exemple de bogătași din toate națiile, cari vin, se vede, la Veneția ca să-și bea șampania la ceasul la care o beau acasă, ca să-și facă siesta la ceasul la care și-o făceau în casa unde locuiau în orașul lor, o îngrămădire de banal obraznic, care este o notă discordantă, aproape iritantă, în cadrul acesta așa de autentic istoric și de onest artistic al Veneției. Dar, în sfîrșit, clădirile acestea sînt puține, și, de obicei, chiar ele caută să imite înfățișarea caselor de odinioară.

Aceasta, păstrarea vechii și splendidei scoice de piatră de pe vremuri, este al doilea element de frumuseță al Veneției. Marea, ce bate la toate ușile, ce atinge toate zidurile — căci nu e casă care să n-aibă comunicație directă cu dînsa, precum nu e casă să nu dea într-una din acele admirabile strade înguste, perfect luminate noaptea, pietruite cu piatră de Istria, astăzi, ca și în secolul al XVIII-lea, fără un grăunte de praf, fiindcă n-ai de unde să-l aduci — marea, ce se zbate ușor supt fereștile fiecăruia, ce-și trimite mirosul săl-

ciu spre fiecare fereastră, se clatină și se frământă supt biciul nemilos al furtunilor sosite din munții istrieni, nu întâmpină nicăiri în neschimbarea fenomenelor sale decît lucruri care nici ele nu s-au schimbat, cu toate viețile ce se perindară veacuri întregi în cuprinsul lor. Veneția își are azi trecutul și aiurea decît în milioanele de acte de la *Frari*, în umbra mării biserici gotice : pergamente solemne, registre de hotărîri din care se desface atîta înțelepciune pentru toate timpurile, însemnări zilnice și socoteli în scrisoare mărunță, iute, pe hîrtia groasă și aspră de pe vremuri, condicuțe de notari, pe care aleargă notele fugare despre vînzări, cumpărări, moșteniri, schimburi, împărțiri ; scrisori de „rectori“, rapoarte venite din toate provinciile, răvașe ale negustorilor latini, greci, aromâni, pănă și armeni. Nu un trecut de pus în muzee, ci trecutul în care omul de azi trăiește, și care trăiește și prin omul de azi.

Sînt, desigur, și atîtea orașe care au alte elemente ale trecutului, dar acolo trecutul îl afli în strada cutare, la numărul cutare, în muzeul cutare, deschis numai de la ceasul cutare pînă la ceasul cutare. Acum, trecutul acesta, studiat la domiciliu, e, fără îndoială, foarte util pentru educație : vrei să vezi cum se îmbrăcau oamenii, între ce mobile viețuiau, ce tablouri admirau, ce sculptură stătea înaintea ochilor lor ; vrei să te lămurești cu privire la viața lor practică, la viața lor estetică ; te duci acolo, la orele prevăzute, plătești francul de intrare, lași bastonul și umbrela la portar, și călăuza te duce în toate părțile. „Acesta e de Rafael !“ „Rafael ? Foarte bine.“ „Acesta e de Veronese !“ „Veronese ? Iau act.“ Și tot așa mai departe. Dar nu *acesta* e mijlocul cel mai potrivit pentru cunoașterea trecutului. Trebuie să-l ai *întreg* și în *mediul lui*, neschimbat, nestrămutat — mai ales nestrămutat, fiindcă e o schimbare și în orice strămutare. Ei bine, acolo, în Veneția, e numai el, trecutul. Evident, și acolo găsești muzeul, *atîtea* muzee, Accademia delle Belle-Arti, în fața podului de fier, în vecinătatea bisericii

de veche cărămidă roșie, de pe fondul căreia se desface o albă, supțire siluetă de sfântă, de împărăteasă. E *Museo Civico Correr*, cu nesfârșitele-i materiale de viață culturală.¹ Sînt zecile de galerii publice, sutele de galerii particulare care-și înșiră firmele pe Canal Grande, momind pungile pline ale colecționarilor, începînd cu cei mai naivi. Și în colecțiile publice mereu vin străini cu *Baedecker*-ul, cu practicul „ghid Woerl“, să verifice cele ce spune cartea, cum spuneam altădată, cînd eram tînăr, și mă încurcam tot de oameni cu cărticica roșie — ca, la cazarmă, sergentul de zi în inspecție, dator să constate dacă nasturii tunicelor sînt curății ori ba. Dar, mărturisesc, nu e în atîta artă, răspîndită pretutindeni, partea care te mișcă mai mult : un tablou sau o sculptură sînt făcute de un om pentru a fi într-un anume loc și pentru a produce o anume impresie, și a desface un tablou de acolo de unde era sortit să fie, aceasta înseamnă a rupe cea mai mare parte din înrîurirea pe care el ar putea să o aibă asupra sufletului nostru. Nu știu dacă ați observat un fapt : oamenii urîți pot să stea unul lîngă altul fără ca aceasta să ne supere — originalitatea lor rămîne ; dar oameni frumoși — bărbați frumoși aproape nu mai există ; dar femei frumoase mai sînt, ici și colo — pierd stînd una lîngă alta. Ei bine, și tablourile frumoase pierd tot așa prin juxtapunerea... administrativă.

Și e un noroc că tablourile și sculpturile n-au viața mișcărilor în afară, căci, altfel, îngrămădite în aceeași sală de muzeu, ar protesta nu numai contra publicului, pe care părintele lor nu l-a prevăzut, dar și contra vecinilor, pe cari ar dori, în interesul tuturor, să-i poată înlătura — căci pe pînză, ca și în realitate, și sfinții, și zeii se concurează, se exclud. Cine vrea să primească adevărata înrîurire a unei opere de artă trebuie să se ducă în locul unde această operă se păstrează așa cum a înțeles-o creatorul ei și cum au văzut-o aceia cărora li era destinată. Evident, dacă vrei să străbați iute cu ochii picturile eminente ale Veneției,

¹ De atunci s-a mutat în largile săli ale Palatului regal (n.a.).

le găsești adunate în număr mai mare la „Academie“, dar, dacă vrei să vezi sculptura și pictura venețiană în mediul ei adevărat, du-te, spre pildă, în biserica Santa Maria dei Frari de lângă vechea mea arhivă, unde am petrecut atâtea ceasuri plăcute din viața mea, în chiliile franciscanilor, cu fereștile deschise asupra unui petec verde de grădină, în care înfloresc alb cei dintâi caiși, pe cînd ciorchine de flori roșii atîrnă din balcoanele caselor din față. Întrînd în biserica largă, plină de capele, de colțuri de umbră și rugăciune, de pasagii în care sus se urmează pe sicriile de marmură statui de călăreți medievali, nu lua în seamă străinii cari cutreieră cu pași greoi și făcînd zgomot — ce li pasă că sînt într-o biserică, în necesitatea făcătoare de minuni a căreia nu cred ! — cruță durerea cutării femeii în negru, care, fără vedere pentru tot ce se poartă în jurul ei, întrebă pe sfinții patroni dacă între soldații căzuți în Libia nu e cumva fiul și fratele, soțul, iubitul, și îndreaptă către altar un suprem strigăt de ajutor ! Deci fă-te că nu vezi caravanele zgomotoase de străini ce vin aici ca la teatru, transformă-te într-un credincios din veacul al XIV-lea sau al XV-lea — cu foarte puțină bunăvoință, reușești ; doar te transformi și în lucruri mult mai urîte decît atîta ! — fii reverent, cucernic, nu curios și „critic“, primește raze de impresii, nu trimete săgeți de judecată, lasă-te chemat, prins, stăpînit de fiecare operă, întră înlăuntrul fiecărui amănunt, și atunci vei trăi cu adevărat viața de artă a trecutului.

Madonele-ți vor spune că între durerea pămîntului și puterea cerurilor este o legătură și că, prin frumuseța lor, ele o înfățișează ; sfinții vor mărturisi că pentru tine au îndurat chinurile, cavalerii închiși în armure te vor asigura că și dincolo poți fi cum ai fost, de vreme ce ei își urmează acolo, ca eroii lui Homer, luptele din care aici li s-a țesut viața. Și nu e o biserică venețiană care să nu fi păstrat capodopere amestecate cu sfintele îmbrăcate-n fuste tărcate, îmbrobodite în vâluri cu coroană în vîrf, încălțate în pantofași de satin și aur. Ele *ascund* — uneori acesta e cuvîntul, căci în

armonia lor pioasă nimic nu trăiește prin sine — picturi începînd din veacul al XV-lea, ca la San Sebastiano, picturi în stil bizantin, care evolua atunci către o artă mai înaintată, mai nouă, și mergînd pînă la eșafodagiile lui Giambattista Tiepolo, marele artist venețian din veacul al XVIII-lea. Multe din aceste biserici sînt pustii mai toată ziua, așa că ai, strecurînd gologanul copiilor, cari, pentru un *soldo*, te vor lăsa în pace, tot răgazul să privești, parcă biserica ar fi numai a ta, în ceasul pe care-l vei alege, potrivit dispoziției sufletești în care te afli. Și poți să găsești opere de artă nu numai în bisericile cele mari, dar și în cele mai mărunte, în care sufletul se simte mai bine decît în imensitatea catedralelor.

Dar nu numai în ceea ce privește culmile cele mai înalte pînă la care se poate ridica arta, în arhitectură, pictură și sculptură, Veneția te poate face să trăiești măcar viața celor din urmă patru veacuri, ci viața aceasta o trăiești și în drumul pe care umbli, același drum pe care au mers „meșterii“ cari au făcut acele opere, în piața de unde privești și pe care, pe la 1700, ei își expuneau lucrările, și în odaia pe care o ocupi, și în care, fără îndoială, pe lîngă miile de amănunte, vulgare și nobile, ale atîtor vieți, au bătut și ceasuri istorice ale cetății. Nu numai că viața artistică a trecutului e pretutindeni, dar viața practică, de toate zilele, amănuntele triviale ale vieții nu sînt ale timpului nostru. În Veneția poți să întinzi încă mîna celui de la fereasta din față, de ți se pare că zărești pe Romeo șoptind Julietei în noaptea lină, vrăjită de Shakespeare, poți să arunci o floare peste strada îngustă în care circulă, totuși, așa de puternic aerul și în care soarele coboară la anume ceasuri atîta lumină, încălzind, o clipă, totul. Străzile au rămas exact așa cum erau acelea pe care umblau solii moldoveni veniți aici pe vremea lui Ștefan cel Mare. Acum ciocănești la poarta de lemn vechi, cu masive ornamente de metal, din mînerul de fier care el însuși formează o operă

de artă. O mină nevăzută-ți deschide : poate să fie cineva de azi, dar poate și înaintașa de acum patru-cinci sute de ani. Te sui pe scara îngustă, neagră, rece, de piatră, care duce la odaia de sus, cu o împărțire ca pe vremea romanilor : sală largă, atriu luminos, unde stă toată lumea, într-o frăție democratică neînțilnită aiurea, bogați și săraci, nobili și servi, gazde și oaspeți, femei și bărbați, și în care debușează toate ușile cealalte. Așa e la locuințele sărace, și așa la palate. Și ce spectacol splendid, cu totul neobișnuit, e cînd întri, trecînd din curtea absolut romană, împodobită cu resturi de marmură, pentru ca, apoi, în spațiul liber dintre odăi pline de mobila veacului al XVIII-lea, să ți se deschidă, de o parte și de alta, porțile de intrare la încăperile locuite și la cele în care flutură încă umbre care se simt prea mult acasă pentru ca să se poată împrăștia în vînturi... Lumina electrică ori conductele de apă n-au izbutit pretutindeni să le puie pe fugă, prin confortul lor modern.

Toată înfățișarea modernă, bogată în lucruri „comode“, nu e și o înfățișare distinsă. Din orice civilizație materială strălucită se ridică într-un timp o cultură : o vor vedea strănepoții noștri, dar noi sîntem încă foarte grosolani — grosolani în casa noastră, în îmbrăcămintea noastră, în felul nostru de a întîmpina și de a vorbi, și, cu cît primim mai mult din spoiala noastră de civilizație, cu atît sîntem mai grosolani față de strămoși, ca și față de țerani. Într-un oraș ca Veneția, trăiești, însă, în atmosfera aceea de naivitate instinctivă a frumosului, originalului, sincerului în orice lucru. Acum sînt mari artiști cari-și propun un plan vast, trecut întăi printr-o întregă distilare filosofică, dar din care ies adesea greșeli, pe cînd maestrul venețian de odinioară avea *prăvălia* lui, unde tratai cu el cum ai trata cu un tîmplar, cu un fierar ; el n-avea nici un fel de pretenție : frumosul, comandat, se producea de la sine în atingerea degetelor sale divine. Lucrurile cele mai bune le faci, de fapt, cînd n-ai intenția de a le face, și ceea ce omoară în vremea noastră este că pornim totdeauna de la intenție, de la reflecție, de la sfortăre,

făcînd să sece izvorul adevăratei inspirații a sufletului, în morală, ca și în frumuseță.

Pentru a ne coborî de la nota istorică generală la amănunte, pentru a verifica permanența artistică, libera dezvoltare în frumuseță a Veneției, să facem o sfortare de imaginație ca să ne închipuim cum se înfățișa orașul pentru depărtații noștri strămoși cari au fost pe acolo.

„Unchiul“ lui Ștefan-vodă cel Mare, cărturarul Ioan Tamblac, venit, la 1477, cu scrisoarea lui grecească, după forma românească, din nenorocire pierdută, dictată de Ștefan însuși, ca să arăte prin cîte încercări și dureri a trecut Moldova și ce primejdie o amenință, încă a văzut în Veneția numai o parte din strălucitele ei podoabe de astăzi. În mijlocul pieței, altfel croite, fără Procurățiile¹ adause de Napoleon, iar în colțul din dreapta, cu o bisericuță acum dărîmată, și atunci se ridica biserica Sfîntului Marcu, dar ea nu sîmăna întru toate cu biserica actuală. Călătorul moldovean nu putea să vadă mozaicele noi, cu figurile înflorite, cu gesturile elegante, cu atîta bogăție și oarecare pretenție, ale lui Veronese, care se vad azi deasupra porților de intrare; dar existau vechile mozaice bizantine, reproduse pe largile pînze, icoane întregi și adevărate de ev mediu ale lui Carpaccio², din care astăzi a rămas unul singur în partea stîngă a basilicei. Înlăuntru, însă, era aceeași umbră prielnică rugăciunii, același lucru de marmure rare, aduse din Orient, marmure colorate ca florile; era aceeași discretă lucrare a marilor mozaice din bolți, cu suptele figuri întunecate ale sfinților pe fonduri de aur șters.

Biserica vechiului oraș bizantin avea, deci, o înfățișare mult mai bizantină decît cea de astăzi. Palatul Dogilor, care era legat de biserică — odată aceasta era

¹ Palatul procuratorilor din Piața San Marco, construit în vremea lui Napoleon I.

² *Vittore Carpaccio* (cca 1455—1525) — pictor venețian din epoca Renașterii.

numai un paraclis al palatului, ca bisericile noastre domnești pentru curțile vecine — vechi de un secol numai, în ultima lui formă, era pe dinafară așa cum e și [în] timpul nostru. Când l-a văzut ambasadorul nostru, el strălucea astfel de o relativă tinerețe, cu făgăduieli de veșnicie, fără temerea, de dăunăzi — care a adus și mutarea celebrei biblioteci — că se va prăbuși, cum se prăbușește mîndrul Campanile ¹, care, pe vremea lui Țamblac, n-avea încă doar delicata logetă a lui Sansovino ².

Dar strămoșul acesta de la 1477 n-a văzut ceea ce vedem noi acum în interior. Acest interior a fost transformat în stilul Renașterii; pe acolo a trecut mîna acelor mari împodobitori ai Veneției bogate din 1600. Uriașii de piatră — Marte și Neptun, războiul pe uscat, triumful pe mare — cari păzesc scara nu erau, și nu era toată înfloritura arhitectonică din jurul fereștilor curții interioare — ornamente în alt stil, adause cu vremea.

Sansovino nu dăduse, de cealaltă parte a Pieței, nici Libreria, biblioteka pentru manuscrisurile dăruite de cardinalul Visarion din Niceea, Bessarione, și nu se adunaseră acolo tipăriturile lui Aldo Manuzio ³. Nici Palatul Monedei, Zecca, unde curînd s-au adăpostit cărțile Marcianei ⁴, nu ieșise din armonioasele concepții ale minții lui.

Dar, în afară de aceste schimbări ale Pieței, călătorul român a văzut Veneția în mare parte tocmai așa cum o vedem și astăzi, de la fațadele gotice ale Marelui Canal până la locuințele plebei sărace. Numai un lucru l-a văzut el și noi nu-l mai putem vedea astăzi: a văzut strălucirea pompelor oficiale în timpurile de biruință și de larg imperiu al Veneției, care-și întindea

¹ *Campanilă* — turn-clopotniță, construit lângă o biserică sau chiar pe corpul acesteia; „mîndrul Campanille“ din Piața San Marco, construit în secolul al XII-lea, s-a prăbușit în 1902 și a fost reconstruit în 1912.

² *Giacoppo Tatti*, zis *Sansovino* (1486—1570) — sculptor și arhitect florentin.

³ *Aldo Manuzio* (1449—1515) — tipograf și editor italian.

⁴ *Marciana* — biblioteka publică a Veneției.

stăpînirea pînă departe în regiunile Orientului ; a văzut flote care se întorceau pline de bogății, oștiri care plecau pentru apărarea insulelor din Arhipelag și a cetăților din Moreea și Albania ; a văzut canalele pline, în anume zile, de întrecerea în lux și răpeziciune a strălucitelor gondole ale aristocrației venețiene, și erau atunci supt ochii lui în portul negustorilor corăbii atît de multe și atît de apropiate unele de altele, încît trebuia un meșteșug deosebit pentru a găsi un drum către marea cea largă. El a găsit Veneția vie, care-și cîștiga harnic avuțiile și se bucura de dînsele tocmai pentru că și le cîștiga zi de zi în sudoarea feței ; a găsit încă Veneția triumfantă, care curînd a dispărut pentru totdeauna. Și a mai văzut, ca prevestire a vremilor și mai rele, semne de duioșie omenească ale căror urme le-am cules în arhive. Veniseră turcii în Peninsula Balcanică, Negroponte fusese cucerit, anume cetăți din Moreea căzuseră, și era o mulțime imensă de refugiați în oraș, cari dormeau, ca în Constantinopolul primejdiei din 1912, pe piețele publice, supt arcade, își căutau adăpostul prin magazii, și, față de marea durere omenească a acestor fugari, se da voie femeilor, care strîngeau bani ca să cumpere pîne pentru cei din închisori, să colecteze și pentru familiile acestor săraci fugari din Balcani, dînd fiecăreia din aceste văduve, fiecăruia din acești copii orfani cîte două pîni pe zi și o strachină de supă la amiază. În aceste împrejurări tragice — de o parte, strălucirea pompei venețiene, de altă parte, durerea omenească a pribegilor — a văzut Veneția solul lui Ștefan cel Mare.

Pe urmă, peste un veac tocmai, în Veneția era oaspete un domn român, care stăpînise aici, la București.

La Arsenal se păstrează fragmentul de tun al lui Petru Cercel, și în biserica din Căluuiu se vede chipul său, cu podoaba prinsă în ureche a curtezanilor efeminați din jurul lui Henric al III-lea, printre cari a fost vestit prin frumuseța, eleganța, talentul lui literar — căci făcea versuri și a scris un imn către Dumnezeu care ni s-a păstrat.

Fusese domn la noi, fugise în Ardeal, unde stătuse închis, și acum se adăpostise în Veneția. Avem toată corespondența venețiană privitoare la acest prinț frumos, cu părul negru revărsat pe umeri, neobișnuit de frumos chiar în Italia, unde frumuseța se întâlnește pe toate drumurile, cu ochii mari, visători, cu glasul dulce, cunoscător desăvârșit al limbii italiene pe care o vorbea cu eleganță. Se instalase, deși n-avea bani, într-unul din cele mai frumoase palate de pe Canal Grande, în Cà Pozzo, avea gondolierii lui și, din cînd în cînd, înștiința pe serenisimul doge al Republicei că ar avea nevoie de un număr oarecare de galbeni de aur ca să se ducă să-și încerce din nou norocul la Constantinopol, unde i-a fost dat ca, puține luni după aceasta, să piară în apele Bosforului. Ei bine, cînd, la 1589, Petru Cercel a văzut Veneția, era acum epoca Renașterii: vechiul Palat ducal se prefăcea, se împodobește, păstrîndu-se numai pe alocurea fereștile înguste gotice, care fac și astăzi principala frumuseță a splendidului șir de fațade de pe Canalul-cel-Mare; ici și colo, răsar și aiurea clădiri în stil antic, și, în acest stil al Renașterii, se ridică pretutindeni, sprijinind palatele, uriașii armonioși, cu mușchii încordați, între frize elenice și coloane cu capitelele corintiene. Cel mai mare arhitect italian, după normele lui Vitruviu¹, Palladio², dăduse zidirea admirabil proporționată — amestec de cărămidă roșie și de albă marmură — care e San Giorgio. Sansovino triumfă de la un capăt la altul al cetății, care l-a adăpostit până la moarte.

Era epoca în care putea să vadă cineva, supt arcadele de pe Piața San Marco, ori trecînd podul unui canal, spre a intra într-una din prăvăliile acelea întunecoase, stînd de vorbă cu fiecare, glumind cu cîte unul, luîndu-se după trecătoarele a căror înfățișare i se părea că merită a fi păstrată în minte pentru a o strămuta în tablourile sale, putea să vadă pe însuși Paolo Cagliari, pe care l-au numit Veronese, după locul

¹ *Marcus Vitruvius Pollio* (cca 88—26 î.e.n.) — arhitect roman, autor al scrierii *De architectura*.

² *Andrea Palladio* (1518—1580) — arhitect italian din epoca Renașterii.

de origine. Și Veronese însuși a avut legături cu noi, și iată cum. Într-un colț din insula Murano era o mănăstire, San Maffio, unde, între celelalte călugărițe, locuia, când Petru Cercel era la Veneția, una care se chema, după numele ei de familie, Adorno Vallarga, iar cu numele ei de botez, Mărioara, și care primea scrisori în grecește de la sora ei, doamna Ecaterina a Țerii Românești, de la nepotul ei, Mihnea-vodă, care mai târziu s-a turcit, și fiul acestui Mihnea, care, el, rămase creștin, Radu-vodă, era să fie crescut aici, supt îngrijirea Mărioarei, călugărița de la Murano. Și Mihnea, în vremea când păstra încă legea neamului său, trimitea mătușei, ca semn de recunoștință, podoabe pentru altarul distrus astăzi cu toată clădirea, încât mai că nu știe nimeni măcar locul unde se înălța mănăstioara. Legături de afaceri bănești avea Mărioara și cu *messer* Paolo Cagliari, cum se vede din scrisorile pe care mi le-a dăruit odată un prieten, trecut de mult la cele veșnice, Urbani de Gheltof, și care au avut norocul extraordinar de a se putea întoarce patru veacuri mai târziu în țara de unde porniseră. Între acele scrisori am aflat însemnată și o datorie către Veronese el însuși.

Deși nu vreau să judec asupra capitolului legăturilor noastre cu Veneția — obiectul ultimei conferințe ce se va ținea — dar trebuie să spun că pe vremea aceasta era atîta lume românească aici, zbatîndu-se în procese, ocupîndu-se cu negoțul : fete de domni, gineri de domni în pribegie, mitropoliți, călugări ; nu era o clasă a societății românești care să nu-și fi trimes, prin anii 1600, reprezentanți în Veneția. Și în jurul lor se desfășura splendoarea epocii celei mai înflorite, și luxoase, și sănătoase, a vieții venețiene, epoca lui Veronese. ¹

¹ N. Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în secolul al XVI-lea*, în „Analele Academiei Române“, XVIII, p. 106, nota 4. „La 23 ianuar 1584, Mărioara cumpără o parte, o acțiune, de 700 de galbeni capital la Muntele-de-pietate de la «Signor Paul Caliar, pittor veronese».“ V. și *Neamul românesc pe mai 1926 : O vizită la Murano* (n.a.).

Trece încă un veac și, pe la 1680, în epoca lui Brîncoveanu, era în Veneția Nicolae Caraiani, care primea bani de la vodă ca să-i depună la băncile de aici, și, în special, la Zecca, pentru caz de nenorocire din partea turcilor; și umblau neconținut scrisorile de la jupîn Nicolae către domn și de la domn către jupînul. Apoi, anume obiecte de lux, în această epocă largă în cheltuieli, se cumpărau nu numai din Ardeal, dar și din Veneția. Din cînd în cînd, veneau pe corăbii orientale români, cari nu erau, însă, din părțile noastre, ci din Moscopole, în Macedonia, și am găsit un vraf întreg de scrisori de ale negustorilor din marile centre aromânești ale Peninsulei Balcanice, cari-și trimiteau aici, la Veneția, copiii, să învețe meșteșugul de negoț și limbile trebuitoare. Veneau cu toții, factori din București, moscopolitani, pretendenți, soții de domn, ca Maria Sturza a lui Grigorașcu Ghica, în splendida cetate, pe vremea cînd ea se încununa cu o ultimă aureolă de glorie din succesele repurtate în Moreea, în Peloponesul recucerit pentru mai puțin de o jumătate de veac. Precum, cînd soarele apune, el revarsă din nou raze mai calde parcă decît în plină amiază, tot așa acuma, la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cînd tot ceea ce era energie și ideal în sufletul venețienilor se strîngea pentru a da Republicei o nouă aparență de viață și putere. Și acești oaspeți orientali vedeau clădirea greoaie, dar plină de măreție, a Sfintei Marii a „Mîntuirii“, *della Salute*, ridicată ca mulțămire pentru înlăturarea primejdiei ciumei, ultimele opere de meșteșugită și leneșă înflorire a artei, la început așa de simplă și sobră, a Renașterii, vedeau pe reprezentanții tîrzii, deprinși de mult, și ei, cu luxul și poza ai școlii de pictură venețiene și participau la serbările strălucite ale unui triumf care nu trebuia să mai revie. Bursierii români vor veni apoi aici și în vremea Mavrocordaților, învățînd meșteșugul picturilor largi pe fond de dulce-albastru, care dau un zîmbet bisericilor noastre de atunci.

Pe urmă, însă, Veneția decade tot mai mult, călători de la noi n-au mai cercetat-o, și o înviere a trecutului ei în tovărășia înaintașilor noștri nu o mai putem face de la această dată.

Dar Veneția are încă un element de frumuseță care, cel puțin până acum cîteva decenii, o făcea unică. Nu numai că rămăseseră casele din evul mediu și podoabele Renașterii, dar, dacă se schimbase haina funcționarilor, îmbrăcați cum sîntem noi, dacă se schimbase portul femeilor lumii bogate, mult mai puțin bogată astăzi, cînd se îmbracă după tiparul modelor din Paris, pe cînd altădată Veneția dădea ea modă apusenilor — să amintim pe acea doamnă Maria Ghica, născută Sturza, care veni de acolo, la 1672, aici, în București, îmbrăcată în haine de brocard după datina Apusului, producînd tot atîta emoție¹, cît a trebuit să producă și cea dintîi femeie care s-a întors de la Paris, la începutul veacului al XIX-lea, în alt costum decît al Țarigradului — rămăsese totuși ceva.

Portul cel vechi trăiește numai în tablourile din muzee și biserici. Pentru popor, tot așa : fusta femeilor din popor este aceeași ca și cea a femeilor din Neapole sau Turin. Marinarii cari vin poartă aceeași uniformă a Italiei unite ca și marinarul original din Sicilia sau din Genova, și nimic din înfățișarea care însemna odinioară forță militară și forță navală a Veneției n-a rămas. Dar ceea ce nu s-a dus cu totul nici până azi este viața populară. Se trăiește în clasele de jos, și chiar, oarecum, în clasele burgheze, mai sărace, așa cum se trăia acum trei sute de ani : ca fel de vorbă, ca forme sociale, ca deprinderi elementare ale vieții, au rămas tot aceiași.

Am observat, însă, o scădere, și mi-a părut așa de rău : a dispărut viața populară din jurul fîntînilor. Ni

¹ Constantin Căpitanul, ed. Iorga, p. 175, spune : „După ce au luat domnia la Odriiu, au trimes pe Sturzea spatar, cumnatu-sau, de au adus pre doamna de la Vinea ; și fiind și Grigorie-voda la oaste, au fost sosit și doamna, căriia i-au fost ieșăt înainte multe jupănease la Dunăre, și cu cinste o au adus la București. Doamna era îmbrăcată în haine frâncești foarte frumoase, și într-acela chip au fost pînă au intrat în București : deci au lepădat hainele acelea și au luat rumânești“ (n.a.).

putem face o idee de ce înfățișează în Orient — și Venetia rămăsese pe jumătate cel puțin orientală — fântina. De la scenele biblice vechi, cu pețirea lui Iacov la fântină, până la viața satelor noastre, fântina e centrul cel mare de întâlnire al satului întreg și popasul tuturor drumetilor : desigur că se spun acolo mai puține prostii și necuviinți decît în anume saloane... De cîte ori n-am stat eu în singura cafenea din Ragusa, nu pentru cafea, nici pentru ziare, ci ca să privesc cum, către seară, veneau femeile poporului, îmbrăcate în discretele lor rochii negre sau violete, cum, cu gesturi ritmice, antice, încărcau vasul cu apă și se întorceau apoi cu pas legănat, astăzi, ca și acum cîteva sute, poate mii de ani ! Tot așa era și în Venetia. Fântînile aici formează și adevărate monumente de artă ale orașului, începînd cu acelea din mijlocul curții Palatului ducal : splendide fântîni de bronz datînd din vremile bune ale artei venețiene, fiecare așezată în cîte un *campo*, o „piazzetă“, înconjurată de casele înalte, negre, cu mulți locuitori, și unde, alături de femei și fete tinere de prin aceste împrejurimi, venea și cîte o biată babă binecuvîntînd în dreapta și în stînga : *benedetto*, *benedetta*. Și erau așa de frumoase cofele în care se căra apa : de metal lucitor, de bronz roșu ; le așezau frumos pe cap, sprijinindu-le distrat cu o mîină, și în atitudinea aceasta suiau scările de marmoră ale podurilor, de păreau împărăteșe care suie treptele altarului pentru a primi cununa pe frunte. S-au dus. Nu mai e nimic din toate acestea : nici glu-mele la fântîni, nici intrigile ce se țeseau acolo, nici lo-godnele ce se făceau și căsniciile ce se desfăceau acolo, nici asasinatele care se pregăteau uneori pentru cele dintăi ceasuri de noapte, nici duioasa împăcare între două familii, ca în povești. Municipalitatea a adus apă foarte bună pretutîndeni, iar la fântînile frumoase s-au pus lacăte.

În Venetia de acum mi s-a părut deunăzi că a pierit ceva, și nu știam ce. Spuneam aceasta unui compatriot al nostru, trimes de Casa școlilor acolo pentru studii de artă bizantină, modest și harnic tînăr de viitor, d. Pavel

Popescu ¹, și atunci el m-a întrebat : „N-o fi apa, domnule ?” Asta e ! S-au închis fântînile, și acum codanele și flăcăii trebuie să-și vorbească prin ganguri, ca prin târgurile săsești din Ardeal, ori în înfundătura porților. S-a dus astfel o mare frumuseță poetică a vieții claselor populare.

A rămas, însă, destul din familiaritatea patriarhală, care aiurea a dispărut cu totul. Dacă știi și puțin italie-nește, și nu ești un stîngaci de german sau de englez care lovește cu coatele în dreapta și în stînga, dacă poți să-ți dai înfățișarea de localnic, ești răpede primit în cercul lor, al tuturor ; străinul e adoptat imediat dacă-și dă cea mai mică osteneală să se coboare în viața poporului. Îmi aduc aminte și acum cu emoție de căsuța unde, odinioară, acum cincisprezece-douăzeci de ani, îmi adunam și așezam notele culese în arhive. La două ceasuri se închidea, și, peste poduri, strădițe, *campielli*, înaintea bisericilor zăvorîte, în preajma prăvălioarelor negre ale anticvarilor și vînzătorilor de legume fierte pentru prînzul de amiază — seara se întindeau marile mămăligi de aur și peștele mărunt, *fritli misti*, cu pete roșii de crabi și șuvițe roze de sepii — ajungeam „acasă”, în Campinello del Vin, sestiere di San Zaccaria. Va fi murit de mult stăpîna casei, văduva unui căpitan de corabie, signora Bruna Gregoretti, născută Predonzani, ceva mai înaltă ca o pisică și albă ca o perucă înfoiată din veacul al XVIII-lea ; de slăbiciune nu mai vorbim : aici omul bătrîn se usucă. Sunai, întrai acolo fără zgomot la sunetul clampei ce se desfăcea — corespondența, firește, se aducea cu panerul pe fereastră, ca și toate proviziile.

În odaia centrală a atriului, la orice ceas aproape, era lume adunată, dintre locatari, și după două zile trebuia, dacă nu erai un erudit rebel la viața socială, să te împrietenești cu toți, ca în piesele lui Goldoni. Și nu poate să înțeleagă cineva comediile lui Goldoni dacă n-a trăit

¹ Pictorul Molda de azi (n.a.).

în mediul acesta cîtăva vreme ori nu l-a studiat. Întăi, această familiaritate mi se părea curioasă, căci noi sîntem, orice-am zice, „ciocoi“ — chiar acei cari nu sînt și mor de necaz că nu pot să fie.

De o parte, era acolo o cîntăreață care se exercita toată ziua fără să se îngrijească dacă mai este cineva alături ; în altă parte, un colonel de marină, cu ordonanța lui, și cîteva alte tipuri de locatari, lingă bătrînă și nepoata ei. Aveau fiecare o odaie, dar mai nimeni nu sta în odaia lui, ci toți în camera din mijloc, în cea mai deplină familiaritate. Păuă și colonelul vorbea cu ordonanța ca și cum ar fi fost frați !...

Am trăit în acest mediu trei luni pe care nu le voi uita niciodată.

Cunoșteai și toată vecinătatea : era imposibil să nu o cunoști, căci toți scoteau capetele la ferești, așa de apropiate, încît nu pierdeai nici un amănunt din viața ce se petrecea acolo, simplu, familiar, fără ascunderi și fără lucruri de ascuns. Ajungeai să cunoști până și ceasul mîncării pisicilor, ceasul la care venea cerșetorul să cînte, salutînd la toate fereștile pe rînd. Și tinerii făceau serenadă la geamurile unde văzuseră ziua un cap frumos ; cui nu-i plăcea n-avea decît să-i ude cu apă !

Desigur, o viață cu totul particulară. La teatrul din Veneția am auzit acum pe Novelli fluierat. O crimă față de artă ! Dar, uite, așa sînt ! Zăbovise ridicarea cortinei... Se chemau dintr-o lojă într-alta, cu strigăte de gusturi îndoielnice, într-o sală sărăcăcioasă, îngustă, cu aerul închis. Lumea venea în jachetă neperiată — oroare pentru orice băcan englez, care pune, seara, smochingul negru ! Așa era la Rossini, așa era la Goldoni, la teatru, ca și la operă. Și așa a fost totdeauna. Cine s-ar supăra ? Dar se supără, oare, gardiștii cînd, în adîncul nopții, urlă cetele de tineri cari au băut ceva prea mult vin și dau dovezi de o veselie cu mult prea tare pentru somnul celor obosiți ? !

Strîngeți acum aceste trei elemente la un loc : marea pentru oricine, evul mediu, trecutul în genere, care cu-

prinde viața a patru veacuri și care se amestecă în viața de astăzi, și viața populară, care a păstrat toată culoarea, toată camaraderia, toată *sinceritatea* unui trecut patriarhal până la anarhie, dar și până la forța umană cea mai voioasă și mai plăcută, și atunci, numai atunci veți înțelege de ce Veneția este, între orașele frumoase din lume, un oraș unic.

Prin invitația la Oxford a unei părți din membrii congresului istoric am putut vedea un colț din evul mediu păstrat în toată evlavia, disciplina, frăția și ascultarea sa monastică între zidurile mănăstirii de învățură din veacurile depărtate, până aproape de vremea când s-a stabilit în Anglia dominația normandă.

Un oraș oarecare, și nu din cele mari, în care, după figurile zgomotoase ale Londrei, se simte cineva ca la țară, în tihnă, cu inima liniștită și gândurile înseninate. E aici curatul, pașnicul patriarcalism englez, pe care pripa, zbuциumul vremilor moderne nu l-au izgonit de pretutindeni, ci care, apărat de turnurile vechilor biserici, primește azi pe străin ca și acum un veac sau două.

Dar, îndată ce ai trecut pragul celui dintăi colegiu, porți bătrîne par să se fi închis în urmă-ți. Vraja altor timpuri te-a cuprins cu totul. În curtea largă, pietruită sau veselă de pajiștea-i tînără, domnește o pace desăvîrșită, ca și cum la doi pași n-ar fi strade moderne, o gară, linii ferate ce fac legătură iute cu altă lume, pe care aceasta desigur că nici n-a prevăzut-o, și care, tot așa de sigur, n-ar iubi-o și n-ar putea-o prețui. Ziduri întunecate se ridică, unele din ele cu piatra mîncată de ploile sutelor de ani, fărîmițîndu-se încet supt lumina caldă a verii ; sînt fațade din veacul al XVIII-lea, sînt și din al XVII-lea, al XVI-lea, din evul mediu însuși. Scărițe de întunec, cu înguste trepte de piatră, ca pentru suișul într-un turn de pază, trec pe lingă uși cu orbita adîncă, și ești mirat dacă, deschizînd vreuna, te găsești în biblioteca de cărți nouă, cu legăturile aurite, ale vreunui tînăr profesor. Alături cu învățătorii cei mari și cu acei cari-și încep cariera, profesori suplinitori încă, sînt cămăruțele studenților : un cuib de piatră în care încape numai bine patul de fier, dulapul de haine cu forme vechi de

scrin, simplul lavabo de metal. O fereastră se deschide asupra coperişurilor de veche țigla pe care o mănîncă mușchiul de multe colori.

La înălțimea aceea nu se ridică din freamătul stradei decît zgomote confuze. De alminterea, cine s-ar furișă prin aceste ganguri de umbră, din care, speriate, fug razele îndrăznețe care s-au coborît ca să vadă ce se poate petrece în funduri de neagră știință, de religie severă ca acestea ? Apoi, deodată, sunete adînci, grave, de o impunătoare armonie, zguduie văzduhul umed pe care-l strînge vechea piatră. Și atunci ochii urmăresc în dezvoltarea lui sprintenă turnul gotic sămănat de ace și flori care aruncă înainte gurile strîmbate ale balaurilor de granit.

Și ai apoi, după ce s-au închis obloanele, după ce s-au zăvorît ușile de jos, după ce lămpile veghetoare din odăile de studiu s-au stîns pentru cîteva ceasuri, o noapte fără păreche de bună, ca și cum adîncurile pămîntului te-ar fi cuprins în taina lor tăcută. Cînd, la turnul din față, se mișcă resorturile de fier ale ceasornicului fără moarte, și se pare că fiecare clopot înseamnă sfîrșirea unui veac.

O, e mult „ev mediu“ aici ! Îl găsești oriunde, respectat în reînnoirile pe care le impun uzura și nevoile, ne bănuite altădată, ale vremilor noastre. El e în capela de stil normand, cu stîlpii îndesați, solizi și simpli în podoa-bele lor sfioase, cu mormintele celor cari de mult au trecut pe aceste lespezi, care lor li se păreau nouă și temei al luptei pentru idealurile viitorului ; îl regăsești în bibliotecile cu bolți joase în care cărțile vechi, manuscrise și incunabule, par crescute din ziduri, în sălile de paradă, cu chipurile tuturor cărturarilor și oamenilor politici cari au ilustrat colegiul, în refectoriile unde și se aduce din penumbră, pe masa de gros stejar secular, vasul de formă veche în care scînteie roșietec berea tare și amară. Era evul mediu și în acele încăperi pentru moștenitorul tronului, principele de Wales, cu cele trei-patru ferești de fațadă, cu drumul neted către ușița de sus, pe lîngă cabinetul de studiu al profesorului-sentinelă. Cînd, seara,

am intrat în sala înaltă, prin bolțile căreia treceau fiori reci, scuturînd pare că pînze cenușii prin culmile până la care nu ajungeau luminile, tot evul mediu adunase, pe lîngă fracurile noastre decorate, mantiile roșii ale găzduitorilor noștri. Și totul părea aproape ieratic, după un ritual invariabil, pînă la nobila apariție a lordului Morley ¹, așa de alb, de uscat, așa de slab în glasul cu care expunea, pare că în joacă, grele teorii contemporane, de filosofie, de istorie, de statistică, așa încît părea că a venit să ne învețe însăși lunga experiență de doctrină a acestor ziduri venerabile, înălțate pînă la seninătatea îndoielii, care nu se poate alipi, dar nu se cutremură. Să ne mai mirăm că, o jumătate de ceas mai târziu, muzica zicea arii din vremea lui Henric al VIII-lea ² și a Stuartilor, și în alt cavou de știință, cu aceleași adînci unghiuri de umbră, oameni tineri, fete sprintene se învîrteau serios, doar cu zîmbetul pe care-l prevăd izvoarele, în danțuri întocmai ca ale strămoșilor ?

Dar nu numai prin Oxford am călătorit la „o mie patru sute“. Mi se trezesc în minte, cînd aud acel melancolic vîers care odată rostea bucuria tinereței, lungile coridoare sumbre ale arhivelor, dînd în curți negre ca și acestea, și compar cu acea locuință a arhiepiscopului de Canterbury, în care te privesc înaintașii vremilor de luptă și suferință, fugarii, înjunghiații, decapitați, iar cîteva trepte mai jos de sala în care o curioasă lume internațională și-a luat porția de 6 oare din pesmeți și șampanie, masiva, îngusta capelă unde s-au spus vorbe mari de oameni cari și-au stăpînit timpul și peste al căror praf zac astăzi lespezile grele.

ND 59—63

¹ Henry Morley (1822--1894) — profesor și critic literar englez.

² Henric al VIII-lea — rege al Angliei (1509—1547) ; unul din numeroșii membri ai familiei Stuart, care au domnit în Scoția și în Anglia începînd din anul 1871.

PARIS

I

Ce e strada aceasta în care sînt aruncați din sărăcăciosul tren de Calais cu locurile înguste, din gara plină de o vioiciune indiferentă pentru disciplina morosă¹ a Nordului? Căci aici nu mai e vorba să afli, ci e dorința, plină de atîta bucurie și de atîta melancolică amintire, de a recunoaște și de a *te* recunoaște în tot ce a fost cu tine, te-a înrîurit pe tine, dar nu s-a schimbat ca tine și s-a schimbat fără știința sa...

Mai puțină lume decît în haosul ce a fost până acum; prăvăliile, cu fereștile mari, bine aranjate, cheamă bucuros oaspeții chiar la acest ceas de noapte, supt ploaie, în bătaia unui vînt rece ca păreriile de rău, cînd nu sînt raze care să rîdă din geamuri. Și trăsurile de formă veche, cu birjarii burlesc coafați, cu cilindre negre și albe, omñibusurile care, fiind electrice, păstrează ceva din vechile panere pentru oameni, trecătorii cari vădit că au ochi și pentru cine trece pe lîngă dînșii, cari vorbesc, și rîd, și se ceartă de se aude până la noi, toate spun că aici dăinuiește încă — de-ar dăinui și mai mult! — ca acum douăzeci și trei de ani puțină plăcere pentru scurta viață ne care Dumnezeu ni-o dă, după toată aparența: pentru a o trăi.

La o cotitură, iată șirul de globuri electrice al stradei pe care mulți o socot a fi cea mai frumoasă din lume. *Avenue de l'Opéra* își poartă supt ploaia

¹ *Morose* — morocănos, posac (fr.).

tare a iernii ce se întoarce aceeași obișnuită mișcare către splendida clădire din fund, care cuprinde cel dintâi teatru din Europa.

Și, pe lângă nouă oteluri în stil american, pline de călători, descopăr undeva, în rue Sainte-Anne, o strădiță ca în vremurile vechi, îngustă între ziduri înalte, un „otel“ cu cîte două-trei odăi în fiecare din cele trei rînduri ale sale, simplu și patriarhal ca și cum s-ar găsi în cine știe ce modest colț de provincie. Sînt acolo oaspeți fără naționalitate, oameni sfioși veniți din deosebite colțuri ale țerii și doi negustori persani, vecinii noștri imediați, cari boscorodesc până în adîncul nopții ca pe un platou al Iranului prețuri de covoare și alte mărfuri asiatice. E o singură servitoare și un singur *garçon*, cu șorț alb, tupeu¹ sclivisit și mustăți bîrligate, conform tradiției, avînd în mîină de dimineață până seara un măturoi care se mișcă, desigur, automatic. Iar patrona stă liniștită jos, ca la Grenoble sau la Carpentras, pe cînd pisica din ocnîța sobei toarce răbdător nevăzuta pînză a vremii, care aduce osteneli, griji și moarte, pisicilor ca și oamenilor, fără ca pentru acestea să se supere ele sau să ne supărăm noi.

La doi pași se poartă luxul de gust al înaltei aristocrații pariziene, luxul de etalaj al burgheziei parvenite, luxul de originalitate al intelectualilor și, mai ales, în automobile practice, ca și în umilele trăsuri de piață — pe celelalte doar la Champs-Élysées dacă le poți vedea! — vizitatorii grăbiți a-și arunca aurul pe „moda de Paris“ și pe „articolul de Paris“. Supt arcadele Luvrului, între vitrinele înguste, pline de fotografii, de cărți poștale ilustrate cu prețul scăzut, de libelule pentru pălării, de antichități, de nimicuri ieftene și strălucitoare se deschide poarta asupra scărilor de marmură cu grele luminare de bronz, și cozile rochilor extravagante își tîrîie mătasa și catifeaua la doi pași de locul unde vagabondul vînat

¹ Tupeu — moț de păr.

de frig se strînge de spasmele foamei. În cele cinci rînduri ale imenselor bazare, Luvrul, Samaritana, Bon-Marché, mii de femei de toate clasele și din toate țerile, pînă la acelea a căror singură ocupație e să arunce cît mai rîpede un ban pe care nu l-au cîștigat, răscolesc rafturile, vrăfuiesc stofele și fabricatele, pun pe brînci sutele de funcționari, ard cu priviri lacome ceea ce n-au putut cumpăra și strîng ca o comoară ușorul obiect de bucurie trecătoare pe care au pus mîna. În anume colțuri, bine știute de puțini, cari plătesc fără să numere, gloriile frumuseței și artei se expun spre desfacere înaintea amatorilor cu gusturi care nu se pot satisface pe deplin în țara lor înapoiată. În localuri speciale, goale și triste, „vage“, femei și bărbați cari nu se cunosc se adună fără un cuvînt ca să joace noul danț „religios“, *tango*, al cărui „rit“ consistă în alipirea trupului de trup pentru ciudate mișcări stîngace, de o melancolică și monotonă depravare. Iar de-a lungul bulevardelor, care-mi par acuma cu totul prefăcute, după o modă de exteriorizare, de îngroșare a conturilor, de silire a colorii, de zgomot și beție care nu sînt în tradiția discretă a Franciei, e, de cum se aprind luminile, un asalt furios dat plăcerii prin uși de teatru negre de mulțime, prin fațade de cinematografe înflorite de sticle multicolore ca un templu ostasiatic, prin guri de cafenele, prin suspecte ganguri de spelunce. Dar, cîtă vreme vor mai fi ioi și colo, aici, în Paris, locuri de acestea în care otel, restaurant popular, *fruiterie* patriarcală, croitorie ieftină, local de poștă plin de femei din mulțime, de popi din provincie, grași, rumeni și nevinovați, se întîlnesc zîbindu-și, Franța nu va avea de ce să-și teamă viitorul, căci o vor apăra virtuțile, păstrate încă, ale timpurilor de odinioară, pe care virtuți abia dacă le pot suplini abilitățile, oricît de remarcabile prin tehnică, ale vremii de azi.

[.]

Spre Parisul de altădată, al tinereții mele, am mers întâi, în acele puține zile, așa de lungi și așa de scurte, dibuind, ca prin vechi ganguri negre, *supt* pământul care este acuma.

Am descoperit pe rînd ce știam odată așa de bine. Pe lîngă sentinela care, răzimată pe pușcă, își făcea o țigară uitîndu-se la camarazii cari se duceau la restaurante, am intrat în spațiul larg al curților interioare închise de zidurile regalului Louvre, în care, cu toată fereasta de unde Carol al IX-lea¹, cu gîndul la Dumnezeu cel bun și milostiv, a tras asupra supușilor săi de trădătoare confesiune „hughenotă“, pare că azi nu-ți mai vine a crede să fi fost un palat plin de viață, de bucurie, de petreceri, de crime. Am trecut pe lîngă redingota, împietrită în filfierea ei oratorică, a lui Gambetta² și am urmărit perspectiva, de o așa de mare frumuseță încît n-o poți crede reală, a Pieței Concordiei, unde a curs sînge³ — și ce nobil sînge! — și unde flori neconținut reînnoite amintesc un ideal; și a Tuileriilor, în care verdeața străbătută de jocul copiilor înlocuiește ruinele palatului ars de revoluție⁴ al lui Napoleon al III-lea, până departe, la arcul de triumf napoleonian⁵, bogat și sever, care închide zarea.

Am străbătut iarăși sălile de neprețuite comori în care se pierdeau cele dintăi uimiri ale mele de student. Se măriseră și se înălțaseră de toate cunoștin-

¹ Carol al IX-lea — rege al Franței (1560—1574); în timpul domniei lui au început în Franța războaiele religioase și a avut loc măcelul hughenoților din „noaptea Sfîntului Bartolomeu“ (1572).

² Léon Gambetta (1838—1882) — om politic francez; ca ministru al afacerilor interne (1870—1871), a reprimat mișcarea revoluționară comundă a maselor muncitoare din provincie.

³ În actuala Piață a Concordiei era instalat, în timpul „Teroarei“ (1793), ce a urmat revoluției burgheze din 1789, eșafodul cu ghilotina.

⁴ Văzînd în palatul Tuileriilor, reședință a împăratului Napoleon al III-lea, un simbol al odioasei monarhii, răsculații Comunei din Paris l-au incendiat în martie 1871.

⁵ E vorba de *Arc de triomphe de l'Étoile*, construit din ordinul lui Napoleon I, după victoria de la Austerlitz (1806).

țele și de toată experiența critică a unei vieți întregi. Și frumuseța în atâtea forme deosebite, de la vechea sculptură elenică din timpurile de îndoială, de la mozaicele clasice până la noul peisagiu, noile scene istorice din largul dar al bătrînului negustor Chau-
chard¹, până la bronzurile frămîntate de atîta energie ale lui Kain² nu se mai osebeau acum pe școli, pe epoce, pe nații decît pentru înțelegere: din ele toate se desfăcea ca un larg simț de pietate pentru toți acei cari au rîvnit, mai sus decît viața, covîrșitoarea senzație a multiplicității geniului creator.

Iată acum larga linie a cheurilor, frumuseța fără păreche a Parisului, în care Seine e numai o viață, în cursul ei viu, în malurile ei pline de lucruri mari și evocatoare de multiple amintiri. Pe cînd în Viena rîul eponim era o rușinoasă rîpă, care s-a acoperit, s-a „boltit“ pentru a face bulevarde nouă, iar Dunărea își are viața ei aparte, viața orașului învîrtindu-se pe *ringurile* fără apă; pe cînd în Budapesta malul dunărean nu poate da decît plagiatul Parlamentului din Londra — ungurilor li place a fi englezi, fără ceea ce a făcut pe englezi mari: ideea de drept; pe cînd, la Berlin, Spreia e o prăpastie neagră, çotită printre monotone case de lucrători; pe cînd, în Londra, Tamisa apare ca un braț de mare melancolic merit unui continuu uzagiu practic — Seine e aerul, e lumina, e sufletul Parisului căruia-i dă răcoarea și acele apusuri pe care nu le cunosc orașele fără apă. De pe Pont-Neuf, care era să se „taie“ în curînd pentru nevoile circulației, descoperindu-se baza lui de piatră, largă de un metru și jumătate, de lîngă statuia lui Henric al IV-lea³, care, zîmbind în barba-i creață, n-ar mai putea da acuma găina de duminică în oala nevoiașului, urmăresc în sus cursul până la turnurile fără vîrf, rase și cu atît mai solide, ale admirabilei

¹ *Alfred Chauchard* (1821—1909) — a donat Muzeului Louvre o bogată colecție de tablouri, conservată în galeria ce-i poartă numele.

² *Thomas Kain* (n. 1886) — pictor și sculptor scoțian (informație din 1963).

³ *Henric al IV-lea* (1553—1610) — rege al Franței; ar fi dorit ca fiecare cetățean al țării să aibă, duminica, o găină pentru cină.

opere de sculptură arhitectonică ce e Notre-Dame, iar de cealaltă parte șirul de case negre de vremi, și de muncă, și de glorie de pe malul stîng, șirul de grădini zîmbitoare, de largi piețe, de frumoase *avenues* de pe malul drept.

[.]

Numai cine n-a străbătut zi de zi, lună de lună, an de an cheiurile Parisului, cine n-a căutat cu o febrilă pasiune de vînător al cărții rare, al cărții frumoase, al autografului, al gravurii rătăcite prin soioasele lădiți de lemn prinse în ziduri cu scoabe de fier, cine, din sărăcia pungii, ca și din plăcerea tîrguielii, n-a discutat îndelung cu ciudații vînzători, biete femei fără vrîstă, lăsîndu-și ca locțiitori copii prea cumiți din prea multă experiență a vieții, bărbați cu îmbrăcămîntea, privirea și gesturile extraordinare, epave ale atîtor naufragii, numai acela nu cunoaște una din marile plăceri ale Parisului. Cheiurile mi-au dat acum douăzeci de ani o bibliotecă pe care am lăsat-o apoi în alte mîni. Dar mult timp după plecarea mea doream așa de mult de surprinderile, de *darurile* lor, încît și visul mă ducea noaptea înaintea vrafurilor pline de taine în care se amesteca, într-un haos așa de interesant, ce au lăsat ca frumuseță și știință toate țerile și toate vremurile.

Și acum, în vîntul rece, care taie, supt raza crudă de soare, mîinile-mi tremură atingînd lucruri fără nici o valoare și altele pe care niciodată n-aș fi crezut să le găsesc aici, cărți despre țara și nația noastră, scrieri în limbi străine de ale oamenilor noștri — Dora d'Istria¹! — însemnări de la persoane pe care le-am cunoscut. O, ce recoltă s-ar face aici într-o lună, amestecînd zi de zi dulcea pradă a acestor descoperiri cu înceata refacere a vieții strecurate în aceste locuri!

Și descoperirea urmează. Iată statuia de bronz, mare, sprintenă, a arhanghelului, iată Boulevard Saint-Michel, iată cafenelele pentru studenți, restau-

¹ *Dora d'Istria* (1828—1888) — pseudonimul *Elenet Kolzof* (născută Ghica), scriitoare în limbile franceză și italiană.

rantele lor ieftene, anticvăriile în care poți găsi scrieri unice, care se plătesc cu cincisprezece bani. Mulțimea foarte amestecată care vine din deal n-am cunoscut-o niciodată, și nu vreau s-o cunosc. Iată frânturile de piatră care după gratiile de fier arată Muzeul Cluny, cu antichitățile romane, medievale din vechea Luteție, din Parisul normanzilor, care, cu biserica sfintei patrone Genevieva, era *aice*. Și iată, la stînga, acea Rue des Écoles, în care debarcam atuncea, căutînd la două bătrîne de nație suspectă cartierul cel dintăi parizian, lîngă odaia de întîlniri săptămînale a unui bătrîn și supt aceea în care ofițeri greci la studii săltau cu consoartele în sunetul pianului, pe cînd moluzul alb ploua pe masa mea de lucru.

Pe atunci se clădea la Sorbona nouă, care desigur că era de nevoie, în totala prefacere a condițiilor de lucru din timpurile noastre. Dar un colț din clădirea veche, care adăpostise atîta muncă devotată pentru găsirea adevărului, se mai păstra încă, și lucram noi, cei puțini la număr, fără sete de diplome, în cele cîteva odăi din bibliotecă ce ni se puseseră la dispoziție de bătrînul Duruy, lucram între rîndurile cărților de prin veacuri, prinși între ziduri seculare, prin porii negri ai cărora pare că se strecurase știința atîtor generații, iar prin fereștile înguste privirea luneca în curtea de piatră asemenea cu a colegiilor engleze, și de acolo venea o adîncă și veritabilă pace, o mireasmă de evlavie, de cinste, de modestă sîrguință prin care se întăreau sufletele. Acolo auzeam glasul, totdeauna ca dintr-un vis, al lui Gabriel Monod¹, cu ochii așa de obosiți supt ochelarii lor, gluma vioaie, corosivă a abatelui Duchesne², acum foarte bătrînul director al Școlii franceze din Roma, expunerea precisă, cu atîta licărire în ochii cinstiți, a lui Bémont³, păstrat încă, în acest an de jubileu, iubirii noastre, și

¹ *Gabriel Monod* (1884—1912) — istoric și profesor francez.

² *Louis-Marie-Olivier Duchesne* (1843—1922) — arheolog francez.

³ *Charles Bémont* (1848—1939) — istoric și profesor francez.

pe care îl găsesc între cărțile sale, mai retras și mai modest decît, la noi, un tînăr care-și începe cariera.

Și vreau să găsesc poarta de intrare, joasă, neagră, gangurile înguste, scărițele de piatră, sucite, așa de întunecoase, pavagiul străbun de cărămizi roase. Încunjur ziduri mari și ajung iarăși la fațada cu figuri simbolice, alături de Collège de France, cu amintirea glorioasă a lui Claude Bernard¹, a lui Renan². *Căsuța noastră nu e nicăiri* : s-a dus — o aflu pe urmă — supt cazmalele dărimătorilor pentru a face loc unor săli luminoase în care e, desigur, tot atîta știință, dar fără umbrele, deprinse cu sărăcia și întunerecul, ale înaintașilor din alte vremuri. Și simt bine că în praful lor s-a risipit și ceva din sufletul meu.

Tot înainte pe strada acestor școli de tradiții vechi și mari. Undeva în fund e Rue du Cardinal Lemoine. N-am nevoie de nici o călăuză, și de ce aș întreba pe cineva ? Aceleași amintiri ca și până acum mă duc de mîna, așa de triste și așa de bucuroase în același timp. Și o găsesc. În stînga, zidul vechi din colț — și ce mare a crescut acuma, umbrind strada întregă, copacul tînăr care-și încerca deasupra pietrelor cele dintăi ramuri curioase de a ști ce se petrece în lumea oamenilor ! La rîndul întăi de la 28 bis, al treilea după socoteala noastră, balconul de piatră nu mai are cușca de canari, de păsări din Senegal, și nu mai sînt albe perdele tinere la ferești. Și tot ce a fost acolo nu mai este, cum nu mai sînt cei douăzeci de ani ai mei. Așa de adevărat cum e ziua rece și tristă de astăzi, prin care trec însă, din cînd în cînd, raze călduțe ca ale regăsirilor.

În capătul celalt, marea bibliotecă spre care te duceai odată sus, pe imperiala omnibusurilor trase de cai încet-încet, ca pe un drum de țară — acuma sînt omnibusuri electrice și zguduitoare curse de trenuri subterane — Biblioteca Națională a rămas aceeași.

¹ *Claude Bernard* (1813—1878) — celebru fiziolog francez, unul dintre fondatorii fiziologiei moderne.

² *Joseph-Ernest Renan* (1823—1892) — filolog și istoric francez.

Curtea tăcută, sala de așteptare, funcționarul cu tricorn pentru revizia biletelor de intrare și ieșire. Dar frunțile plecate sînt altele : cele lucii de atunci sînt acoperite de țernă și cele lucii de acum aveau atunci voioase plete tinere. Iar bibliotecarul-șef, gras, rumăn, mulțămit, e tînărul timid, cu ochii nesiguri supt ochelari, care-și cîștiga cea dintăi treaptă a vieții asupra slovei șterse a manuscriptelor.

. Zeul s-a mutat cu vremea. Din catedralele ridicate îndelung, cu atîta trudă și rîvnă, el a trecut aiurea, în palatul regelui „din mila lui Dumnezeu“, care, în capela lui, căptușită cu marmure, scînteietoare de aurituri, împodobită cu picturile celor mai mari maeștri, merge, urmat de curtea lui, de la tribuna unde nimeni decît dînsul n-are voie a se așeza, să înalțe rugăciuni de aparentă umilință pentru triumful armelor sale, pentru creșterea teritoriului său, pentru înălțarea faimei sale, pe care abia dacă lumea poate s-o cuprindă.

Deocamdată, la trecerea subită din evul mediu, supt influența ideilor antice ale Renașterii, care vorbește de cezari, de glorie, de patrie, regele, care abia a strîns în juru-i pe aceia cari cu jumătate de veac înainte sfidau, din castelele de care dispuneau, din provinciile peste care stăpîneau, autoritatea înaintașilor lui, simte nevoia să alege la idee, la munca străinilor. Și anume, a acelor italieni cu a căror civilizație, răpede zvîcnind într-o nouă eră de genialitate creatoare, francezii veneau în atingere prin războaiele dincolo de Alpi.

Astfel, Francisc I, rîvnitor, și nu numai la alegerea din 1519, către mărirea împărătească, aduce de peste munți pe Rosso, pe Primaticcio¹, la care mai tîrziu numai, pentru arhitectură, se va adăugi un Jules Breton. După regulele lui Vitruviu, ei ridică astfel palate în care numai cutare scară laterală încolțăcită amintește gotismul evului mediu. Încolo, linii drepte, ferești mari dreptunghiulare, arhitrave rectiliniare. Totuși, curțile interioare, fațadele, care închid în firide chipurile, împăraților romani pe urma

¹ *Francesco Primaticcio* (1504—1570) — pictor și arhitect italian.

cărora înțelege să meargă monarhul de la Paris, sînt de o măreție, n-aș zice superioară vechilor clădiri a căror modă s-a părăsit, dar cu totul nouă. Scări exterioare, cu balustrade șerpuitoare, le încing la bază. Iar înlăuntru, maeștrii italieni, inițiatorii, dătătorii de direcție, întind mari picturi mitologice ori istorice, cu chipuri paradînd în splendoarea carnației lor bogate ori împletindu-se în legături de iubire. Pe plafoane, care înlocuiesc bolțile, la care cîte un arhitect se gîndise un moment, ca și pe părăși chiar, se întind cele dintâi sculpturi aurite, formînd cadre pentru picturi sau desfășurîndu-se deosebit în panouri. În apartamente mai mici, pentru locuință, pentru lucru, pentru sfat, ca și în galeriile imense ca o navă de biserică, ele se urmează în sclipiri de lumină uimitoare, pe cînd prin fereștile largi, de unde se văd masivele de verdeață în jurul lacurilor, „pieselor de apă“, razele soarelui pătrund, smulgînd pretutindeni scînteieri ce se unesc într-o superioară simfonie de glorie. Și, pe căminurile în jurul cărora sculptura timpului și-a cheltuit toate meșteșugurile de ornamentație, se așază statuia regelui domnitor, în bronz, în marmură, călare, ca bust, unindu-și proslăvirea cu a tablourilor care pretutindeni reproduc chipul lui, faptele lui, precum în catedrale se înșirau actele sacrei tragedii a Mîntuitorului.

Ni se spune că la Chambord, pe Loir, e și mai frumos, materialele fiind mai bune, mîna de lucru mai la îndemîna decît la Fontainebleau. Dar dacă aici vederea din curtea de la spate e impunătoare, ea e strălucită din „curtea ovală“, cu așa-numitul „baptisteriu“ în față; în capătul celalt e poarta cu sculpturile delicate ale veacului al XVI-lea, în partea lui cea mai bună. Din vechea zidire a lui Filip-August ¹, a lui Ludovic al IX-lea ², nimic n-a rămas decît o parte a părășilor, cu turnul rotund, puternic, din unghi, care e așa de puțin asemenea pe dinafară cu strălucitorul său cuprins. Dar italienii chemați în ajutor, învățați prin lucrări anterioare, la

¹ Filip-August (1165—1223) — rege al Franței.

² Ludovic al IX-lea cel Sfînt — rege al Franței (1226—1270)

Mantova și aiurea, au cheltuit tot ce putea să li deie imaginația lor fecundă ca să dureze capela, în care Germain Pilon, marele sculptor francez cu învățături culese de la Benvenuto Cellini¹, a așezat statuia lui Carol cel Mare² și a Sfântului Ludovic. Apoi salonul lui Francisc I³, cu fresca lui Primaticcio în mărețul cămin, cu tapiseriile flamande și cu gingașele aurituri ale ușii cu două canaturi. Sala garzilor, scăldată în aur, avînd deasupra panourilor linii măiestrit împleticite. Galeria cea mare a regelui întemeietor dă, cu statui în stuc, mișcîndu-se în linii îndrăznețe, o serie de mari picturi mai tîrzii, care uimesc ochiul mai puțin decît imensa desfășurare a întinderii supt cel mai frumos din plafoane.

Supt Henric al II-lea⁴, fiul menit unei morți tragice, de sulița intrată în ochi, a unui luptător de „jută“⁵, lucrul urmează. Galeria lui repetă, cu și mai mult lux, pare că auriturile, până la căminul de marmură din fund, iar pentru iubita regelui, în odaia care odată avea prin două ferești vederea asupra parcului, se grămădește tot ce marmura colorată are mai scump și ce are mai ispitor pictura frumuseței și a iubirii. Și, fără a da însuși o locuință caracteristică, Henric al IV-lea apare în continuarea operei întreprinsă de Francisc I, de fiul și de nepoții săi. În această operă e curios ce puțin a adus ea însăși florentina Ecaterina de Medicis⁶.

IF 43—45

¹ *Benvenuto Cellini* (1500—1574) — celebru sculptor, gravor, orfevru și scriitor florentin.

² *Carol cel Mare* — rege al francilor (768—800), împărat roman (800—814), cel mai însemnat reprezentant al dinastiei carolingiene.

³ *Francisc I* — rege al Franței (1515—1547).

⁴ *Henric al II-lea* — rege al Franței (1547—1559).

⁵ *Jută* — luptă pe cal, cu lancea.

⁶ *Ecaterina de Medicis* (1519—1589) — regină a Franței.

COURANS, VAUX, VERSAILLES

Dar, încă de la Ludovic al XIII-lea ¹, școala franceză s-a format după învățăturile lui Philibert Delorme, marele maestru al clădirilor regale. Stilul se face mai matematic, mai egal, mai liniștit, dar mai solemn și mai impunător. La Vaux, Fouquet, superintendentul lui Ludovic al XIV-lea ², tânăr, dă o strălucită probă a noii arte pusă în serviciul divinității regale, care, ca orice divinitate, mănîncă fum și cîntări, pe cînd ofrandele se împart preoților, cari sînt acea nobilime intrată în palatul regelui pentru ca, supt formele zilnicului omagiu, să-l cucerească și să-l păstreze pentru dînsa.

Zidirea, cu fațada larg desfășurată, prezintă o sală centrală neisprăvită, în panouri, ca și în plafon, apoi o serie de apartamente, în care căminul nu mai are rolul domnitor, panoul însuși nu ajunge la cea mai mîndră înflorire de aur, iar plafoanele, pe de o parte, cu largi picturi în transpunerea franceză, mai savantă, dar mai puțin vie, a lui Veronese, iar pe de alta, tapiseriile au rangul de căpetenie. De pe terasa întinsă privirea îmbrățișează o grădină ca din basme, cu aleile-i simetrice, cu grupurile de verdeață închizînd orizontul, cu statuile albe în umbra copacilor tunși în căciuli conice, pe cînd „piesele de apă” înverzesc de mușchi și, în mijlocul brazdelor de gazon veșnic proaspăt, fîntînile țîșnesc cu un sunet îndemnător la pacea cugetului, în mireasma nedeslușită a sutelor de flori de pe parapete.

IF 46—47

¹ Ludovic al XIII-lea — rege al Franței (1610—1643).

² Ludovic al XIV-lea — rege al Franței (1643—1715).

ESCORIALUL

Fațada ctitoriei lui Filip¹ n-are nimic deosebit decît dimensiunile ei enorme. Severitatea ei nudă de orice ornament — căci avem a face cu catolicismul, care nici nu visează, nici nu rîde după osificarea prin hotărîrile Conciliului de la Trento² — nu e înviorată, ci, mai curînd, contaminată de expresia delicată a regilor „poporului ales“, strînși, fiecare cu povestea lui latină dedesupt, de o parte și de alta a unui David imperial și a unui juvenil Solomon, și cu atît mai mult de veselul aur al coroanelor și sceptrelor purtate de dînșii, cei dintîi unși ai Domnului.

O dată trecută ușa, sensul acestui dar făcut, desigur, lui Dumnezeu, dar înainte de toate unei mîndrii cum n-a mai cunoscut-o epoca modernă, apare cu toată evidența. Arcurile vînjoase care se încoardă dureros, îndesatele piloane ținînd povara unei cupole care, față de dînșii, nu-și mai păstrează efectul ce trebuia să fie strivitor, fundul lunguieț al altarului principal pe care-l îmbracă rău, sărac și monoton icoanele de lemn ale unei cata-pitesme banale, arată că aici nu e vorba de glorificarea trecutului tradițional al unei națiuni, de pregătirea unui cadru infinit pentru rugăciunile cele mai îndrăznețe, de invitarea geniilor unei epoce deosebit de fericite pentru a colabora la o operă de solidaritate nemuritoare, nici chiar de întrunirea într-o singură întruchipare a pornirilor estetice viind din atîtea țeri supt o singură poruncă, ci de reprezentarea adevărată a imperiului tru-

¹ Filip al II-lea — rege al Spaniei (1558—1598), din a cărei inițiativă s-a început, în 1563, construirea palatului Escorial.

² În orașul italian Trento a avut loc în anii 1542—1563 un conciliu care a luat măsuri drastice, menite să întărească disciplina și unitatea în sinul Bisericii catolice.

purilor — monarhia habsburgică, și a imperiului sufletelor — monarhia catolică. În lături originalitatea, afară grația ! ele ar putea să scadă expresia voită aici : a puterii supreme din toate domeniile și în toată plenitudinea ei teoretică, în toată încremenitoarea ei răceală abstractă.

Atâtea capele și atât de puțin împodobite ! Aurul stațiilor regale ingenuncheate în altar de o parte și de alta, Carol¹ în fața lui Filip², fiecare cu suita lui de familie, ajunge. Parcă și sfinții s-ar sfii lângă această impunătoare și poruncitoare bogăție. Un alb Crist al lui Benvenuto Cellini, de o neîntrecută mișcare în lunecarea-i de pe cruce, e exilat într-un colț. Spațiul se întinde înalt, vast și rece, fără măcar suflul ambițiilor, care nu mai au ce urmări.

Absențele acestea voite au fost, firește, simțite în vremi de o mai veselă — aici, însă, așa de relativ ! — concepție a vieții. Vremile acestea au împodobit cu ce au putut și cum au putut ; încă de supt ultimul Habsburg³, care avea la îndemână pe fecundul Luca Giordano⁴. Albastre paradisiuri se răsfată în plafonuri, învălmășiri de corpuri în colori clare se împletesc în ghirlande ; lungi, foarte lungi teorii⁵ în game sentimentale se desfășură pe părății de granit al culoarelor, operă de ieri. Meșterii cari stăteau la îndemână au fost puși la lucru, și ei s-au străduit neobosit, dând lucruri oneste, care se explică îndelung de călăuzi, fără să poată fi și admirate de cunoscători. E ca o dantelă de bal aruncată pe umerii unei voinice și încrețite Iunone, silită să rîdă din obraz atunci cînd ochii rămîn inexorabil de liniștiți. Fără aceste înfloriri de fluturi multicolori, simbolul ar fi mai evident, și, deci, și mai impresionant.

¹ Carol al V-lea sau Carol Quintul (1500—1558) — împărat al Germaniei și rege al Spaniei sub numele de Carol I.

² Vezi p. 272, n. 1.

³ Carol al II-lea — rege al Spaniei (1665—1700).

⁴ Luca Giordano (1632—1705) — pictor italian, reprezentant al barocului târziu.

⁵ Teorii — procesiuni.

Pe scări, către morminte. Fiorul care se prevedea lipsește cu totul. Cripta, o întreagă biserică subterană, e în sama servitorilor regalității de azi, cari, în uniforme pompoase, purtate cu multă demnitate, conduc și explică. Mormîntul lui Carol Quintul? Vreo înflorire de piatră în care să se păstreze gustul admirabilei epoce pe care acest flamand, bun de luptă, de dragoste și de glumă, a dominat-o? Al lui Filip? O prăvălire de granit păzită de figuri înalte și tari ca voința lui? Nimic! Nimic! Alte vremi, care nu înțelegeau să se considere ca decăzute, trăind în iluzia unei regalități de aceeași esență, niciodată întreruptă, s-au amestecat. De ar fi fost măcar Bourbonii din secolul al XVIII-lea, cari aveau gust francez și, mai ales, o grație italiană prin legăturile lor politice și dinastice cu Peninsula... Dar mîndria acestei refaceri, considerată ca prefață pentru o așa de tristă epocă precum a fost aceea a „regalității constituționale“ din secolul al XIX-lea începător, a revenit unor oameni cari puteau numai să se ruineze în marmură și în bronz aurit, făcînd din această subterană ceea ce s-ar fi potrivit numai cu suveranii cari erau ascultați de la gurile Rinului la coastele Africei și cari culegeau tributul de aur al Americii supuse. Veștii Habsburgi au fost puși, deci, în saltare de porfir, așezate pe rafturi, fiecare cu eticheta sa, și în aceeași odaie Isabela a II-a¹ și soțul ei, don Francisco, sînt vecinii „împăratului“ și ai împărătescului său fiu. Reginele care au avut băieți, continuatoarele, din carnea lor, ale dinastiei li țin tovărășie. Oase lingă oase, fiecare în saltarul lui, așa cum le-a dat, curate, odaia de putrezire, „podridero“, căruia spaimile de după moarte ale catolicismului i-au dăruit numele cel mai umilitor pentru biata noastră mîndrie omenească. Singur biruitorul don Juan de Austria² are un mormînt din vremea lui, cu statuia funerară întinsă pe capac. Iar apoi, cămară după cămară, reginele fără copii, rudele regale, copiii anonimi, *los niños reales* se înșiră, cel mai frumos mormînt fiind acela care așteaptă pe o

¹ *Maria-Luiza-Izabela* — regină a Spaniei (1883—1904), căsătorită cu principele Francisco de Assisi.

² *Juan de Austria* (1547—1578) — fiu natural al lui Carol Quintul.

princesă încă „neputrezită“, pentru a întrebuița teribilul termin obișnuit aici. Grațiile stîngace ale artificialității contemporane au colaborat pentru a mobila cu morminte aceste salonașe așa de albe, pe care nu le pot întuneca maximele care ni aduc aminte — parcă ar fi nou, și am simți vreo plăcere, căci înțelepciunea ce se culege e foarte relativă — că toată ființa noastră e numai o umbră și că vom fi și noi cîndva așa cum sînt acuma aceia.

Opera de artă, care nu intra în planul asprului ctitor, s-a adaus, însă, de la sine în vremile cînd, pentru a împodobi Spania, Italia și Flandra stau cu mîinile întinse. Cine nu e reprezentat acolo ? Luca Giordano ¹ stă lîngă pînze ale lui Tintoretto ² care sînt dintre cele mai frumoase, lîngă o măreață *Cină* a lui Tiziano ³, cu fruntea dumnezeiește de senină a Mîntuitorului, lîngă mici picturi pe lemn, cînd naive, cînd țapene, care vin de pe malurile Rinului. Arta spaniolă a dat în salele capitulare cîteva tari scene de martiriu ale dramaticului „spaniolaș“ Ribera ⁴, și din mîna „grecului“ Teotocopoli ⁵ sfinți înalți și suptîrateci, cu ciudate mișcări ale mîinilor cu degete ascuțite, cu expresii gînditoare sau chinuite în față, supt ceruri în care deasupra scenelor mai bogate zboară nori sacri de o complicație unică, ieșită din cea mai minunat de spornică imaginație. Dar tot așa de scumpe sînt darurile din lumea întregă strînse în biblioteca imensă prin care alunecă figuri călugărești uscate supt glugile negre : manuscripte antice din al VI-lea veac, înseilări stîngace ale întăiului ev mediu din al IX-lea, cărți venite de la Rinul germanic, cu figurile rotunde și bărbiile prelungite în miniaturi sentimental albastre, delicate înfloriri pe marginea foilor preliminară din Franța secolului al XIV-lea, opere ale miniaturiştilor locali din vremea Isabellei cu fondurile pline de foarte

¹ Luca Giordano (1632—1705) — pictor napolitan.

² Giacomo Robusti zis Tintoretto (1512—1594) — pictor venețian.

³ Tiziano Vecelli (1477—1576) — pictor italian din școala venețiană.

⁴ Vezi p. 39, nota 3.

⁵ Domenikos Theotokopoulos zis El Greco (1540—1614) — pictor spaniol, grec de origine ; după ce a studiat și a lucrat în Italia, s-a stabilit (1577) la Toledo, unde a trăit și a creat pînă la sfîrșitul vieții.

mărunte observații fin sămănate, splendide învieri ale antichității în codicele aurit al lui Alfons al V-lea¹ de Aragon și Neapole, manuscrite grecești copiate pentru Filip al II-lea de caligrafi între cari acel Iacob Diasorinos, tovarășul lui Despot al nostru, biet grecoșor sărac din secolul al XVI-lea, căruia eticheta actuală îi dă catolicul și sacralul nume de „Santiago“...

Acela care crease și stăpînea toată această bogăție se răsfată el, oare, în splendoarea purpurii sale aurite ? O, așa de puțin ! Recele „neamț“ muncitor și melancolic se simțea așa de mare numai ca reprezentantul ideii pe care, ca un nou faraon, jertfind comori și omorînd mii de oameni la lucru, a încorporat-o în această piramidă a sa care e Escorialul.

Cît despre încăperile unde și-a dus viața activ, și unde, pe patul suferinților unei boli scîrboase, a isprăvit-o, iată-le. Cîteva scări coboară la ele. Culoare strîmte și reci, unde păzeau gardiștii flamanzi, în negru, cei spanioli, înveșmîntați în aur și cu picioarele legate cu cordele. Unde așteptau curtenii, cărora nu li se dădea nici o privesiște de curte ; lădițe acoperite cu cordovan² de o auritură de mult ștearsă. Clavirul, cu clapele mici, albe ca niște dinți de mort, vine din moștenirea lui Carol Quintul în odăița care-i servea de ietac și unde s-a așezat simpla lui litieră, micul lui scăunaș negru. Încăperea de lucru prezintă doar săltarele unei vechi mobile aurite și mesuța deasupra căreia s-au așezat cărți cu muchea aurită, purtînd titlul în față. Un administrator, un contabil, un polițist, un funcționar. Într-o adîncitură, patul de agonie, avînd pe coviltire numai luxul perdelelor cu stema cusută în aur. Ferestruice privesc una lîngă alta către linia munților, asemenea cu acela pe care Moise a primit Tablele Legii care nu se poate călca.

Însăși sala ambasadurilor, a marilor recepții solemne, cu cordovanele întinse pe piatră, cu tapițeriile flamande

¹ *Alfons al V-lea* — rege al Aragonului, Neapolului și Siciliei (1416—1458).

² *Cordovan* — piele fină ; marochin.

îmbrăcînd părății căptușiți jos cu porțelan albastru de Talavera¹, cu acoperemîntul de stofe scumpe al unui tron mărunt și modest, nu spune o ambiție personală, care nici n-a existat la această „slugă a Domnului“. Un colțișor îi ajunge ca să se roage el. Dar, dacă dai ușa de alături într-o parte, casa lui Dumnezeu apare în toată imensitatea ei, tocmai acum străbătută de cîntările călugărilor, și Carol Quintul, în aur, închide zarea.

Așa de puțini în putere, faptă și prestigiu, Bourbonii², cari veneau din Versailles, nu s-au putut mulțămi cu această înduioșătoare „mizerie“. Largi apartamente s-au deschis lîngă culoarele în care luptele de la Grenada³ se uneau cu victoria de la S.-Quentin⁴. Tablourile de bătălii ale lui Wouverman⁵, acelea de interior ale lui Teniers⁶ au fost trecute în tapițerii, și i s-a cerut lui Goya⁷ să prezinte viața actuală a Spaniei secolului său. Astfel au răsărit, veșnicite în pictură și în firele țesăturilor, toate aspectele ei felurite: paji pudrați, elegante marchize, alături de tot ce zdravăna viață a cîmpului poate adăugi, danțul de societate alături de hîrjonelile rurale, jocul de cărți lîngă prînzul pe iarbă.

Și, cum francezii aveau Trianonul, și *palazzin*-ul mic de grădină devenise mai simpatic decît marile săli de recepție, Carol al III-lea⁸, marele monarh al epocii

¹ *Talavera* — oraș în Spania, în apropiere de Toledo, ale cărui produse de faianțerie erau foarte prețuite în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea.

² Cel dintîi din membrii dinastiei Bourbon care au domnit în Spania a fost Filip al V-lea (1700—1746).

³ *Luptele de la Grenada* — e vorba de ascdiul Grenadei (1491—1492), încheiat cu izgonirea maurilor și cu cucerirea orașului de către spanioli.

⁴ E vorba de bătălia din 1557, cînd spaniolii au cucerit orașul, după un lung asediu.

⁵ *Filip Wouverman* (1619—1668) — pictor olandez.

⁶ *David Teniers* (1610—1685) — pictor flamand.

⁷ *Francisco José de Goya y Lucientes* (1746—1828) — pictor, desenator și gravor spaniol, unul din cei mai străluciți reprezentanți ai realismului critic

⁸ *Carol al III-lea* (1716—1788) — rege al Spaniei.

bourbonice, a pus să se ridice pentru „principe“, fiul său, menit a fi ridiculul Carol al IV-lea, în fundul grădinilor de pini sălbateci și de pomi roditori, o *casita*, care e un juvaer de scumpete și de gust în proporțiile cele mai micuțe. Toți păreții nu sînt decît un mozaic din marmurile cele mai prețioase, între care granitul trandafiriu lucește de o rază dulce. Nimicurile grațioase ale epocii sînt adunate în odăițele unui palat care era un muzeu înainte de a fi consacrat ca atare și deschis publicului.

Și e interesant să vezi cum femeii din popor ascultă cu luare-aminte și admiră fără invidie aceste podoabe scumpe, pe care regalitatea le-a realizat cu ostenelele unui popor părăsit pentru nevoile sale în voia soartei îndurătoare.

LISABONA

Te chemi așa : un biblic Betleem,
Dar nu-s aici capele solitare
Spre pomenirea blînd-a Celui care
Scăpă o lume-ntregă de blestem.

Stau uriașe ziduri supt crenele,
Și stîlpii cu măiestre săpături
Cuprind pe ei tot felul de făpturi,
Din lumi străine, de supt ceruri grele.

Stă globul imperial alătura de cruce
Și funii înnodate spun călătorii
Și cuceriri : spre țeri de feerii
Cu Vasco călăuz gîndul se duce.

Lisabona se anunță printr-un amestec, indescifrabil pentru străin, de construcții și grupuri de case despărțite prin terenuri de cultură care dau hrana de fiecare zi capitalei portugheze. O imensă zidire roșie cu cupole maure e locul unde se dau cursele de tauri, pe care reformatorul din secolul al XVIII-lea al țerii, marchizul de Pombal, le-a oprit de a fi sîngeroase : riscul luptătorilor e mai mare în unele privinți, dar spectacolul nu se menține cu cai spintecați și cu măcelărirea savantă a bestiei înfuriate. Cartiere de muncitori flutură la ferești drapelele rufelor de mai multe colori. Trenul străbate răpede stațiuni la care nu se oprește. Apoi un lung tunel duce de-a dreptul la cheiul de coborîre.

A fost aici o cetate veche ca aceea de la Santarem, pe care, însă, teribilul cutremur de la 1755 o dărîmă cu desăvîrșire, într-o catastrofă cu care se poate asămăna

numai aceea de la Lima ; focul ieșit din ruine mistui imensul rug în care pieriră vreo 40 000 de oameni, ale căror rămășițe s-au risipit în vînt. Pombal, ministrul filosofic al regelui Ioan al V-lea, o refăcu din nou, din ce a fost odată păstrîndu-se numai o parte din suburbiile populare. Străzi drepte, care pe atunci erau destul de largi, iar astăzi sugrumă adesea o circulație abundentă de mașini, fură trase în toate direcțiile. Supt domniile următoare, până la a lui Pedro al IV-lea¹, cetatea nouă se desăvîrși, și astăzi ea ocupă, pe dealuri, pe povîrnișuri, în fund, o foarte largă suprafață de pămînt până la malul Tagelui, care e, de fapt, cu toate că se arată la mai mulți kilometri mai departe de turnul însemnînd confluența, un țărm de mare.

Fluviul dă cetății viață și farmec. El, însă, cu apucăturile lui maritime, aruncîndu-și valurile pe plaja de nisip și mișcîndu-se în ritm de flux și reflux, nu poate străbate, ci numai mărgeni. Dincolo de dînsul, pe șirul de coline rotunde, se urcă numai case de plăcere la țară. Orașul tot e dincoace, privind la valurile ce se zbat și la mărețele vapoare care străbat larga întindere de ape.

În insula de mult lipită de țărm vechii regi ridicaseră un puternic turn de pază, care se ține și astăzi neatins în mîndria lui, cu sălile joase boltite, cu scările care duc la logii și la terase, până la vîrfurile unde timpurile noastre au așezat farurile de călăuzire. Mai încolo, în față cu albia veche, dom Emanuel² și fiul său, Ioan, au ridicat una din cele mai mari mănăstiri din lume, închinînd-o Betleemului Sfintei Nașteri, sau, în portugheză, limbă răpede și plecată la elipse de sunete : Belem.

Biserica Maicii Domnului a ieronimiților uimește prin bogăția portalului ei principal, în care liniile îmbielșugate ale goticului „înflăcărat“ se unesc cu chipu-

¹ *Pedro al IV-lea* (1798—1834) — rege al Portugaliei.

² *Emanuel* — rege al Portugaliei (1495—1521) ; îi urmează la domnie fiul său *Ioan al III-lea* (1521—1557).

rile, mai rotunjite, ale regelui întemeietor¹ și soției lui, Maria, fiica lui Ferdinand Catolicul și a Isabelei, cu o împodobire vegetală împrumutată de la țerile descoperite de portughezi în Indii și cu medalioane în stilul cel mai pur al Renașterii. Același bielșug se întindește în atît de înaltul interior, al cărui tavan se sprijină pe patru coloane suptiri în pronaos, pentru ca la intrarea naosului greutatea bolților să fie răzimată încă o dată pe doi formidabili stîlpi de piatră sculptată. Decorația acestora prezintă tot ce o imaginație nesățioasă și îndrăzneată a putut găsi în toate artele de supt toate vremile. Nu se poate un amestec mai bine hrănit de toate inspirațiile vremilor anterioare, fără ca, totuși, ansamblul să fie greoi și confuz.

Originile acestui stil „manoelesc“ au fost căutate pretutindeni, și din fiecare încercare a ieșit ceva. Dar, cum Ioan de Castilho² a lucrat aici după 1500, cînd delirul de bucurie al bogățiilor indiene descoperite se unea cu posibilitățile deschise prin stăpînirea lor, un lucru trebuie admis. Îndemnul a venit de la privescătoarele templelor imense ale acelor Indii în care tot ce închipuirea omenească poate născoci se unise într-un indescifrabil haos, capabil de a se rezolvi, după oarecare deprindere a ochiului, într-o covîrșitoare armonie. Dumnezeuului creștin, lui Isus cel blînd, jertfit pentru omenire, i s-a adus prinosul de artă cuvenit divinităților misterioase ale milenarului cult arian.

Același capriciu nestăpînit se observă în sacristie, unde stîlpul, pe care-l împodobesc și curioase păsări de stilizare orientală, aruncă în toate laturile linii de o uimitoare cutezanță, în susținerea arcului bolților. Abundența neînchipuită a decorației de piatră deosebite și lungul claustru, de o așa de puternică impresie, care se isprăvește, în două șiruri, la o altă fațadă înmulțindu-și țepii turnulețelor în fața rîului care duce corăbiile mării celei mari la alte Indii, atunci încă nedescoperite. Triforiile gotice se unesc cu naturalismul

¹ Vezi p. 280, n. 2; *Maria de Castilia* este a doua din cele trei soții ale sale.

² *João de Castilho* (m. 1551) — arhitect portughez.

Renașterii și cu elemente care aduc miresmele îmbălsămate ale unor ceruri mai albastre și mai calde. Armonia de ansamblu se păstrează, dar detaliul surprinde și derutează. Era aici în mers o sinteză pe care neprielnicia vremilor următoare a oprit-o în loc.

Din ea face parte leul fîntinii și elefanții pe ale căror spinări suferitoare se odihnesc sarcofagiile cuprinzînd trupurile lui Manuel și Mariei¹. În jurul aceluiași altar cu racla minunat lucrată a Sfintei Taine, zac alți prinți din același neam, versuri latine răsunătoare pecetluindu-li faima sau plîngîndu-li soarta: Ioan al III-lea²; Ecaterina de Austria, fiica lui Filip al II-lea, imperialul spaniol; Sebastian³ cel căzut în lupta fatală pentru Fez, cu sultanul Marocului la Alcazar-el-Chebir; dom Antonio⁴, călugăr, rege și exilat, adversarul lui Filip al II-lea, uzurpatorul; infanți cari abia au cunoscut viața.

Era odată aici o tăcută lume de călugări rugîndu-se pentru odihna sufletului descoperitorului de pămînturi și a celor din familia sa. Dar, după Pombal⁵, izgonitorul de iezuiți, tradiția lui de filosofism anticlerical a scos toate ordinele călugărești din țară, afară de rarile exemplare menținute de miniștrii străini. În biserica regilor purtători de coroane, prefăcută într-un Westminster⁶ național, pe cînd praful se așterne pe stălele canonicilor din corul de sus, cu măiestrele capete sculptate în lemn, s-a făcut loc pentru marile sicrie, cu figuri culcate, ale lui Vasco de Gama, călătorul triumfal, și lui Camoëns⁷, cîntărețul gloriei lui. Cîteva

¹ Vezi p. 280, n. 2, și p. 281, n. 1.

² *Ioan al III-lea* — rege al Portugaliei (1521—1557).

³ *Sebastian I* — rege al Portugaliei (1557—1578).

⁴ *Dom Antonio* (1531—1595) — călugăr, apoi pretendent la tronul Portugaliei, moare în exil la Ruell.

⁵ *Sebastian José de Pombal* — prim-ministru al Portugaliei (1751—1777); în cadrul politicii sale de mîină forte, a izgonit pe călugării iezuiți care i se împotriveau.

⁶ Mănăstirea Westminster din Londra, care adăpostește mormintele a numeroase personalități din istoria Angliei.

⁷ *Luis Vaz Camões* (1525—1580) — poet clasic portughez, autorul celebrei opere *Lusiada* (1572).

flori proaspete au fost puse de o mână pioasă pe piatra poetului. Apoi, în negre îmfundături, jos, zac Juan de Deus¹, poetul, lângă oamenii politici din zilele noastre, până la președintele împușcat în 1918 pentru că „voia să fie dictator“.

Iar în clăușterul rugăciunilor și primblărilor tăcute se zbeguie țiuind cele cîteva sute de copii cu chilugele roze ai unui mare orfelinat.

TLP 21—25

¹ *Nogueira Ramos, zis João de Deus* (1830—1897) — poet liric portughez.

Dealul albei minuni eterne se poate vedea de aproape, între evzonii¹ cari fac de pază, vânzătorul de păpuși cari-i înfățișează („caraghios-evzonii“), negustorii de piuliți de alamă minuscule și de produse de artă populară grecească. Mult timp, însă, e mai bine s-o privești din depărtare, peste învălmășeala clădirilor moderne, ridicată deasupra lor, aproape imaterializată, așezată, cum se cuvine casei zeiței, pe un alt plan decît viața de astăzi, decît tot ce s-a petrecut după ce religia de simplitate, de folclor aproape, a creștinismului a luat în stăpînire văile.

Uneori Partenonul² pare a se pierde în atmosfera vagă a mijirilor de zi, a scăpăturilor spre noapte. Aripi nevăzute ai zioe că-l acopăr, că-l ocrotesc de orice profanare a neștiinței și a neînțelegerii, care cutează a avea și în acest domeniu o curiozitate. Chivotul frumuseții se apără de jignirile fără voie. Altădată, însă, Zeus îi trimete fulgerări de raze care-l lovesc în față, îi îmbracă în aur frontoanele. El are atunci ca un zîmbet al seninătății sale față de tot ce încercăm și frămîntăm noi, cu atîta trufie, jos. E vecernia păgînă a zeilor.

Înaintează spre Partenon printr-o adevărată *via triumphalis* de ruine. Răzlețe, imensele coloane ale templului lui Iupiter cuprind un larg spațiu pustiu. Mai departe, la stînga, fără perspectivele de munte și fondul

¹ *Evzon* — soldat din infanteria ușoară, îmbrăcat în tradiționala fustanelă.

² *Partenon* — templul principal închinat zeiței Atena, creat în anii 447—432 î.e.n.

de etern albastru al templului suprem, Theseionul¹, închinat eroului creator, se prezintă întreg, cruțat de injuriile timpului și de bombele creștine care ținteau culmea Cetățuiei. Arcul de triumf al lui Hadrian² se intercalează cu sprintena lui colonadă alergând deasupra. Rotunda jucărie de marmură a Casei Vînturilor răsare în dreapta. Puțină viață modernă săracă se amestecă, așa de umilă, încît e invizibilă, în acest cartier al amintirilor celor mai scumpe. Marile rămășiți ale templului lui Bachus urmează. Apoi, pe stîncă lui torturată, umflată pe alocuri ca din chinurile unei lumi în fierbere, Templul.

Propileele³ cu cariatidele lor uriașe îl precedă de o parte, de alta, fermecătoarea fantomă albă a sălașului biruinții, Nike⁴, Erehteion⁵, care a răpit pentru dînsul un sfert din vîrfurile colinei, se dă în lături. Fațada solemnă și grațioasă stă liberă înaintea-ți, cu evanghelia frumuseții celor mai pure proporții. O liturghie fără cuvinte pare că răsună din mijlocul coloanelor pe care soarele de peste două milenii și-a scris indelebila rugină.

Acuma lasă la o parte tot ce nu se potrivește: ghereță, grilă de fier și, mai mult decît atîta, rămășițele de ziduri medievale care au prins în forme neștiute de ritmul elenic pietrele căzute din incinta antică. Să rămîie pentru ochi numai stîncă sură și cerul albastru ?

VGA 15—17

¹ *Theseion* — templu atenian, închinat (cca 470 î.e.n.) lui Teseu, eroul care, potrivit legendei, ar fi creat unitatea Aticeii.

² *Publius Aelius Hadrianus* — împărat roman (117—138).

³ *Propylee* — porțile de intrare pe coasta de vest, create în anii 437—432 î.e.n.

⁴ Templul închinat zeiței Nike Apteros a fost creat în jurul anului 421 î.e.n.

⁵ *Erehteion* — templu închinat Atenei și lui Poseidon, creat în anii 421—406 î.e.n.

ÎN JURUL ATENEI

I. SUNION

Spre Sunion. Părăsim drumul Kephisiei cu apa bună și străbatem o regiune de măslini și de vii. Femeile culeg ca jucându-se roada copacilor cu frunza argintie : au rochii de obicei negre și cirpe negre pe cap ; unele își învălesc gura ca turcoaicele. Bărbații nu mai au port popular. Lîngă trăsura cu două roate circulă omnibusuri prăfoase, pline de o lume mai ales săracă.

În drum cumpărăm frumoși struguri razachii. Pentru douăzeci de drahme ni se dă o grămadă, abia ruți, și omul se crede dator să tot adauge. Totul tăcut și deosebit de prietenește, dar fără zimbet. E o euritmie și pînă azi în poporul acesta. Marea începe a se zări în stînga : necrezut de albastră. Drumul, care se reface acum, suie printre pietrișul rostogolit. Așa ajungem la capul care privighează una din cele mai frumoase mări din lume.

Negroponte, Eubeia, *Èvbia*, întinde în față înalta dungă stîncoasă. În dos e Andros, nu departe, Keos, „Insula Măgarilor“, Gaidaronisi, își umflă spinarea. Vechiul port care primea trireme își înfige în țerna pietroasă ascuțișul.

Din anticele propilee se cunosc numai părți dezgropate. Un rotocol de pietre arată unde navigatorii se închinau la Atena Sunias. Dar pe podișul de deasupra, de unde se privește dulcea mare lingînd încet malurile sterpe, podișul cuprinde încă puternicele coloane de marmură ale templului lui Poseidon. Clare, ele răsar de departe, strajă sacră deasupra undelor pe care tridentul zeului le orînduiește.

Rar cresc din pământul frământat cu țânduri de marmură mărunte flori de o culoare de ametist, pe cînd delicata, frageda foaie roză a ciclamenului zbucesc ca un ghiocel de primăvară. Și toate rîd la soarele care din plin rîde el mai întîi la toate. O, Poseidon Sounios, ce dulce ar fi să isprăvești, ermiz al legii tale, acolo sus, între făcliile albe ale coloanelor sprintene...

2. ELEUSIS

Dacă ar fi să se caute începutul cel adevărat al sintezei „bizantine“, ar trebui să plece cineva de aici, de la Atena. Căci, de fapt, aici era poarta Orientului de unde au venit primele îndemnuri, și aici, grație admirației romanilor pentru gloriosul trecut spiritual atenian, s-a făcut mai întîi amestecul grației elene cu puterea romană. Atena, iubită și acoperită cu daruri de împărați ca Neron¹ și Adrian, arată acest amestec de grație acum veșejită și de poruncitoare putere. Arcuri de triumf, mari coloane corintice se îndreaptă spre elenicul Capitol în numele Romei, ca un șir de legionari porniți la atac. Pietre din Acropole poartă dedicații romane, în care Quintus devine Κωνίντος.

Așa e și la Eleusis, unde ajungem după un scurț parcurs de la Daphne înainte.

Vechile ziduri pe care le reclamă legenda sînt aproape complect copleșite de marmura lui Pericle². Dar peste aceasta, sau îmbrățișînd-o cu un cerc mai larg, marmura romană a puternicului imperiu domină. Antonin³, care a dedicat două altareșe fiicelor lui, a pus să se înalțe puternice propilee care strivesc cu dimensiunile lor tot ce a mai rămas din trecut. Ce sînt pe lîngă dînsele micile temple ale vremii de libertate ateniană, templul lui Pluton, așezat în fața stîncii sco-

¹ *Lucius Domitius Nero Claudius* — împărat roman (54—68).

² *Pericles* (499—429 î.e.n.) — celebru om de stat și orator atenian, în ai cărui ani Atena a cunoscut o mare înflorire economică, politică și artistică.

³ *Antoninus Pius* — împărat roman (138—161).

bite, neagră-galbenă, cu înfățișare de infern pentru aceste minți ascuțite, dar cu spaima de copii ?

Numai în muzeul de alături spiritul elenic e întreg și curat. Din aceste netede fragmente de marmură, din aceste figuri de o netulburată seninătate, din vioiciunea scenelor de pe vase se desface o altă atmosferă decât aceea pe care a creat-o Roma.

De jur împrejur, case năvălitoare, noi clădiri ieșite din viața grabă a unui popor strâns, în sfârșit, laolaltă și bucuros de singura viață în orașe, după obiceiul strămoșilor. Fabrici cu furnale înalte fumegă și înăcesc aerul.

Dar drept în față stinca aceea goală e a Salaminei. Virfurile ei sure nu pot strica albastra oglindă a unei mări joase, prietenoase. Și, totuși, în acest peisagiu de idilă s-a dat lupta lui Temistocle cu Xerxe, și apele de acum trei mii de ani s-au înroșit de sângele asiaticilor împiedecați de a reuni acest leagăn al viitorului omenirii cu splendidele morminte ale mileniilor lor.

De la Eleusis înainte, pe același țărm de mare, de un adânc albastru. Pești se zbeguiesc pe luciu și spinările negre saltă în soînțeleieri de argint. În față, spinarea sură a Salaminei stă sumbră, fără un copac, fără o picătură albă de casă, grea de amintiri glorioase.

Șoseaua e paralelă cu calea ferată care se duce și ea la Corint; amîndouă, săpate pe coasta stîncii, se mlădie după îndoiturile ei. Drum lung și pustiu. Rareori un automobil, un omnibus; de loc cară și numai ici și colo cîte un trecător năcăjit supt șapca-i vulgară. Femei nu se văd. Cu totul altceva decît drumul nostru plin de săteni, de căruțe și cară, de lungă reverie ră-tăcitoare.

Pe piatra aspră cresc flori cu totul străine: surguciuri încovoiate ca un iatagan, bătute cu năsturași albi, ghiocel galbeni mari, mici clopoței roșii, tufe mirositoare terminate cu buchete de un vînat-ametist. Măslinii zoresc spre coacere măruntele fructe verzi; pe lîngă „pefca“ verde-dulce și ascuțitele ace de pin, făcliile funerare ale chiparoșilor solemn și triști. Dar toate aceste triumfuri ale colorii dispar înaintea farmecului mării în toate nuanțele albastrului, care se prinde de linia vînată, înzăbrănită într-o ceață ușoară. Peisagii paradisiace, care nu-și află părechea nicăiri.

Sîntem lîngă Corint, dar nu se bagă de samă. Uriași munți goi se ridică din toate părțile. Abia se recunoaște pe vîrfurile unuia dintre dînșii platforma artificială a unei acropole ruinate.

Canalul, lung de 6 000 de metri, e foarte îngust. Companii, care s-au ruinat, l-au făcut nepotrivit pentru vase mari. O apă verde se zbate supt malul galben-roșietic, vrîstat în cute orizontale. Peste un pod păzit

de armată sîntem acumă în margenea chiar a oraşului.

Un cumplit cutremur l-a distrus de curînd. Pretutindenî se văd rămăşiţele zidurilor de pînă acum. Ele au fost răpede înlocuite, în elanul de viaţă care a cuprins această naţie de marinari şi de munteni, de meşteri şi de negustori, iuţi şi îndrăzneţi. O parte din populaţie e în margene, unde căsuţele sînt vesele, primitoare. Par adăpostirile refugiaţilor asiatici. Strade întregi sînt mărgenite de gherete populare. Bogaţii clădesc de zor, în beton nerăsturnabil, întrebuintînd tot ce arta actuală are mai bun. Cu grabă lucrează toţi la refacerea simpaticului oraşel.

Dincolo de istmul tăiat, regiune muntoasă cu aspre înălţimi sure. Rareori un sat, adecă o adunătură de căsuţe din pietre netencuite şi din cărămizi nearse. Cu liniile drepte ale chiparoşilor, cu vegetaţia încîlcită a tufişurilor, cu gălbuiul încunjur de argilă, ansamblul nu e, însă, lipsit de o frumuseţe cu totul specială. Puţină lume rurală : femei înfăşurate în haine vagi, bărbaţi legaţi la cap cu tulpane ; o singură dată un mîndru tip mustăcios şi stufos, superb în veşmintele lui albe, cu tichiuţa neagră pe cap.

Numele nu amintesc nimic. Peste Hexamilionul, „zidul de şase mile“, al Paleologilor din veacul al XV-lea, ce valuri de năvălitori au trecut prin aceste văi înguste supt încruntarea munţilor închişi în taina lor ! Unele figuri cu ochii mari, vineţi amintesc de vremea cînd slavii blonzi au fost aici pentru a pieri ori pentru a se schimba la faţă.

Acuma trecem prin locuri unde apa se strecoară pe pietre. Oleandri sălbateci, cu micile flori roşii, rododendroni se adună într-un adevărat stufăriş de frunze tari, întunecate. Doi munţi de cenuşă impietrită, fără un firicel de iarbă pe dîşii, îşi stau faţă-n faţă : Sfîntul Ilie — pentru înălţimea lui legată cu norii — şi Zara. La picioarele lor piatra risipită arată o viaţă omenească ruptă, risipită. Acolo e Micena, *Mykenai*.

La o întorsătură de drum, suișul la cetățuie, asupra căreia plutesc, vrăjite de vechea tradiție și de închipuirea noastră, fantoma lui Agamemnon¹, „stăpînul ostașilor“, a Clitemnestrei îndrăgite fără lege, pînă lauciderea soțului, a fetei credincioase celui care i-a dat viață, a fiului îndatorit la strașnica răzbunare asupra mamei criminale. În credința că ei au fost, că au fost aici, că povestea lor e adevărată, au lucrat cu atîta rîvnă și risipă de bani arheologii, de la bancherul german Schliemann, popularul „Sliman“ de aici, la urmașii lui greci, începînd cu Tsuntas, la suedezul Persson, contemporanul nostru.

Aspru suiș peste pietrele rostogolite. În față, poarta cu fruntea și ușorii grei, pecetluită cu leii negri, copiați stîngaci după icoanele puternicei Asirii, ale Asiei Mici, care i-a primit tradiția. De o parte și de alta a îngusteii cărări pe care treceau caii ostașilor și carăle de război ale regilor, peste stîncă s-au clădit pietre uriașe, tăiate rud de-a dreptul din munte.

O dată înuntru, vederea se oprește, între aceeași strînsoare a zidurilor exterioare care închideau în ele locuințele luptătorilor și slujbașilor, la un larg cerc de „stele“, de pietre puse în picioare, deasupra cărora stau încă semnele care arată că un acoperiș se răzimase pe dînsese. Ele formează un culoar acoperit, cu o cărare în față. Morminte s-au găsit aici, morminte pe care ipoteza le pretinde a fi regale. Deasupra lor neapărat se vor fi făcut ceremonii ale vechiului cult.

Apoi drumul urmează tot mai sus, atingînd pe vîrful platoului încăperile palatului. Urme colorate ale altarului în mijloc, baze de coloane. Apartamentele femeilor sînt deoparte, la stînga. Ce vedere extraordinară e aceea care se desface de aici: pîlcuri de lanuri roditoare, tăiate în pietroasa țernă roșie, și, la capăt, marea, Marea Apusului.

¹ Agamemnon (în mitologia greacă) — fiul lui Atreu, basileu care ar fi domnit la Micene și Argos, conducătorul oștirilor aheene și animatorul expediției împotriva Troiei.

O cisternă e în interior, spre alta se coboară pe un lung șir de trepte. Porți deosebite sînt pentru aprovizionarea cu apă și pentru trecerea acelor cari nu făceau parte din familia și curtea regelui. Pietrele se apleacă sus pînă taie un arc sfărîmat; piatra scobită a pragului superior se lasă pe capetele ușorilor puternici.

Pe tot povîrnișul se risipesc casele de piatră ale cetățenilor. Ei au rămas și după ce, de mult, splendorile regale încetaseră între înaltele ziduri ale stăpînilor. În dosul gineceului, un mic templu e făcut de dînșii în amintirea tragediei care a inspirat pe marii dramaturgi ai Eladei, ai *altei* Elade decît aceasta, una sumbră și sîngeroasă, a unei rase aducînd, vădit, din altă lume misterele și pasiunile ei.

Ce rasă și de unde să fi venit cu greaua sabie de aramă spre a stăpîni popoarele și a li smulge bogățiile cu greu adunate?

Răspunsul se dă în vale. La cîteva sute de metri, un imens mormînt, scos la lumină pe urmă, înfățișează ziduri colosale de pietre uriașe, bine alese și tăiate, înjghebate într-o ordine perfectă. Găuri în lespezi arată unde se prindeau cu scoabe coloane puternice ca ale Egiptului, ca ale Asiei.

Încă mai încolo, un al doilea mormînt, descoperit de englezi, e absolut întreg. O formidabilă căciulă conică, pentru care prin procedee ingenioase s-au adus lespezile grele, puse cu meșteșug. Se vede urma cuielor care prindeau podoabele de aramă și de aur, frumoasele rozete, strămutate astăzi la Atena. Nu lipsește pînă în vîrfurile bolții, alcătuite din cercuri tot mai restrînse, nici una din pietre.

Asemenea ziduri n-au, desigur, nimic a face nici cu caracterul elenic de mai tîrziu al legendei familiei Atriziilor, nici cu ceea ce s-a ridicat, alb, proporționat, de dimensiuni chibzuite, pe pămîntul elenic. Din această umbră a solemnelor închisori subpămîntene, trufașe ca piramidele, ca taințele Liciei și Capadociei, din această risipă a aurului, din această muzezeală a trupurilor în-

gropate, și nu arse pe rug supt lumina soarelui-zeu, răsuflă spiritul altui neam de oameni. De ce să li se zică ahei sau altfel? Doar marea e aproape, și ea a putut chema cete de cuceritori grăbiți să ajungă pe aceste sigure culmi, de unde se pot domina și vămii supușii.

Totul arată o colonizare militară, un sălaș de tiranie străină a unor exotici căutători de venituri și vânători de putere. Nu aceste văi sărace au putut da astfel de aspri ostași. Ei par a fi pentru Grecia ce au fost etruscii pentru Italia, și fundațiile lor făcute cu miile de sclavi chinuți sînt față de opera elenică aceea ce înseamnă Trofeul lui Traian și basilicile lui față de frumoasele biserici ale epocii românești.

Acești oameni ai mărilor depărtate, capabili de a se întoarce în „războiul Troii“ pentru a prăda și locurile lor de obîrșie, acești asiatici plini de tradiția enormelor cuceriri regale ale Orientului mesopotamian, asirian și persan și-au pus pecetea veșnică și la Tirint, *Tiryns*, altă cetate cu numele absolut străin.

Ajungem acolo trecînd prin Argos, azi un tîrgușor de provincie, avînd ceva cochetărie doar în piața din mijloc. Nu mai e strașnicul munte care să fi primit în genunile lui obscure pe exoticii năvălitori. Acropolea e jos, în dosul trestiiilor înalte, scăldate în praful drumului și în miasmele mlaștinilor ucigătoare. Ea păstrează bine — acest prim cuib al coborîrii din vasele de piraterie — culoarele înguste a căror marmură e netezită pînă la strălucire de cîte trupuri s-au frecat de ele, întrările în arc sfărîmat, megarele¹ pentru locuința dominatorilor. Dar nu par a fi fost împrejbur tot aceia cari la Micena au ajuns să formeze un oraș, și bazele de coloane ale sălașului regal samănă să arăte prin îngrijirea lor o altă epocă, mai nouă. De altfel, în

¹ *Megaron* — încăperea centrală din palatele homerice (gr.).

ambele locuri multe generații s-au succedat, căutînd și izbutind a se întrece.

Loc de descălecare pentru transmarini e tot acest țerm de frumoasă mare. Deasupra Argosului, pe vîrfurile stîncii, stă încă întreg mîndrul castel venețian, și după patru kilometri sîntem în străzile, zgomotoase de o mulțime populară, ale Naupliei, care a fost pentru oamenii serenissimei republici o *Neapolis Romaniae*, Neapolea Imperiului roman de Răsărit.

DRUM DE ÎNTORS

La întors, îndată după intrarea în Beoția, trecem printre cîmpurile de bumbac, a cărui măciulie plesnită e ca o mare floare albă : pînă în adîncul muntelui e răspîndită această zăpadă. Și mai sus se vor menține numai costelive lanuri de porumb.

E drumul pe care l-am făcut venind spre Atena, dar în țara unde totul e un dar al luminii, altă lumină, aceea după strașnicele ploi care se urmează, după zăpezile căzute în munte, lumina apusului dă cu totul alte priveliști de o fantastică frumuseță.

La Dalevia, Parnasul apare adînc albastru, încununat cu argintul omătului proaspăt. Pe coastele lui sînt sămănate ca niște flori negre și galbene turmele „vlahilor“ cari merg spre iernatec ; catîrii pasc în marginea drumului și corturile ascuțite se pregătesc de noapte. Cînd ajungem la Tithoria, la Amphikleia, jocul colorilor amurgului întrece orice închipuire : muntele se rupe din stîncile sure cu dungii ruginii, cu pete de verdeață întunecată : albastrul lui are un luciu de piatră scumpă. În același timp, la stînga, cerul e de un galben de veche aureolă sacră, pe care-l străbat ușoare năfrămi roșii. S-ar părea că, pe cînd aici iadul e supt picioarele noastre, dincolo se încearcă luciri de olimpică auroră. Și peste aceste fulgerări ale luminii ce agonizează, norii se primblă. Nori cum nici o altă țară nu-i poate avea : largi aripi negre drept deasupra noastră, albe vedenii fugare dedesupt, ori lungi linii scorburoase ; în fund, ca o Acropole roză, deasupra unui deal de aur palid.

Se înțelege cum zeii s-au născut aici, cum aici li s-a înjghebat povestea transmisă poeților pentru a o armoniza. În această pace a muntelui, vechiul cioban, privind aceste minuni schimbătoare, care i se impu-

neau ca niște realități superioare, a plecat genunchii în fața divinelor puteri stăpîne pe soarta lui. El și-a dăruit creațiunea simplă din care era să iasă o măreață literatură, dar cuibul zeilor adorați în cetăți alături de vechii dominatori ai adîncurilor, confundați adesea cu dînșii, aici a rămas, în munte.

Apoi, în drumul spre Asopos, sîntem, în noaptea care cade, deasupra cufundăturilor de piatră care înspăimîntă. Prin tainițele tunelelor, pe îngustul tablier de fier al podurilor, ne îndreptăm spre celalt pămînt de hrană, al Tesaliei.

MAREA — CUM AM CUNOSCUȚ-O

Într-unul din ciclurile alcătuite pentru luminarea publicului asupra unor anumite probleme bine definite, mi se cere să vorbesc despre mare, subiect care va fi tratat și de alți vorbitori, fiecare din punctul de vedere al cunoștințelor, al experienței și al dispozițiilor sale.

Marea în sine o cunosc în multe, în foarte multe locuri, și din vremuri foarte îndepărtate, din cei dinții ani de tinereță, când, fără a cunoaște marea care udă coastele noastre și la cunoștința căreia am ajuns mai târziu numai, a trebuit să fac alte drumuri, în Apusul depărtat, unde, în locul apelor albastre ale Adriaticei și Mediteranei, pe care am ajuns a le cunoaște mai târziu, și în locul mării de oțel asupra căreia se coboară umbra întunecată a vechiului Pont, care udă Dobrogea noastră, am putut cunoaște bucata de ocean care, despărțind Anglia de Franța, își poartă apele neliniștite între cele două strâmtoare care o închid. O mare care și-a pierdut caracterul de întindere, cu tot ceea ce poate da acest orizont celei mai largi închipuire omenești, și a ajuns să fie un fel de șuviță comercială în care călătorii, obosiți de zbuciumul des al valurilor, nu fac decît să caute cu nerăbdare mijirea coastei înnegurate a Angliei.

Dar cea dintîi călătorie italiană și altele care au urmat după dînsa m-au făcut să cunosc o altă mare — amîndouă mările așa de deosebite în ce privește caracterul și rostul lor, care mărginesc țărmurile Italiei.

Am văzut întîi marea venețiană, așa de deosebită în fundul ei adînc de părțile apropiate din largă Mediterană pe care voi ajunge să le cunosc mai târziu.

La Lido, care pe vremea aceea era o insulă pustie, cu cîte o baracă de soldați și cîteva umile locuințe de pescari, se putea vedea în voie, fără mărgenirea urîtelor coșmeși de astăzi, clădite pentru străinii din toate colțurile lumii, largă Adriatică pe care o biciuie adesea un rece vînt iute, venind din fundurile Istriei sau de pe malul, mărgenit și el cu colțurate vîrfuri, al Dalmației. Dincoace de Lido, în regiunea lagunelor, era cu totul altceva : o mare ca un lac, pierzîndu-se pînă în mlăștinoasele întinderi ale lagunei moarte, dar un lac de un alt caracter decît acela care răsfrînge într-un luciul de cele mai multe ori neclintit frumuseța cerurilor albastre : un lac viu, în neconținută mișcare, înnoindu-se, înprospătîndu-se, curățîndu-se, fiind ca pîlpîirea unei flăcări sau ca palpațiile trupului omenesc. Pînă în portul Veneției veneau de la Lido corăbii, care fuseseră precedate odinioară de cu totul altă putere maritimă, a liberei republici venețiene, stăpînă pe continentul din față și pe depărtate insule răsăritene.

Aici, la Veneția, marea era în aerul însuși al cetății : prin canalele lagunei, ea aluneca pe lîngă palatele acoperite cu verdele, aș zice, cristalin, ca de piatră scumpă, al mușchiului lipit de marmoră. Marea era și în aspectul cerului, așa de schimbător de la o zi la alta, de la claritatea de cobalt a orizonturilor răsăritene pînă la turburea mijire a negurilor ce se ridică din mica dumbravă artificială a grădinilor. Marea era în atmosfera sărată, era, cum se simte neconținut la Paris, contribuind la vioiciunea nervoasă, la îndemnul către creație, la împingerea către faptă a locuitorilor, în însăși electricitatea acestui aer cu totul deosebit, care a făcut din venețieni, italieni, fără îndoială, dar și urmași ai vechilor veneți ilirici, altceva decît tipul fizic chiar, dar, mai ales, moral, al italianului.

Altă mare de partea cealaltă : largă Mediterană, care udă în același timp coastele binecuvîntate ale Liguriei și ale Franciei occidentale, care face cea mai mare frumuseță a Cataloniei, care se coboară pe urmă pînă la stîncile aspre și goale ale pustiului african, care se continuă dincolo de strîmtoarea Gibraltarului prin sierrele deșerte ale Spaniei.

De la înălțimea Genovei, clădită ca o imensă cetate, ieșită pare că din stîncă de la temelie, această mare se vede plină de painjenișul vaselor venite la harnicul oraș, care este unul din centrele de muncă și din marile depozite de producție ale Italiei. Țărmlu acesta, însă, își schimbă în fiecare moment caracterul.

După frumuseța primitoare a Liguriei, se ajunge la lînceda regiune leneșă, nesănătoasă din fața Toscanei, pentru ca într-un golf de rai, acela de la Neapole, natura să adune toate farmecele ei, supt un cer deosebit de zîmbitor, care revarsă asupra tuturor sufletelor farmecul cu totul particular al unei naturi idilice, în ciuda îngrămădirii așa de dese a unei populații de caracter grecesc, arab și oriental, al cărei pitoresc este neasămuit.

Mi-a fost dat mult mai tirziu să ajung a cunoaște și țărmlu Dalmației. L-am luat de sus, acolo unde pornește cu atîta putere vîntul de miazănoapte, zguduind corăbiile pe luciul și dînd brînci trecătorilor, cari se prind uneori de copaci și de colțuri de stîncă. Ieșind din acel Quarnero, se strecoară apoi vasele printre multele insule de piatră, acoperite cu o vegetație meridională, care formează vechiul adăpost al piraților de odinioară, temuți de Veneția, la cari s-a adaos, într-un moment, contribuția acelor uscoci, morlaci, cari fac parte din însăși rasa noastră.

În față, splendorile civilizației venețiene răsăreau în bisericile, în palatele de odinioară, pînă la acel imens adăpost de retragere voită a lui Dioclețian¹, care, purtînd numele palatului de odinioară, Spalato, Split pentru slavi, este un oraș întreg.

Aici, coasta păstrează încă asprimea și amintește luptele, prădăciunile, dușmăniile de odinioară.

Mai departe, ca și pentru coasta tireniană a Italiei, deodată capriciul bucuros al naturii deschide pe neașteptate un colț de frumuseță senină, supt un cer de o strălucire albastră aproape africană, țărmlu însuși fiind acoperit cu ierburi aspre și aruncînd în sus copaci

¹ *Caius Aurelius Valerius Diocletianus* — împărat roman (284—305).

cu fructele dulci ale țărilor toride. Ragusa, încunjurată de înaltele ei ziduri sure, cu porți în al căror nume sună încă, pe vechea bază ilirică, armonioasele silabe grecești, pare mai mult o insulă de sine stătătoare decît o prelungire a aceluia țărm balcanic, care se ridică pe urmă, printr-un părete de stîncă cenușie, goală, către cuibul de războinici al Muntenegrului, și, în preajma stîncilor albaneze în care se cuprinde aceeași viață de pîndă, de luptă și de jaf, de-a lungul veacurilor, Cattaro, o grămădire de case de piatră, stă în marginea unui golf, care, în mult mai mic și fără nimic din ceea ce oamenii au putut să adauge, ca frumuseță de artă, poate să se asemene cu mîndreța golfului de Neapole.

Mai tîrziu, iată-mă pe valurile, totdeauna amenințătoare, de o severă strălucire metalică, de un albastru care pare neînsuflețit, al mărilor nordice.

Trec prin insulele arhipelagului danez, mă opresc la adînciturile săpate în acest țărm îngust, care-și întinde țeapa către nord, străbat pînă în regiunile bogate în lacuri, pe care trei șferturi de an le încunjură albul neatins al zăpezii, ce cuprinde vedenia de piatră masivă, severa civilizație politică luptătoare a capitalei Suediei.

Pe cînd, cu alt prilej, cu totul altă mare, țărmul apusean al aceleiași Peninsule Scandinavice, coasta aceea care este apă și uscat, care este plutire și viață țărănească prin nesfîrșitele fiorduri ce întră în uscat și oarecum se încorporează într-însul, căci marea, care le-a străbătut, ajunge oarecum să fie astfel roaba aceluia în casa de piatră a căroră a voit să între. Abia se simte în depărtare întinderea nemărgenită, plină de surprinderile furioase, a oceanului, acoperind cu imensele lui volumuri de apă ceea ce a fost odinioară un întreg continent, bogățiile, care vor rămînea totdeauna neștiute, ale Atlantidei, înecată în adîncul veacurilor preistorice.

Oceanul acesta am ajuns a-l cunoaște nu prin contactul direct cu dînsul, ci după acea neîndestulătoare inițiere în caracterul lui care este strîmtoarea Mînecei, cu totul dominată de cele două maluri între care este

închisă și sugrumată, printr-o înceată trecere către apus, către apusul unei lumi noi, de-a lungul coastelor cunoscută ale Italiei, cu strălucirea în noapte a farurilor răzlețe ale insulei Elba, cu amintirea lui Napoleon, cu vedenia, în lumina zilei următoare, a stîncii străbătute de peșteri militare și umplute cu tunuri a Gibraltarului, cu depărtata întrezărire a unei Africe golașe și triste, apoi cu apariția acelor răzlețe insule ale Azorelor, care par într-adevăr, cum li spune numele în limba stăpînilor portughezi, un stol de păsări, de acvile, care s-ar fi oprit din zborul lor și ar fi încremenit pe suprafața valurilor.

Iar de acolo, zile întregi, cu izbucniri de furtună, cu prelingerii de spumă furioasă, cu tremurături și gemete neconținute ale imensului vas, care, fără să-și piardă linia, este totuși la discreția puterii veșnic neliniștite a valurilor, pînă la acea coastă de iarnă a Americii de Nord, unde, între vastul ocean și între avîntul nebun de cutezător al caselor, care, cu șasezeci de caturi, țintesc către nori, se întinde haosul în continuă mișcare al unuia din porturile cele mai cercetate din lume, toată acea frămîntare de corăbii care aduc prosperitate Noului York, vechii cetăți olandeze, care a ajuns să fie centru al rasei anglo-saxone, atrăgînd înlăuntrul ei pe veneticii tuturor neamurilor.

Dar, o dată ce ai debarcat, marea nu mai există, atît de mult piatra clădită, zvonul uman, zvîcnirea luminii și puterii electrice domină totuși.

Și, în sfîrșit, o altă vedenie, cu a cărui senină amintire închei, mi-a apărut înainte în același drum american, pe acea coastă a Pacificului pe care am urmărit-o, fără altă mărgenire omenească decît a unor răzlețe locuințe avînd în față insulele cumpărate de bogătași, cari, vînzînd gumă de mestecat, doresc să apară și ei ca un fel de Napoleoni în Elba lor americană. Am ajuns pînă la deschiderea meridională de orizonturi albastre la San Francisco, pînă la acea Italie californiană, așa de deosebită de viața aspră pe care o mărgenește la sud și care poartă în toate amănuntele clădirilor, în toate amintirile ei pitorești urma acelei

dominații latine, care și astăzi, cuprinzând și acoperind, ascunzând puternica bază a rasei roșii, stăpânește Mexicul.

Și tocmai târziu de tot, pe viziunea aceluia țărniș al Dobrogii pe care-l cunoaștem așa de puțin și care nu se cuprinde numai în iluzia de argint a Balcicului și în pitorescul tataro-turcesc al unei biete rase pe care astăzi o ia vântul, am ajuns să prețuiesc, firește, nu năvala de trivialitate și de dezmăț a stațiunilor balneare, urîță icoană a lipsei de pudoare în timpurile noastre, ci, în singurătatea de la Mangalia, frumuseța serilor care isprăvesc în brumă ușoară, farmecul luminilor din fund, care îți arată o lume în mers, surprinderea luminilor fugare de la luntrile pescarilor, cari-și vrăjesc prin licărirea torțelor prada din adâncuri, și, mai ales, acel lucru de neuitat care este chemarea de dimineață în faptul chiar al zilei încă răcoroase, a lucefărului, care se ridică deodată în fundul cerului vioriu, și este ca o trezire la viața cea nouă, ce trebuie să înceapă pentru locuitorii adâncului de apă, ca și pentru acei cari, astăzi, pe ruinele cetăților elenice, duc numai rămășița tristă și vulgară a unei civilizații pe care noi pînă astăzi n-am știut-o învia.

23 aprilie

SI 70—77

LISTA ILUSTRĂȚILOR

<i>O viață de om</i> — filă de manuscris (Biblioteca Academiei)	45
Elencu Drăghici, bunica dinspre mamă a lui N. Iorga (colecția familiei)	
Zulnea Iorga, mama lui N. Iorga (colecția familiei)	
Nicu Iorga, tatăl lui N. Iorga (colecția familiei)	
Nicolae Iorga (la vârsta de 13 ani) și fratele său, George (colecția familiei)	66 67
File de manuscris (Biblioteca Academiei)	130/131
N. Iorga, la vârsta de 29 ani (colecția familiei)	
Din lucrările lui N. Iorga (Biblioteca Academiei)	226/227

CUPRINSUL

<i>Studiu introductiv</i>	V
<i>Notă</i>	LX

I — Fragmente autobiografice

I. Orizonturi moștenite	5
II. Cea dintâi învățătură	9
III. Cel dintâi mediu : orașul	19
IV. Primii ani de școală	24
V. Atingerea cu viața dinafară	31
VI. Liceul	33
VII. Adolescența	49
VIII. Idei și lecturi	68

II — Priveliști din țară

Pe Valea Jiului, spre hotar	81
Râmnicul-Vilcii	85
Hurezii, Bistrița, Arnota	87
Pe Olt : Cornetul	89
Rucărul. Dragoslavele. Gura Dimbovicioarei	91
Tîrgoviștea	98
De la Tîrgoviște la Cîmpulung	101
Comana. Dobrenii. Fierăștii	103
Împrejurimile Bucureștilor	105
Mărcuța. Pantelimonul. Pasărea	107
Plumbuita. Căldărușanii. Țigăneștii	111
Snagovul	116

Ciolanul. Răteștii	122
Spre Hîrlău	124
Folticeni	126
Slatina. Rîșca. Mănăstirile sucevene	128
Văratecul. Agapia. Mănăstirea și Cetatea Neamțului	131
Mănăstirea Secu. Durăul. Pe Ceahlău. În Valea Bistriței	140
Tîrgul-Ocnei	145
Cașinul. De la Cașin la Agiud	150
Vizantea și Soveja	153
Schituri : Coteștii, Dălhăuții	155
De la Tulcea la Constanța	158
Constanța	160
Reusenii	161
Sucevița	163
Brașovul	167
Imprejurimi ale Brașovului : Branul	170
Imprejurimile Făgărașului : A patra călătorie	172
Imprejurimile Făgărașului : A cincea călătorie	176
Spre Sibiu	179
De la hotar la Sibiu	181
Sibiuul	184
Alba-Iulia	188
Pe Streiu la Hațeg	192
De la Hațeg la Grădiște și la cetatea lui Decebal	194
Inidoara	196
Spre Brad	198
Spre Abrud	200
Cetatea Ciceului	202
Spre Maramurăș	204

De la Rodna la Vișău	207
Spre Lugoj	209

III — Locuri străine

În Alpi	213
Viața în Florența	216
În ce stă frumusețea Veneției	225
Oxford	254
Paris	257
Fontainebleau	266
Courans, Vaux, Versailles	269
Escorialul	270
Lisabona	277
Atena	282
În jurul Atenei	284
1. Sunion	284
2. Eleusis	285
Spre Corint. Micena și Tirintul	287
Drum de întors	293
Marea — cum am cunoscut-o	295
Lista ilustrațiilor	301

Redactor responsabil : GHEORGHE ZARAFU
Tehnoredactor : IDA MARCUS

*Dat la cules 17.07.1965. Bun de tipar 25.10.1965
Apărut 1965. Tiraaj 50.180 ex. Broșate 45 080 ex. Le-
gate $\frac{1}{4}$ 5 100 ex. Hirtie scris II A de 63 g/m²
Format 540×840/16. Coli ed. 17,25. Coli tipar 23.
Planșe tipo 8. A. nr. 6379/1965. C.Z. pentru biblio-
tecile mari 8R C.Z. pentru bibliotecile mici 8R—O.*

Tiparul executat sub comanda nr. 50 623 la Combi-
natul Poligrafic „Casa Științei”, Piața Științei nr. 1,
București — Republica Socialistă România

un avert, în
de ieri în noaptea
și așezare astfel în case
c. prima comunicare impletă
a bunge Stai la vracie, ca în
numa avertă contări la interpret
un Isul pe Istorie în perche Otoman
nu mai e nevoie să se spună pentru for
formă a Istoriei Române, și am fi
pentru Istorie Vieti Bizantine pe care
nu, O. Stogorici, a bunort sta pe loc sau
în fugă, atunc cum am multă de mte
și au venit pentru a refăcu și întregi
rămân în în la englesi cum peste treis
ani; și a ar fi vail să fac și pentru a
a Turca. Am destulă leprindere de a
al exatiale pentru ca să se pot în
l am avut la îndemni castela
ele în Turca de a dona mi
rat. Pe alore ori niam
stino categorii